БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ.

ИВАНЪ ЕВСТРАТИЕВЪ ГЕШОВЪ

ВЪЗГЛЕДИ И ДѢЙНОСТЬ

СОФИЯ — ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — 1926

Ив. Ев. Гешов

София, 19 Януарий 1908.

До Управителния Съветъ на Българското Книжовно Дружество,

Тукъ.

Господине Председателю,

Отъ доклада на г. [illegible], прочетенъ въ годишното ни събрание на 13 того, се констатира, че Комисията, която се избра въ изпълнение на лятошното решение на Дружеството ни, за да изучи въпроса за превръщането му въ Академия, реши да не става това превръщание докато не се образува известенъ фондъ. Пъкъ като той въпросъ ще се разисква утре, въ второто заседание на годишното събрание, за да улесня задачата на Дружеството и да туря начало на тоя фондъ, който да направи отъ нашето Дружество самостоятелно учреждение съ достатъчни средства да може да функционира като същинска свободна Академия, честь имамъ да Ви явя, че се задължавамъ да изплатя цялия ипотеченъ дългъ – около 120.000 лева – на Българското Книжовно Дружество къмъ банката, съ условие, че до година, когато се изпълватъ четиридесетъ години отъ основанието му, то ще се прогласи за Академия.

Моля да считате още отъ сега часта отъ ипотекираното дружествено здание за свободенъ отъ всякакво задължение приходъ и да приемете увърение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

Ив. Ев. Гешовъ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТѢ.

Иванъ Евстратиевъ Гешовъ

ВЪЗГЛЕДИ И ДѢЙНОСТЬ

СОФИЯ — ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — 1926

Управителниятъ съвѣтъ на Българската академия на наукитѣ въ заседанието си на 26 януари 1925 год. дневникъ № 61 рѣши да се възложи на секретаря на Академията да изложи въ една книга отъ нейно име дѣйностьта на Ив. Ев. Гешовъ съгласно съ неговото завѣщание.

Извлѣчение отъ завѣщанието на Ив. Ев. Гешовъ

Вмѣсто прѣдговоръ

„На Българската академия на наукитѣ завѣщавамъ кѫщата въ София, 4 улица Сердика, за да я продаде тя, когато почне постройката на нейния домъ и употрѣби добититѣ пари за тая постройка съ условие да издаде най-късно двѣ години слѣдъ смъртьта ми единъ книжовенъ трудъ върху моята дѣйность и всѣки двѣ години да издава или помага за издаването, чрѣзъ премии или другояче: 1) на моитѣ студии и статии; 2) на трудове, посветени на идеитѣ и идеалитѣ, които сѫ ме рѫководили прѣзъ живота ми; 3) на книги по историята на България прѣзъ годинитѣ, прѣзъ които и азъ съмъ работилъ, като общественикъ и публицистъ, за нея.

[illegible] от [illegible]ото [illegible]

[illegible]

[illegible] на София, в района Сердика, когато [illegible] [illegible]

Родословие

Иванъ Евстратиевъ Гешовъ принадлежи на сѣмейството Гешови, което игра прѣзъ почти половинъ столѣтие (1830—1980) видна роля въ тогавашния български търговски свѣтъ и въ българското възраждане. Неговиятъ дѣдо Ив. Гешовъ (1770—1842) билъ отъ Карлово, а баба му Анна Фратева (1775—1857) била отъ Сопотъ. Той ималъ двама братя, Димитъръ и Стойчо, и двѣ сестри, Трена и Дона, послѣдната отъ които женена за Андрея х. Василевъ, била майка на познатия отпослѣ д-ръ Ив. Богоровъ. Отъ Ив. Гешовъ сѫ добили четирима сина — Христо, Евстрати, Димитъръ и Стефанъ.

Първенецъ въ родния си градъ, Ив. Гешовъ е разбиралъ въ най-добрия смисълъ на думата длъжностьта на първенецъ. Той се е старалъ прѣди всичко за образованието на дѣцата си. Нему се дължи повикването въ Карлово за учители първо Анастасъ Владо, куцовлахъ отъ Велесъ, при когото се учили по-голѣмитѣ му синове Христо и Евстрати Гешови, а послѣ Райно Поповичъ отъ Котелъ, познатиятъ нашъ труженикъ по народното възраждание, около когото се събрали млади не само отъ Карлово, но и отъ други градове. Тамъ били двамата по-малки синове на Ив. Гешовъ, Димитъръ и Стефанъ, братовитѣ му синове, Христо и Иванъ Д. Гешови и Атанасъ Стойчовъ Гешовъ, тамъ били още и покойнитѣ български благодѣтели Евлоги и Христо Георгиеви, Ботьо Петковъ (бащата на героя-поетъ Хр. Ботьовъ) и Парашкева Дамяновъ, всички отъ Карлово, както и Иванъ и Георги Шопови, Димитъръ Х. Несторовъ и Генко Ив. Поповъ отъ Калоферъ, Калистъръ Хамамджиевъ отъ Сопотъ и Гандо (Гавраилъ) Кръстевичъ и Сава Стойчевъ (Раковски отъ Котелъ.

По-голѣмитѣ синове на Ив. Гешовъ, Христо и Евстрати, слѣдъ като свършили първоначалното си образование при Анастасъ Владо, още непълнолѣтни, се прѣмѣстили въ Пловдивъ и почнали да търгуватъ. Изнасяли за Галацъ и Браила оризъ, мешини, сахтяни, гайтанъ и аби. Подиръ нѣкоя година извѣстниятъ търговецъ отъ Калоферъ Христо Хината и зетьоветѣ му Стефанъ Мутевъ (баща на познатия отпослѣ Д. С. Мутевъ) и Стоянъ Тошковъ поискали Христа да имъ писарува. Той останалъ при тѣхъ три-четири години, додѣто тѣ се прѣселили въ Одеса и прѣпорѫчали двамата братя Христо и Евстрати Гешови да продължаватъ водената отъ тѣхъ търговия въ Виена. Скоро и третиятъ братъ, Димитъръ, отишълъ при Христа и Евстратия, а въ 1834 година се прѣселилъ и Стефанъ.

Четирмата братя се сдружили подъ фирмата Бр. Гешови и замечтали да разширятъ крѫга на своитѣ операции. Въ 1835 година бащата на Ив. Ев. Гешовъ билъ пратенъ въ Виена, дѣто отворилъ клонъ на кѫщата и отдѣто пращалъ въ Пловдивъ мануфактурни стоки — демикотони, фесове, синилю, кърмъзи и пр., а продавалъ изпровожданитѣ отъ братята му южно-български издѣлия — гюлово масло, кордовани, сахтяни, мешини и пр. Слѣдъ три години въ 1838 г. той се върналъ отъ Виена, дѣто билъ замѣстенъ отъ по-малкия си братъ Димитъръ и по-послѣ отъ братовчеда си Хр. Д. Гешовъ. Сѫщата година братя Гешови отварятъ клонъ и въ Цариградъ, управляванъ послѣдователно отъ Христо, Стефанъ и Евстрати и най-послѣ и най-дълго, отъ 1852—1877 год., отъ най-малкия братъ Димитъръ. Подиръ войната кѫщата, силно пострадала отъ кризата, се закрива. Въ 1865 братя Гешови рѣшаватъ да отворятъ клонъ отъ своята кѫща и въ Манчестеръ подъ управлението на Евстратия. Клонътъ работилъ до 1872.

Братя Гешови сѫ се интересували живо отъ църковно-училищнитѣ и обществени въпроси и сѫ участвували въ всички борби отъ тѣхно време въ свръзка съ тия въпроси. Още въ 1850 година тѣ писали писмо на грѫцкия владика въ Пловдивъ заедно съ Стояна Т. Чалъковъ и Салча Ив. Чомаковъ да се въведе въ общото училище и прѣподаването на български езикъ, като обѣщавали да устроятъ трайни помощи за издържане учители по тоя езикъ. Прѣдложението имъ обаче било отблъснато отъ фанатици гъркомани. Тогава Стоянъ Чалъковъ съградилъ ново училище, наречено Св. Кирилъ и Методи. Въ подписката за училището взели участие и братя Гешови. Тѣ служили и като касиери на училището отъ 1856 до 1859 г. Най-младиятъ, Димитъръ, като български първенецъ въ Цариградъ, често е влизалъ въ разни българо-грѫцки комисии за уреждането на черковния въпросъ.

Въ 1838 г. Евстрати Гешовъ се оженва за Харитина Нешова, дъщеря на копришкия голѣмецъ Нешо Т. Чалъковъ отъ извѣстния Чалъковски родъ, чието влияние за закрѣпване народното чувство и запазване българщината въ Пловдивъ е описано отъ Иоакимъ Груевъ въ Български прѣгледъ год. III. кн. III. Харитина била първа братовчедка по баща освѣнъ на Чалъковци, още и на Чомаковци, Каравеловци и Догановци, видни копришки родове. Отъ тоя бракъ се добили двѣ дѣца: Иванъ, покойниятъ прѣдседатель на Българската академия на наукитѣ, и Ефимия.

Младенчество и юношество

Иванъ Евстратиевъ Гешовъ е роденъ на 8/20 февруари 1849 година. Пръвъ синъ на Евстратия Гешовъ и първо мжжско чедо въ сѣмейството на четиримата братя Гешови, Иванъ билъ прѣдметъ на постоянна нѣжна грижа и непрѣкжснати мили обноски отъ страна на родители и роднини.

Въ 1856 година той бива пратенъ на учение. Неговъ пръвъ учитель билъ гръкъ, Чолакътъ, който училъ дѣцата въ една стая при гръцката черкова Св. Димитъръ. При него усвоилъ само азбуката, безъ да може да се научи да чете. Слѣдъ нѣколко мѣсеца той билъ даденъ на учение въ пловдивското българско училище Св. Кирилъ и Методи, по чиято важна роля въ нашето възраждане цѣнни свѣдения дава Иоакимъ Груевъ въ Български прѣгледъ год. III. кн. VII—VIII.

Въ първоначалното училище малкиятъ Иванъ училъ при Иоакимъ Груевъ, Димитъръ Славиди и Никола Ковачевъ, а въ класното при Иоакимъ Груевъ, Димитъръ Славиди и Сп. Зафировъ. Програмата въ класното училище била най-разнообразна. На ученицитѣ сж давали „първи знания“ по всевъзможни предмети. Прѣподавало имъ се между друго и история на изящнитѣ художества и статистика. Учили се четири езика: български, гръцки, турски и френски. Двамата помощници на Иоакимъ Груевъ, Димитъръ Славиди и Спасъ Зафировъ прѣдавали единътъ френски, а другиятъ гръцки. Всички други прѣдмети, както и турски езикъ, прѣподавалъ самъ Иоакимъ Груевъ. При всичко че прѣподаването е било безсистемно и непланомѣрно, за ползата отъ него Гешовъ ето какво казва въ своитѣ Спомени (стр. 10 и 11):

„Милиятъ еклектизъмъ, който прѣдседателствуваше при избора на прѣдметитѣ, що Груевъ ни прѣподаваше, като че разви у мене и у моитѣ другари онова всестранно любопитство, оня ненаситенъ гладъ за разнообразна наука, които отпослѣ тъй много допринесоха, за да се развиемъ ние и се приготвимъ да станемъ това, що станахме.

. . . .

„Като прѣлиствамъ и сега моитѣ белѣжки по демография (статистика), азъ се питамъ, дали не е допринесла и тая дисциплина, прѣподавана намъ въ четиринадесетгодишната ни възрасть, да се усили вродената у мене обичь за факти и цифри. . .

„По Олендорфовата метода, която безслѣдно изчезна изъ нашето училище, азъ се научихъ да чета и говоря по френски по-добрѣ може би, отколкото се учатъ днешнитѣ ученици въ нашитѣ гимназии. Въ 1863 година вече, безъ да имамъ никого у дома или въ родната кѫща, който да говори френски, азъ можехъ да водя разговоръ по тоя езикъ. Бѣхъ се абонпралъ за френския вѣстникъ Voleur, тъй нареченъ защото крадѣше отъ други списания всичко, що намѣрѣше интересно. Четѣхъ и българофилския цариградски вѣстникъ Courier d'Orient и се възхищавахъ отъ неговата защита на народа ни. Гръцки говорѣхъ и прѣди да стѫпя въ училището. Тамъ го научихъ и писмено.

„. . . Колкото за турски езикъ, малкото що бѣхъ научилъ отъ него, заборавихъ прѣзъ седемгодишното си пребавание въ Англия. И слѣдъ моето завръщане отъ тамъ трѣбваше да го уча отново."

Особено въздѣйствие упражнили върху възпитанието и мирогледа на Гешова тогавашнитѣ борби за народни правдини, тогавашнитѣ подвизи за народно възраждане. Тѣ го научили, както казва въ Споменитѣ си (стр. 12), „да гледа на живота не като на арена, въ която хората се борятъ само за лични облаги, а като на бойно поле, въ което трѣбва да се извоюватъ по-възвишени блага". Той е билъ живъ свидѣтель на всички перипетии, прѣзъ които е минала въ Пловдивъ борбата противъ Хрисанта, пловдивски владика, за черковни правдини отъ самото начало дори до вдигането на Хрисанта отъ Пловдивъ и замѣстването му съ многозаслужилия на нашето черковно дѣло Паиси, който пригърна, както е извѣстно, каузата на своето паство и въ 1860 година подписа актъ за отдѣлянето на българитѣ отъ цариградската гръцка патриаршия. Въ сп. Денница 1891 година Гешовъ описва много живо единъ отъ етапитѣ на тая борба, а именно „побългаряването" на черквата Св. Богородица, за което е имало формена битка между българи и гърци. За други подробности на тая борба Гешовъ споменува въ своитѣ Спомени (стр. 22—24).

Споредъ съ борческия духъ противъ гръцкото духовенство тогавашнитѣ ученици на пловдивското училище се упойвали съ блѣнове и за „избавлението“ на българския народъ отъ политическо робство. Тѣ скришомъ чели Горския пжтникъ на Раковски и неговия Дунавски Лебедъ, скришомъ пѣяли и бунтовнически пѣсни, които били почнали тогава да идватъ отъ Сърбия и Ромъния. Но външни прояви на тия вжтрѣшни полусъзнателни блѣнове за политическо освобождение тогава не е имало още. Духовната свобода е била тогава идеалътъ.

За забѣлѣзване е, че въпрѣки увлѣчението си въ борбата срѣщу гръцкото духовенство, младиятъ Гешовъ обичалъ да чете и гръцки книги, отъ които тогава въ Пловдивъ той могълъ да има на разположение много повече, отколкото български книги. Той обичалъ да чете особено много биографията на старитѣ гръцки славни мжже. Той се възхищавалъ отъ добродѣтелитѣ на нѣкои отъ тѣхъ и при едва що почнатата борба противъ гърцитѣ той съ злорадство изтъквалъ непризнателностьта на старитѣ гърци къмъ праведния Аристидъ и мждрия Сократъ и ги осжждалъ за това прѣдъ пловдивскитѣ граждани.

Като дѣте Гешовъ е билъ подвиженъ, живъ, за да не кажемъ лудъ. Той обичалъ да играе, да бѣснѣе. Често билъ смъмрюванъ, защото се връщалъ дома съ съдрани дрехи. Не веднажъ му се случвало да се прибере у дома и съ пукната глава. Но постепенно и неусѣтно подъ влиянието на атмосферата, създадена отъ стихийната народна пробуда, въ срѣдата на сериозни събития, които родиха черковния въпросъ, той взелъ да се развива и да става сериозенъ. У него още къмъ десетата година взима да надвива любовьта къмъ книгата. Продължавалъ наистина да играе съ приятели, но никога не останалъ надирѣ съ уроцитѣ си. Обичалъ да пише и скоро добилъ такава репутация за писане, че по-стари отъ него дирѣли неговата помощь, когато ставало дума да се съчини нѣщо по-сериозно. Той между друго, тогава на 13 години, съчинявалъ интимнитѣ писма на своята осемнадесетгодишна сестра Ефимия до нейния годеникъ въ Манчестеръ прѣзъ цѣлата 1863 година. Въ 1864 година той се явилъ вече и въ страницитѣ на редактираната отъ П. Р. Славейковъ Гайда съ двѣ дописки, год. II. (1864) бр. 2. стр. 10. отъ 4 юли 1864 г. и бр. 15 отъ 30 януари 1865 стр. 116.

Жадностьта на младия Гешовъ да се учи била такава, че безъ да го кара нѣкой, той още отъ четиринадесетата си година, когато училъ четири разни езика (български, френски, турски и гръцки) взелъ да учи и въ съсѣдното до бащината му кжща американско училище и английски и го изучилъ до толкова, че могълъ да води на него и разговоръ. Той ималъ възможность да усъвършенствува, както френски, тъй и английски отъ срѣщи съ чужденци, съ каквито родителитѣ му имали връзки. Между друго въ Споменитѣ си (27) той разказва, че се познавалъ съ чуждитѣ консули въ Пловдивъ, чиито вечеринки посѣщавалъ.

Въ 1865 година братя Гешови рѣшили да пратятъ, както се спомена на друго мѣсто, бащата на Гешова, да отиде въ Манчестеръ и отвори клонъ отъ тѣхната търговска кѫща. Заедно съ него заминалъ и младиятъ Гешовъ за Англия. Съ бричка отъ Пловдивъ тѣ трѣбвало да пѫтуватъ до Родосто, отдѣто съ параходъ заминали за Цариградъ. Въ Одринъ, дѣто прѣспали, трѣбвало да отидатъ при тогавашния тамъ руски консулъ, знаменития публицистъ Константинъ Николаевичъ Леонтьевъ, прѣдъ когото младиятъ Гешовъ служилъ на баща си за драгоманинъ и водилъ съ Леонтьева дългъ разговоръ на френски и английски. Въ Родосто стигнали слѣдъ 5 деня и на шестия били вече въ Цариградъ. Тамъ на островъ Халки прѣкарали лѣтото между сѣмействата на Димитра Гешовъ, Н. Тъпчилещовъ и Димитра Золотовичъ. За Англия тръгнали прѣзъ м. септември прѣзъ Марсилия и Парижъ. Въ Парижъ и Лондонъ не се спрѣли и пристигнали въ Манчестеръ, дѣто Гешовъ съ родителитѣ си прѣкарва цѣли седемь години, и завърша своето образование.

Първата година отъ своето прѣбивание Гешовъ прѣкаралъ съ частенъ учитель, нѣкой си жизнерадостенъ George Scott. Прѣзъ октомври 1866 год. той постѫпилъ въ Owens College, който тогава съставялъ часть отъ лондонския университетъ, а послѣ се въздигналъ въ самостоенъ университетъ, познатиятъ сега въ цѣла Англия манчестерски Victoria University. Тази година той училъ въ него при първокласни професори по разнитѣ науки; Greenwood по старогръцки и латински, Barker по математика, Jack по физика, бѣлѣжитиятъ химикъ Sir Henri Roscoe по химия, отличниятъ историкъ, послѣ оксфордски професоръ, Ward по история и английска литература и при знаменития икономистъ, отпослѣ професоръ въ лондонския университетъ, Stanley Jevons, по логика и политическа икономия.

Съ какво прилежание Гешовъ е слѣдвалъ курсоветѣ, на които се записалъ, се вижда отъ факта, че той излѣзълъ прьвъ ученикъ по математика, по латински, по нѣмски, по английски и по английска литература. И професоръ Уордъ, когато провъзгласявалъ неговото първенство по послѣднитѣ два прѣдмета, намѣрилъ за умѣстно, да забѣлѣжи прѣдъ събраната публика, какво отличието било толкова по-забѣлѣжително, че той билъ чужденецъ и ималъ за конкуренти примѣрни английски младежи. Но особно усърдие Гешовъ проявилъ за лекциитѣ на професоръ Джевонса по логика и политическа икономия и за лекциитѣ на професора по енциклопедия на правото Кристи, който много добрѣ запознавалъ своитѣ студенти съ ученията на влиятелнитѣ на онова време въ Англия Бентамъ и Остинъ (Austin).

Успоредно съ лекциитѣ си въ Owens College Гешовъ се занимавалъ и съ външно четене. Членъ въ манчестерския литературенъ клубъ Atheneum, той всичкото си свободно врѣме прѣкарвалъ, за да чете вѣстници, списания и книги. Нощѣ се занимавалъ и въ кѫщи съ четене на книги. Взималъ участие и въ разисквателното дружество на Owens College. Въ театъръ рѣдко отивалъ. Любитель на романи, прѣди да отиде въ Англия, тамъ той не четѣлъ много белетристика. Вниманието му все повече и повече взело да се ориентира къмъ политиката, къмъ държавнитѣ и социялнитѣ науки.

Въ 1869 година той свърша своето образувание въ Owens College и започва да помага на баща си въ търговията. Обаче той не прѣстава да се самообразува прѣзъ останалитѣ три години, които прѣкаралъ въ Англия. Отъ всички професори най-силно впечатление оставилъ у него Станли Джевонсъ, неговиятъ учитель по логика и политическа икономия, авторъ на философското съчинение Начала на науката и на популярното рѫководство Елементарни уроци по логика, прѣведено и на български отъ Ек. Каравелова въ 1884 год., както и на редъ други съчинения изъ областьта на приложната икономия и статистика. Подъ негово рѫководство усилила се у него любовьта къмъ наукитѣ, които той прѣподавалъ.

Слѣдъ свършване на курса, прѣподаванъ отъ Джевонса, Гешовъ почналъ самоучението си по-нататъкъ съ трудоветѣ на Джонъ Стюартъ Мила, най-знаменитото тогава свѣтило въ Англия по наукитѣ, които и Джевонсъ прѣподавалъ. Посветилъ се той да изучи неговитѣ трудове, не само поради славата, на която се радвалъ Милъ, като кабинетенъ прѣобразователь на свѣта, а още и подъ впечатлението, което му оставилъ Джонъ Стюартъ Милъ и съ своята кѫса парламентарна кариера. Въ тая година, когато Гешовъ стига съ баща си въ Англия, 1865 год., Милъ, вече на 60 години, бива избранъ за депутатъ и влиза въ практическия политически животъ. Неговитѣ рѣчи въ парламента правили силно впечатление на младия Гешовъ.

4

Той слѣдилъ най-редовно парламентарната дѣйность на той английски общественикъ. Четѣлъ съ увлѣчение рѣчитѣ му, и четѣлъ по-послѣ съ усърдие и неговитѣ книги. Ето какъ самъ Гешовъ въ своитѣ Спомени (36 и 37) прѣцѣнява влиянието, което упражнявалъ върху него английскиятъ политико-икономистъ, който въ онова врѣме владѣялъ безраздѣлно умоветѣ въ Англия и ималъ слава и извънъ Англия:

„Той бѣ мощенъ създатель на политически идеали, властенъ строитель на хорски мирогледи, когато азъ бѣхъ младъ и дирѣхъ не толкова умозрителна система на отвлѣчено мислене, колкото идеалогия за единъ практически общественикъ. И той главно допринесе, за да се образува моето свѣторазбиране. Въ ума ми заседнаха дълбоко много отъ неговитѣ мисли изъ областьта на практическата политика. Управлението на народа отъ народа има смисълъ и реалность, бѣ казалъ той, но такова нѣщо като управлението на единъ народъ отъ други не сѫществува и не може да сѫществува. И заедно съ Гладстона той бѣ прокламиралъ, че само свободата е, която прави хората годни за свобода. И неговата пламенна защита на свободата на онеправданитѣ, като работницитѣ, ирландцитѣ. негритѣ (въ Джамайка), на по-усъвършенствувани избирателни системи, като съразмѣрната; неговата пледоария въ полза на дребното земледѣлие, на селянитѣ собственици, на кооперацията въ земледѣлието, намѣсата на държавата въ економическата область; неговото учение, че не трѣбва да чакаме ние отъ една истинска система на политическа философия да ни достави образцови учрѣждения, а принципи, отъ които да могатъ да се извлекатъ учрѣждения, годни за даденитѣ условия; възприетиятъ отъ него принципъ на французкитѣ економисти и на Austin, че най-добрата гаранция за добро управление е единъ просвѣтенъ народъ; популяризираната отъ него кардинална доктрина на Бентама, че идеалътъ на държавничеството трѣбва да бѫде най-голѣмото възможно щастие за най-голѣмото число граждани; неговото убѣждение, че социализмътъ е осѫществимъ въ бѫдещето, когато се усъвършенствува духовната природа на човѣка, но че за сега нито е възможно, нито е желателно да се стѣснява свободата; неговата дѣйность въ парламента, въ която той вложи всичката своя гореща любовь за тая свобода; неговата учтивость къмъ опонентитѣ, неговата постоянна грижа, при разискванията, съ перо и дума, да се деперсонализиратъ въпроситѣ, да се отдѣля личностьта отъ идеята, да се не напада първата, когато се критикува втората; и най-послѣ неговото държане въ камарата, държане, което заставя нейния прѣдседатель да заяви единъ день, че присжтствието на Джонъ Стюартъ Мила повишавало тона на дебатитѣ; всичко това остави трайни слѣди въ моя умъ, даде мощенъ тласъкъ на ориентировката на моя мирогледъ. Допринесоха наистина на тоя мирогледъ доста нѣщо и нѣкои германски економисти и общественици, особено въ отношение на държавното владѣние на такива източници на народно богатство, като банки, желѣзници, мини, въ отношение и на широката държавна намѣса въ полза на стопанското развитие на страната. Но основитѣ на моята идеология се положиха отъ уроцитѣ на Джевонса, отъ книгитѣ на Мила".

Тъй полученото образование и самообразование Гешовъ допълня, когато се връща въ Пловдивъ чрѣзъ руски книги, каквито нѣмалъ възможность да чете въ Англия. Той се запознава въ Пловдивъ съ повечето руски съчинения върху Балканския полуостровъ и съ значителна часть отъ руската белетристика. Великанитѣ на тая белетристика съ своята гореща защита на безправната селска маса, съ своитѣ пламенни проповѣди за подвижничество въ срѣдата на тая маса още повече засилили неговата любовь къмъ грамадното мнозинство отъ нашия народъ — селянитѣ. Дълбоко впечатление му правили романитѣ на Тургенева съ тѣхнитѣ образи изъ чистата и благородна селска душа съ нейния високъ моралъ, съ нейния неотслабенъ стремежъ къмъ висша правда и дълбока поетичность. Но най-силно билъ плѣненъ той, както и всички тогава интелегентни българи отъ онова поколение отъ романа му Наканунѣ. Българскиятъ герой на тоя романъ Инсаровъ и руската героиня Елена раздухвали въ буенъ огънь искритѣ, които тлѣяли тогава у всички интелигентни българи.

⁂

Националното чувство, събудено у Гешова още отъ училището въ Пловдивъ и отъ тамошнитѣ борби за черковна свобода и черковни правдини, го карало да се интересува, докато билъ въ Англия отъ всичко, що се писало въ английскитѣ вѣстници за Турция и частно за българитѣ.

Въ единъ брой на в. Pall Mall Gazette той прочита, че българитѣ се прѣдставляватъ за една още несамоопрѣдѣлила се маса, и той веднага отправя до главния редакторъ на вѣстника писмо, съ което поправя това криво понятие. Писмото, обнародвано въ броя на вѣстника отъ 26 септемвri 1866, има слѣдното съдържанис:

„Господине, — Въ сѫботашния брой, въ начало на статията „Езиковиятъ въпросъ въ Тиролъ и Истрия“, като зачеквате многоразискваната материя на критерии за опрѣдѣляне расата на извѣстенъ народъ, вие илюструвате вашето мнѣние, че волята на единъ народъ трѣбва да се смѣта за окончателенъ критерий съ примѣра на българитѣ, на чиято воля, казвате, трѣбва да се апелира, за да се опрѣдѣли тѣхната народность, тъй като нѣкои отъ тѣхъ се мислятъ за руси, други за сърби, а трети за нѣщо самостоятелно. Позволете ми, господине, да поправя едно твърдение, което е отъ естество да дескредитира нашия и тъй достатъчно злѣ прѣпорѫчанъ народъ. Нито единъ българинъ въ сегашното състояние на нашата народна напрѣдналость, не ще се мисли за русинъ или сърбинъ — народности, чиито езикъ и чиято история съвсѣмъ се отличаватъ отъ нашитѣ. И, разбира се, самото прѣдположение, че има българи, които се мислятъ за гърци, е единъ анахронизъмъ. За доказателство на това, азъ прося позволение да кажа, че ония българи, които сѫ се учили или учатъ сега въ Русия, Сърбия и Гърция, и които естествено трѣбваше да клонятъ къмъ тѣзи страни и тѣхнитѣ народности, сѫ най-смѣлитѣ борци на тезата, че сме особенъ народъ, говорятъ и пишатъ български много по-чисто отъ другитѣ. Колкото за вашето твърдение, че българитѣ сѫ въ едно положение на течность, която допуска да се слѣятъ съ друга нѣкоя сродна раса, трѣбва да кажа, че нѣма никаква нужда и никаква воля отъ тѣхна страна за подобно сливане. Каква подбудителна причина, наистина, може да застави единъ народъ отъ петь милиона, чието умствено и материално развитие, тъй много занемарено подъ двойното иго на турцитѣ и гръцкото духовенство, бързо напрѣдва; чийто езикъ е едно отъ най-звучнитѣ славянски нарѣчия; чиято търговска дѣйность въ вѫтрѣшностьта на Турция и по брѣговетѣ на Дунава се простира дори до Манчестеръ; чиито морално качества, работливость и правота да добие едно по-добро положение между по-благоприятствуванитѣ европейски народи се справедливо признаватъ отъ всички пѫтешественици; и чието най-послѣ бѫдеще е едно отъ най-свѣтлитѣ — да иска да се слѣе съ другъ единъ народъ.

„Като прося извинение, за дѣто заемамъ толкова много отъ вашето скѫпоцѣнно мѣсто, имамъ честь да бѫда, Господине,

„Вашъ покоренъ слуга: **Единъ българинъ**“.

„Манчестеръ, 16 септември 1866.

Къмъ това писмо лордъ Странгфордъ, който отпослѣ се оказа, както е извѣстно, голѣмъ българолюбецъ, прави слѣднитѣ интересни бѣлѣжки:

„Ние се радваме твърдѣ много да слушаме, че единъ поне българинъ е доволенъ да се мисли за българинъ и за нищо друго. Колкото за въпроса, дали трѣбва да поправимъ нашитѣ думи, ние не се наимаме да се ангажираме съ такова едно общо отрицателно увѣрение, че не сѫществува между българитѣ партия или школа, която да вижда въ едно евентуално етническо или политическо сливане съ сърби или руси бѫдещата сѫдба на своя народъ, като се облѣгаме на авторитета само на единъ човѣкъ, и то прѣдвидъ чудовищнитѣ усилия, положени и отъ сръбска и отъ руска страна, при сегашното дори поколѣние. Руси и сърби отдавна мѫжски сѫ се заловили да се опитатъ да посърбятъ и порусятъ тия нещастни българи въ самата имъ страна, а тѣхнитѣ жертви и орѫдия въ западна Европа съ готовность сѫ прѣдставили подобно посърбяване и порусяване като единъ отколѣ сѫществуещъ и свършенъ фактъ. Ако ние изглеждаме да сме прѣкалили резултата на такива пропагандически условия, ние лесно можемъ да приведемъ авторитетни твърдения, които впрочемъ не вѣрваме, цѣлещи да докажатъ, че казанитѣ усилия сѫ сполучили и че съвършено сѫ заличили българското съзнание за отдѣлна народность. Колкото за гърцитѣ, хората могатъ да помислятъ отъ тона на нащия дописникъ, че се касае за единъ направенъ отъ насъ анахронизъмъ, а не за единъ оборванъ отъ насъ анахронизъмъ на други хора. Ние на драго сърце даваме мѣсто на писмото на нашия български приятель. То съставлява едно важно и автентично мѣрило (standard) за апелиране, едно много нужно въ настоещия моментъ, когато голѣма маса наши съврѣменници се просто оставятъ да вѣрватъ, че падането на турската сила въ Европа би, и по нужда и по справедливость, възвърнало на гърцитѣ не само автономия, но и политическа власть. Много чудно е да се вѣрва това, но нѣма полза да се протестира, тъй като практически едва ли ще даде нѣкакъвъ резултатъ. При все това трѣбва да е мѫчно, отъ българско гледище, да си принуденъ да четешъ статия подиръ статия отъ безмислици за нѣкаква нова византийска империя, която щѣла да бѫде единъ оплотъ на Европа противъ Русия, замѣстница на Османа, починалъ отъ много лѣкуване. Най-послѣдното остроумно изобрѣтение за гърцитѣ е, че тѣ ще бѫдатъ душата на новото източно тѣло на растещи народности. Какъ се прави на българина изгледътъ на една гръцка душа? Що мисли той за вѣроятностьта, да добие душа, ако работата дойде до тамъ? Той се види да мисли, че доста му е, дѣто ималъ една, и се радва, че се отървалъ отъ нея. Но ние забравяме. Той трѣбва да добие една влашка душа, защото Дунавътъ е, който го съединява съ Влашко, а Балканътъ, който го отдѣля отъ оная часть отъ него, която е на югъ отъ Балкана; едно гледище, което нашиятъ българинъ може да види, ако случайно прочете в. Spectator отъ миналата сѫбота нѣщо, което той трѣбва да се опита да стори веднага, като добъръ и уменъ българинъ, какъвто безъ съмнѣние е. Когато допѫти се изпрѣчи или дунавската теория, или най-старата и краснорѣчиво защищавана наша приятелка, великата югославянска теория, ние се надѣваме, че нашиятъ българинъ високо и силно ще си издигне гласа за своя собственъ народъ. Но нека се въздържа да не критикува насъ, които сме най-добритѣ му приятели; при всичко че ние извиняваме отклонения отъ едно християнско или поне източно-християнско умонастроение у единъ българинъ, живущъ между манчестерскитѣ гърци, прѣзъ врѣмето на единъ пристѫпъ отъ агресивенъ национализъмъ“ [1]).

⁂

Отъ Манчестеръ, тъй отдалеченъ отъ България, естествено Гешовъ не е могълъ да държи връзка съ живота въ своето отечество. Съ манчестерската българска колония той сподѣлялъ отдалечъ радостьта за всѣки успѣхъ въ борбата за общонародното дѣло, започнато съ ентусиазъмъ въ Пловдивъ. Когато се избира Антимъ I за пръвъ български екзархъ, той написва отъ името на колонията до него поздравително писмо. Гешова цѣнятъ за интереса му къмъ народнитѣ работи и въ Букурещъ отъ страна на българския революционенъ комитетъ, който го вписалъ, както свидѣтелствува д-ръ Ив. Касабовъ въ своитѣ Спомени отъ възраждането на България (98), въ числото на своитѣ дописници въ Западна Европа. До него е билъ изпратенъ отъ страна на комитета и Теофанъ Райновъ, за да го улесни въ срѣщата му съ настанения тогава въ Лондонъ италиянски революционеръ и патриотъ Мацини. Ала за по-голѣмо участие въ народното дѣло той не е могълъ да мечтае, прѣди да напустне Англия. Това станало въ 1872 г., когато канторатa на Гешовци била затворена. И баща и синъ се упѫтватъ прѣзъ Марсилия и Цариградъ за Пловдивъ.

---

[1]) Преводътъ и на Гешовото писмо и на отговора е направенъ отъ Гешова и обнародванъ въ Спомени стр. 39 и 40.

Прѣдосвободителна дѣйность

Завърналъ се въ Пловдивъ прѣзъ септември 1872 г., пъленъ съ идеи и формули, набрани въ демократическа Англия, Гешовъ веднага заима първо мѣсто въ умствсното движение въ града. Той заварва черковната борба привършена. Нѣколко деня подиръ пристигането му пристигналъ въ Пловдивъ и първиятъ български митрополитъ Панаретъ, посрѣщнатъ отъ цѣлъ градъ, който ликувалъ за увѣнчаната съ успѣхъ борба. Успоредно съ тая борба, както е извѣстно, се разпаляше все повече и повече и жаждата за народно образование. Той заварва въ Пловдивъ старото тѣсно здание на първото пловдивско училище замѣнено съ широка сграда за тъй наречената тогава Пдовдивска семинария, а на мѣстото на старото училище построена и дѣвическа гимназия. Отворено било и читалище.

Съ какво благоговѣние гледала пловдивската интелигенция на завърналия се отъ Англия образованъ българинъ, се вижда отъ факта, че четири мѣсеца слѣдъ пристигането му той бива избранъ за прѣдседатель на пловдивското читалище. Почти сжщеврѣменно бива избранъ и за членъ на настоятелството на пловдивската семинария.

Още прѣзъ първата година подъ негово ржководство и съ съдѣйствието на добри и енергични другари читалището не само увеличило числото на дѣцата въ двѣтѣ махленски училища, които то поддържало, но успѣло да отвори и трето, като увеличило числото на ученицитѣ въ всичкитѣ училища. За първи пжть читалището наредило да се даватъ прѣзъ зимата всѣка сжбота вечерь и сказки. Отчетъ за дѣйностьта на читалището нея година (1873) е обнародванъ въ цариградското Читалище (15. IV. 1874 въ приложението му Ржководитель на основното учение, 113). Отчетътъ е придруженъ съ слѣдната бѣлѣжка отъ редактора на списанието, Драганъ Цанковъ:

„Тоя документъ не е само една книга, която трѣбува да стои въ редътъ на сичкитѣ други книги, които съставляватъ архивитѣ на пловдивското читалище. Отъ него ще изчерпѭтъ умни съвети за послушвание и добри примери за подражавание не само ония, предъ които е четенъ, но и сичкитѣ читалища по нашето отечество, сичката българска публика. Ето защо прибързваме да му дадемъ най-първо мѣсто въ листътъ си.

„Като помѣстяме обаче това изложение, неможемъ да оставимъ да се разумѣватъ туку-тъй отъ само себе си благодерението и признателностьта, които трѣбува да се отдадатъ на добрата воля на г. Ив. Ев. Гешевъ, прѣдседательтъ на това читалище. Рѣдко се виждатъ търговци, не само у насъ, но и по цѣлиятъ свѣтъ, които да употрѣбятъ врѣмето на почивката си за извършвание на общеполезни дѣла. Г. Гешовъ е търговецъ и, като е жъртвувалъ свободното си време за управлението на пловдивското читалище, което ми показува толкосъ добри резултати, трѣбува високо да му се уцени патриотизмътъ. Убедени сме прочее, че гласътъ на сички, ония, които желаятъ народното добро, е сѫщи нашиятъ гласъ който публично изразява днесъ благодарение и признателность къмъ Г. Гешова за старанията му въ полза на общото добро.

„Следъ тия нѣколко думи относително за достойниятъ председатель на пловдивското читалище, възможно ли е да не помислимъ по нависоко и да кажемъ, че Г. Гешовъ е чедо на оная часть отъ българскиятъ народъ, която е сѣкога имала най-здравитѣ начала за общественитѣ въпроси, които сѫ се разгледвали до сега между народътъ ни, и на които патриотизмътъ е отъ най-искренитѣ. Който е следилъ историята на нашитѣ обществени въпроси — убедени сме — ще се съгласи съ нашитѣ думи и, следъ като прочете долното изложение, ще притури: Ето примеръ, който трѣбува да се подражава отъ сичкитѣ наши читалища“.

По примѣра на това, що билъ видѣлъ въ Манчестеръ, Гешовъ основалъ прѣзъ зимата 1873 и едно разисквателно дружество при пловдивската българска семинария. Уредени били по единъ пѫть въ недѣлята въ пансиона на Радомирова събрания, дѣто всички ученици отъ горнитѣ класове на семинарията взимали участие въ дебатитѣ на дружеството, които ставали по поводъ прочитането на кратъкъ рефератъ по нѣкакъвъ прѣдварително избранъ, за да не възбуди у турцитѣ подозрение, въпросъ.

Въ тиха просвѣтна дѣйность Гешовъ продължава до южнобългарското априлско възстание въ 1876 година, при всичко че отъ всички краища на пловдивската область, дѣто по онова врѣме като на наковалня се ковѣха сѫдбинитѣ на нова България, пристигали извѣстия, прѣдупрѣждения и слухове, че се готви сѫдбоносно събитие: както е извѣстно, възстанието въ 1876 г. бѣше селско движение, а не градско. Въпрѣки обаче безпокойнитѣ слухове Гешовъ се задомилъ на 1875 г., като свързалъ сѫдбата си съ Мария Николова Пулиева, за която въ Споменитѣ си (44) бѣлѣжи: „съ нейното влизане въ моя домъ влѣзе и щастието; съ нея раздѣляхъ скърбитѣ, съ нея споделяхъ и радоститѣ на ония паметни години на борби и побѣди“.

* * *

Когато се узнало въ Пловдивъ, съ какви срѣдства е било потъпкано априлското възстание отъ турцитѣ, негодуванието между пловдивскитѣ българи е било всеобщо. Дори пловдивскитѣ първенци, които не били съгласни съ революционеритѣ и ги осѫждали, възнегодували силно, когато се научили, какъ турскитѣ редовни и нередовни войски си отмъстили на безпомощнитѣ жени и дѣца.

Чрѣзъ австрийската поща, която турцитѣ не могли да контролиратъ, Гешовъ побързалъ да увѣдоми за всичко, което научавалъ единъ свой доблестенъ и дѣятеленъ приятель въ Цариградъ[1]. Голѣмо е било съдѣйствието на Гешова да се обърне вниманието на Европа върху страшното положение на България, и когато поради шума, произведенъ отъ писмата на Дейли Нюсъ[2], закръстосвали изъ България английски и американски пратеници. Прѣвъ се отзовалъ въ Пловдивъ тогавашниятъ английски вицеконсулъ въ Одринъ J. Hutton Dupuis. Части отъ неговитѣ рапорти, първитѣ официални доклади по тогавашнитѣ стрихотии, били вземени буквално отъ писменитѣ бѣлѣжки, които му далъ Гешовъ. Гешовъ далъ факти и на по-послѣ пристигналитѣ въ Пловдивъ, жадни за свѣдения, английски пратеникъ Берингъ и американски Скейлеръ, както и на придружаващитѣ послѣдния двама специялни кореспондента — Макгахамъ на Дейли Нюсъ и Шнайдеръ на Кьолнише Цайтунгъ. Тъй става възможно, както твърди тогавашниятъ английски посланикъ въ Цариградъ сѫръ Хенри Елиотъ[1]), че английскиятъ пратеникъ г. Берингъ „откри Батакъ", и Гладстонъ успѣ съ невидени до тогава митинги да развълнува въ Англия общественото мнѣние и да прѣдизвика конференцията въ Цариградъ, а по-послѣ освободителната война.

---

[1] Като отбѣлѣзва тоя фактъ въ своитѣ Спомени (68), Гешовъ не обажда името на тоя приятель.

[2] По свидѣтелството на Гешова (Спомени 68) свѣденията, които изнесе найнапрѣдъ Дейли Нюсъ и които покъртиха цѣлото обществено мнѣние, били извлѣчени изъ рапортитѣ на пловдивската българска митрополия. Това косвено потвърждава и Стефанъ Панаретовъ, който е билъ тогава учитель въ Робертъ-Коледжъ въ Свѣтлиня, г. XXXIII кн. 10—12, стр. 11, като бѣлѣжи, че всички документи и свѣдениа, които Екзархията получавала отъ България по тия кланета и жестокости и желаяла да се обнародватъ, минавали прѣзъ негови рѫцѣ и рѫцѣтѣ на Ив. П. Славейковъ, и тѣ ги прѣвеждали на английски, а д-ръ Уошбърнъ, директорътъ на училището, и д-ръ Лонгъ, поддиректорътъ, ги прѣдавали тъй прѣведени на английското посолство, на Пиярсъ, кореспондентъ на Дейли Нюсъ, или ги прѣпращали на свои познайници и приятели въ Лондонъ.

Извѣстно е, че Скайлеръ заедно съ князъ Церетелева на врѣмето е изработилъ проекта за създаването на една автопомпа България, който проектъ отпослѣ послужи за основа на разискванията въ Цариградската конференция[2]). Скайлеръ е ималъ съобразителността, когато посѣтилъ Пловдивъ за втори пѫть прѣзъ м. ноември 1876 г., да поиска по своя проектъ и мнѣнието на пловдивскитѣ българи. Той помолилъ Гешова да свика за тая цѣль нѣколко души по-първи българи. Гешовъ свикалъ първенцитѣ г. г. Хр. Ив. Гешовъ, Стоянъ Д. Каблешковъ, Ив. Груевъ и нѣколко млади и въ кѫщата на първия една вечерь разгледали проекта.

По настояване на Скайлеръ Гешовъ се съгласилъ да пише отъ врѣме на врѣме въ в. Таймсъ писма отъ Пловдивъ прѣзъ всичкото течение на цариградската конференция и до началото на руско-турската война въ 1877 г. Такива писма били обнародвани въ в. Таймсъ прѣзъ февруари и мартъ 1877 г. всичко седемь.

Прѣзъ врѣме на цариградската конференция д-ръ Ст. Чомаковъ билъ изпратенъ отъ Цариградъ да убѣди пловдивскитѣ първенци да изпратятъ до Високата Порта единъ вѣрноподанически адресъ, съ който да се яви, че пловдивскитѣ българи нѣмали нужда отъ реформитѣ, каквито конференцията има прѣдъ видъ. Отъ страхъ пловдивци се съгласили да подпишатъ документа. Това възмутило младитѣ, и тѣ рѣшили да противопоставятъ на робския адресъ други до самата конференция. Гешовъ съчинилъ контраадреса на френски. Въ едно тайно събрание той и епископъ Герваси, Ив. П. Герджиковъ, П. В. Горбановъ и Ив. Ст. Гешовъ разисквали проекта и го одобрили. Събрани били тайно и бързо колкото се може повече подписи, и Горбановъ занесълъ адреса въ Цариградъ и го връчилъ на лордъ Солсбери. Какво е станало по-нататъкъ съ тоя контраадресъ, не се знае.

---

[1]) Blue book, Turkey № 1 (1877) стр. 143.

[2]) Blue book, Turkey № 2 (1877) стр. 28. Въ тая синя книга отъ 1877 година се намиратъ текстоветѣ на първоначалния проектъ на Скайлера и Церетелева и на видоизмѣненията, които той прѣтърпѣ отпослѣ. Споредъ първоначалния проектъ, България е щѣла да бѫде една. Отпослѣ въ конференцията, по настояването на английскитѣ делегати, тя се прѣдвиждаше да бѫде раздѣлена на двѣ области.

Прѣзъ врѣме на войната слѣдъ разорението на Стара-Загора Гешовъ писалъ на Скайлера едно отчаяно писмо за новитѣ турски свирѣпства и го молилъ да посѣти пакъ нашитѣ страни, за да обърне повторно вниманието на образования свѣтъ върху тегла не по малки отъ ония на Батакъ. Скайлеръ отговорилъ, че неговото идване прѣзъ войната било скопчано съ голѣми мѫчнотии, но че той съ готовность би далъ гласность на съобщенията, които Гешовъ би намѣрилъ за добрѣ да му изпроводи за събитията.

Още при първото си дохождане въ Пловдивъ Скайлеръ поискалъ отъ Гешова да му прѣдаде на английски единъ рапортъ върху търговията на Южна България. Тоя рапортъ билъ изпратенъ въ Вашингтонъ, отдѣто послѣдвала за Гешова чрѣзъ Скайлера покана да приеме поста почетенъ вице-консулъ на Съединенитѣ държави въ Пловдивъ. Тогава Гешовъ отказалъ. При второто си дохождане Скайлеръ пакъ убѣждавалъ Гешова да приеме поста, но той пакъ не приелъ. За трети пѫть, когато отговорилъ на Гешова, че не може да дойде по нашитѣ страни прѣзъ врѣме на войната, и му поискалъ съобщение за събитията, Скайлеръ настоялъ Гешовъ да приеме поста между друго и за това, за да не бѫде изложенъ, като ще му праща съобщения по събитията, и Гешовъ най-сетнѣ склонилъ да приеме прѣдложението на Скайлера, ала докато чакалъ своя вице-консулски exequatur, на 12 августъ 1877 г. той билъ арестуванъ отъ турскитѣ власти.

Въ Споменитѣ си (72) Гешовъ прѣдполага, че е билъ арестуванъ, защото турцитѣ узнали, че той писалъ въ в. Таймсъ, отъ едного отъ англичанитѣ, които се намирали въ Пловдивъ въ началото на 1877 год., и разбрали, че той билъ автора на пловдивскитѣ писма до Таймсъ, при всичко че английскиятъ вице-консулъ въ Пловдивъ Калвертъ въ едно свое писмо, обнародвано въ Blue-Book, Turkey № 1 1878 год. стр. 525, твърди, че пловдивскитѣ турски власти не били знаяли, кой е авторътъ на писмата до м. октомври 1877 год., когато самъ в. Таймсъ съобщилъ тоя фактъ. Серверъ паша, споредъ сѫщата синя книга, страница 526, обвинявалъ Гешова за това, че неговъ единъ сродникъ (Марко Д. Балабановъ) билъ назначенъ отъ руситѣ свищовски вицегубернаторъ.

Тежки минути Гешовъ е трѣбало да прѣкара въ затвора. Извънредно прочувствено той описва своето прѣкарване въ затвора въ съчинението си Записки на единъ осжденъ, печатано въ Периодическо списание на Българското книжовно дружество XXXIV и XXXVI (1890 и 1891).

Той е билъ затворенъ, тъкмо когато турцитѣ сж бѣсили въ Пловдивъ по нѣколко души карловци, и когато усърнали вдовици и измършавѣли сираци били докарани жива плячка отъ разорената Стара-Загора слѣдъ оттеглянето на Гурковия отредъ. Единъ старши стражарь дошълъ, та го повикалъ заедно съ братовчедъ му Ив. Ст. Гешовъ отъ тѣхното пловдивско писалище. Той се простилъ съ стария си баща и тръгналъ прѣдъ стражаря. Изправенъ билъ веднага прѣдъ високия сждъ, дѣто му било съобщено, че ще иде въ затвора.

Въ затвора той билъ зритель, какъ били докарвани карловци, какъ били мжчени, какъ били закарвани само по единъ пжть въ военния сждъ, за да бждатъ осждени на смърть, и какъ слѣдъ нѣкой день били причестявани въ една малка стаичка на долния етажъ, нареждани и изпращани на бѣсилка по разнитѣ участъци на града съ ржцѣ, вързани надирѣ, и смъртна присжда, пришита отпрѣди на гърдитѣ. Всичко това не е могло да не се отрази силно въ душата на Гешова. При вида на жестокото измжчване на единъ карловецъ отъ единъ отъ пазачитѣ Гешовъ не могълъ да устои. И той бѣлѣжи по тоя случай въ своитѣ записки на единъ осжденъ (Периодическо списание XXXIV стр. 555):

„И мене се стори, че въ тази пъхтяща маса отъ човѣшко месо, въ тоя мженикъ бѣха се съсрѣдоточили като въ фокусъ всичкитѣ страдания и всичкитѣ низости на това ужасно човѣчество. И азъ се прихлупихъ на възглавницата, о която се облегнахъ, за да погълна своитѣ сълзи и да удавя своитѣ въздишки“.

Колкото и строго да билъ държанъ въ затвора, на Гешовъ не му било отказано да получава отъ кжщи храна и цариградски вѣстници. Той е успѣлъ дори чрѣзъ подчертаване отъ негова страна и отъ страна на домашнитѣ му на отдѣлни букви въ вѣстницитѣ, които получавалъ и изпращалъ, да влѣзе въ коренспонденция съ домашнитѣ си. Отъ жена си той научилъ, че билъ обвиненъ че се намиралъ въ споразумѣние съ карловци, за да се вика поскоро неприятеля на държавата. Това накарало Гешова да мисли, че и неговата сждба ще бжде вжжето. Още повече взелъ той да се страхува за себе си, когато отъ стаята на приставитѣ въ градоначалството до затвора, дѣто билъ най-напрѣдъ запрѣнъ заедно съ братовчеда си, той билъ прѣмѣстенъ слѣдъ 11 деня въ жандармерийския каушъ, и слѣдъ други 20 деня въ малката стая, дѣто били причестявани осжденитѣ на смърть.

Гешова продължавали да държатъ въ затвора, безъ да го викатъ на изслѣдване прѣдъ военния сждъ да го сждятъ. Неговото очудване било извънредно голѣмо за това, когато единъ день прочелъ въ цариградския вѣстникъ Вакътъ, че „по ходатайството на английския и американския посланикъ, смъртната присжда, издадена противъ българина Гешовъ, за сега се отлага". Едва сега той разбралъ, защо слѣдъ като билъ прѣмѣстенъ въ стаичката, дѣто причестявали осжденитѣ на смърть, не го сполетѣла сждбата на осжденитѣ. Скоро пакъ отъ в. Вакътъ Гешовъ научава, че смъртната присжда, издадена срещу него, била замѣнена съ заточение.

Какъ е станало, та английското правителство е могло да се заинтересува тъй много за сждбата на Гешова, се вижда отъ слѣдното писмо на г. Тотевъ и г. Вълчевъ, тогава живущи въ Англия: [1])

„На 1877 год. на 21 септември сутриньта, като отидохме съ покойния г-нъ Юр. М. Вълчевъ на борсата въ гр. Манчестеръ, между търговскитѣ и други телеграми намѣрихме и една отъ кореспондента на в. Таймсъ отъ Цариградъ, въ която се съобщаваше, че извѣстната, както въ България, тъй и въ Англия (Манчестеръ) фамилия Гешови отъ Пловдивъ, по подозрѣние, само че единъ отъ тѣхъ, младиятъ г. Ив. Ев. Гешовъ, който се е възпиталъ въ манчестерския Owens College, билъ съобщавалъ на в. Таймсъ подробности по положението на България въ това врѣме, турското правителство ги арестувало и набързо осждило на смърть и било опрѣдѣлено, щото екзекуцията да стане още първата св. недѣля.

„Това извѣстие дълбоко нажали и разчувствува както насъ Българитѣ, които се намирахме но него врѣме въ Манчестеръ, тъй и многото тѣмъ познати приятели англичани. Ние всички се загрижихме, като какво може да се направи, за да се спре присждата.

„Въ съвѣщание съ младитѣ си приятели, едни отъ които бѣха близки приятели — роднини, а други агенти на най-виднитѣ търговски фирми, рѣшихме да отидемъ съ покойния Юр. М. Вълчевъ лично при стопанитѣ на тия фирми да ги помолимъ да помогнатъ въ случая. И наистина ние обиходихме нѣколко господа, разправихме имъ за случката съ Гешови и за българскитѣ теглила изобщо. Тѣ ни съжалиха, като казаха, че ще направятъ всичко възможно, за да помогнатъ.

---

[1]) Писмото е отправено до г. Ст. Заимовъ, да го има прѣдъ видъ въ своя трудъ за нашето минало.

И дѣйствително тѣзи г-да въ сѫщата минута написаха и подписаха единъ мемоаръ, съ който молѣха лордъ Дерби да ни приеме и да се намѣси правителството на Нейно Брит. Величество, за да спре изпълнението на смъртната присѫда надъ Гешови.

„Въпросниятъ мемоаръ биде бързо разнесенъ отъ насъ изъ борсата и въ кратко врѣме се подписа отъ около 400—500 души отъ най-виднитѣ търговски фирми, банкери и др., които ни снабдиха съ едно официално писмо отъ манчестерския кметъ до лордъ Дерби при Ливерпулъ, за да му се прѣдставимъ и да му прѣдадемъ мемоара съ писмото.

„Въ шатото пристигнахме вечерьта много късно, и бѣхме приети отъ частния секретарь на лордъ Дерби, много любезенъ човѣкъ, който съчувствено и съ голѣмо внимание ни изслуша, както за случката съ Гешови, тъй сѫщо и за теглилата на българитѣ изобщо, при което ни отговори съ слѣднитѣ прочувствени думи: „лордъ Дерби много съжалява, че не може да ви види самъ, но ми заповѣда да ви кажа, че прозбата ви е взета подъ внимание отъ него и още сега телеграфически ще се заповѣда на посланника на Н. Бр. Величество въ Цариградъ г-нъ Лейардъ да употрѣби всички усилия и настои енергически прѣдъ Портата да се спре изпълнението на смъртната присѫда надъ Гешови. Между друго той ни съобщи утѣшителното писмо на г. Лейарда за намѣсването и на американския вицеконсулъ въ тая работа, утѣши ни съ думитѣ: „Вѣрвайте, господа, че животътъ на съотечественицитѣ ви ще бѫде спасенъ“, и ние слѣдъ това напуснахме шатото“.

Едноврѣменно съ тия постѫпки на българитѣ отъ Манчестеръ и печатътъ се застѫпя за Гешова. Манчестеръ Гардианъ отъ 21 септември 1877 год. пише подъ заглавие поѣдстоящето обѣсване на манчестерски търговци въ България:

„По поводъ надлежащето обѣсване на г. г. Гешови отъ Пловдивъ, г. J. More отъ Linley B. Castle ми изпраща слѣдуещитѣ интересни свѣдения:

„Г. Гешовъ, човѣкъ съ най-високо образование, който е прѣкаралъ една часть отъ живота си въ Манчестеръ и е почтенъ членъ на една търговска фирма въ Цариградъ и Пловдивъ, споредъ извѣстието на единъ отъ кореспондентитѣ на в. Таимсъ, билъ осѫденъ на смърть, и обѣсването му щѣло да стане идещата св. недѣля, и че английскиятъ вице-консулъ, който е толкова запознатъ съ него, колкото и азъ, е получилъ заповѣдь, да не се намѣсва. Обвинението противъ него се състояло въ това, че се подозиралъ да е писалъ на в. Таимсъ. Зетъ му, тоже българинъ по народность, стана английски поданикъ, но г. Гешовъ не промѣни поданството си, и двамата бѣха заинтересувани съ покупката на материяли за английското благотворително дружество, и възможно е, той да е изпратилъ подробности въ Англия за раздаването на помощитѣ. Че той не бѣше озлобенъ противъ Турция, може да се сѫди и отъ това, че по неговата прѣпорѫка, леди Странкфортъ услови единъ добъръ, честенъ турчинъ, за да ѝ купува разни материяли. Г. Гешовъ бѣше интименъ приятель на една видна фирма въ Ливерпулъ, която товарѣше материялитѣ за Цариградъ безплатно. Г. Гешовъ ми каза още, че той никакъ не е оставялъ Пловдивъ, за да посѣти нито едно отъ изгорѣлитѣ села, като се е вардилъ да не дава поводъ на правителството да го подозиратъ и не е счелъ за нуждно да прѣмѣсти фамилията си въ случай на война.

„Ако обѣсването на г. Гешови не се спре отъ американското намѣсване (което, приятно е да се знае, че е направено) и ако английското влияние бездѣйствува, то навѣрно по-голѣмъ скандалъ ще стане отъ всички ония, които миналата година раздвижиха английскитѣ умове. До като има животъ, има и надежда. Понеже днесъ парламентътъ не засѣдава, желателно е да се разгласятъ тѣзи фактове вредъ, дѣто г. г. Гешови сѫ познати. Като прѣдчувствувамъ, че е погрѣшно да се мисли, че тѣхното обѣсване е вече свършенъ фактъ, не могатъ ли манчестерци и ливерпулци да направятъ нѣкакви постѫпки прѣдъ външното министерство за това?“

Сѫщиятъ вѣстникъ въ броя си отъ 24 септември 1877 год. въ уводна статия пише:

„Ние публикуваме на друго мѣсто въ вѣстника си една телеграма отъ лордъ Дерби до манчестерския кметъ по поводъ на прѣдставения му мемоаръ отъ нѣколко господа отъ Манчестеръ за въ полза на г-да Гешови.

„Тия двама българи (г-да Гешови), които сѫ добрѣ познати тукъ и отъ които единиятъ има търговски свръзки съ Манчестеръ, лежатъ въ Пловдивския затворъ и сѫ осѫдени на смърть, като сѫ обвинени въ това, че съобщавали на в. Таймсъ за положението на страната. Тази енергична присѫда трѣбваше да се изпълни вчера. За невѣрване е, че това имъ е вината, за която сѫ осѫдени, но тъй като въ България, както и въ цѣла Турция, владѣе терорь, то е достатъчно само едно подозрѣние. Всички българи се гледатъ като прѣдатели, и всѣки повиденъ българинъ е най-много изложенъ на подозрѣние.

„Тѣзи двамата г-да Гешови сѫ били натоварени съ благотворителното дѣло на леди Странкфортъ, и по причина на това тѣ сѫ били заподозрѣни. Обаче, драго ни е да кажемъ, че сега тѣ сѫ вънъ отъ всѣка опасность, тъй като г-нъ Лейардъ съ рапортъ отъ 5 този мѣсецъ съобщава, че е заповѣдано да ги прѣмѣстятъ отъ Пловдивъ въ Цариградъ. На нашия посланикъ е заповѣдано и за напрѣдь да дѣйствувя енергично за въ тѣхна полза. И наистина, макаръ посланикътъ и да вѣрва, че животътъ имъ е спасенъ, но пакъ не трѣбва да забравяме, че турцитѣ сѫ отмъстителни, и ако сега врѣменно да правятъ тази отстѫпка, твърдѣ е за вѣрване, че тѣ, може би, по-послѣ ще турятъ въ дѣйствие първоначалното си намѣрение".

Въ сѫщия си брой в. Манчестеръ Гардианъ отъ 24 на друго мѣсто съобщава слѣдньото:

„Въ сѫбота сутриньта се получи слѣдуещата телеграма отъ външното министерство: До Ф. Х. Уолмзлей, кметъ на гр. Салфордъ. Една телеграма се изпрати на посланика На Нейно Британско Величество въ Цариградъ съ наставления да направи най-енергични постѫпки за въ полза на г-да Гешови".

Въ сѫбота манчестерскиятъ кметъ получи слѣдуещата телеграма отъ лордъ Дерби:

„Относително вашето писмо и мемоара по въпроса за г-да Гешови г-нъ Лейардъ рапортира на 5 того, че е заповѣдано да се доведатъ реченитѣ г-да въ Цариградъ на сѫдъ. Телеграфически наставления му се изпратиха вчера, за да направи каквито може постѫпки за въ тѣхна полза. Г-нъ Лейардъ ни увѣрява, че животътъ имъ не е вече въ опасность".

На слѣдния день (25 септември 1877.) Манчестеръ Гардианъ съобщава: „Манчестерскиятъ кметъ получи слѣдньото писмо:

„Шато Knowsley-Prescot, 22 септември 1877.

„Драги г-нъ кмете,

„Получихъ писмото ви съ вчерашна дата и мемоара, донесенъ отъ г. г. Вълчевъ и приятеля му, за въ полза на г-да Гешови, за които се извѣсти, че били осѫдени да се обѣсятъ идещата св. недѣля въ Пловдивъ. Прѣди нѣколко деня получихъ отъ г-нъ Лейарда едно съобщение съ дата 5 того, съ което ми извѣстява, че било телеграфически заповѣдано на пловдивския управитель да изпрати поменатитѣ г-да въ Цариградъ. Г-нъ Лейардъ никакъ не се съмнѣва, че тѣхниятъ животъ не е вече въ опасность. При все това азъ телеграфирахъ вчера на г-нъ Лейарда, като го помолихъ да настои и да гледа по който и да е начинъ да имъ помогне.

„Азъ съжелявамъ, че г-дата, които донесоха мемоара, пристигнаха късно, та не можахъ да ги видя, при всичко това, надѣвамъ се, че и онова, що имъ се съобщи, ги е успокоило . . . За всичко това ви съобщихъ телеграфически днесъ слѣдъ обѣдъ.

Вѣрвайте ме, Вашъ усърденъ (п) Дерби"

Въ броя си отъ 27 септември 1877 Манчестеръ Гардианъ съобщава: „Манчестерскиятъ кметъ получи слѣдното писмо отъ министра на външнитѣ дѣла: —

„Шато Knowsley Prescot 25 септ. 1877 год.

„Драги г-нъ кмете,

„Въ допълнение на първото си писмо, по въпроса на г-да Гешови, ви съобщавамъ, че се получи една телеграма отъ г-нъ Лейарда въ отговоръ на телеграмата, която му бѣхъ изпратилъ на 21 того. Г-нъ Лейардъ съобщава, че полага най-голѣмитѣ си усилия за въ полза на г-да Гешови, които, както се вижда, сѫ още въ Пловдивъ, ала работата имъ била доста сериозна. Азъ взехъ мѣрки да увѣдомя Портата, че въ Англия има голѣми симпатии къмъ тѣзи г-да, и вѣрвамъ, че нашитѣ постѫпки нѣма да останатъ безъ полза, ала все пакъ това ще зависи отъ туй, до колко г-да Гешови сѫ намѣсени въ заговоритѣ противъ турската власть.

„Вѣрвайте ме, Вашъ усърденъ (п) Дерби"

Ето какво телеграфира по сѫщия поводъ (Английска Синя книга Turkey № 1 1878, стр. 333 и 335) английскиятъ министъръ на външнитѣ работи лордъ Дерби до своя посланикъ въ Цариградъ А. Х. Лейардъ:

„Септември 15. Нека Портата знае, че въ дѣлото на двамата Гешовци се интересуватъ твърдѣ много въ Англия. Тѣ сѫ добрѣ познати въ Манчестеръ, и азъ получихъ едно прошение отъ тамъ, подписано отъ многобройни и влиятелни лица въ тѣхна полза. Подобни жалби се приеха отъ Лондонъ и други градове на сѣверна Англия. Ако присѫдата имъ се изпълни, тя ще произведе много неблагоприятно настроение срѣщу Турция".

Прѣписъ отъ тая телеграма (Turkey № 1, 1878, стр. 391) е била прѣдадена отъ Лейарда на самия султанъ, който се заинтересувалъ отъ сждбата на Гешовци, както съобщава на своето правителство посланикътъ Лейардъ.

И самъ Гешевъ отъ затвора билъ направилъ каквото може, за да облекчи сждбата си. Още прѣди да се научи за своето осжждане на смърть и за отмѣнението на присждата чрѣзъ тайното прѣписване съ домашнитѣ си, за което споменахме, той нарѣдилъ да помолятъ английския консулъ въ Пловдивъ да пише, комуто трѣбва, да бжде изпратенъ заедно съ братовчеда си въ Цариградъ. Английското посолство въ Цариградъ и американската легация взели при сърце тая молба и почнали да дѣйствуватъ прѣдъ Високата Порта за изпращането на Гешовци въ Цариградъ. Гешовъ се научилъ за това още на 28 августъ въ самата тъмница, и макаръ на 2 септември да имъ било явено, да се готвятъ за пжть, по заповѣдь на Сюлейманъ паша тѣхното тръгване се забавило. И той трѣбвало да прѣседи въ затвора до Димитровъ-день, когато чичо му Стефанъ имъ съобщилъ прѣзъ прозореца на затвора, че на слѣдния день ще заминатъ за Цариградъ. Явилъ се въ затвора и самиятъ вице-консулъ Калвертъ и съобщилъ, че слѣдъ продължителни залѣгания посолствата (американско и английско) въ Цариградъ толкова само успѣли да сторятъ за тѣхъ — да идатъ на заточение, но сжщевременно да тръгнатъ съ тѣхъ за Цариградъ и всички синове на тритѣ Гешови сѣмейства: мжже и жени, стари, млади и дѣца. И още сжщия день довели въ затвора бащата на Гешовъ, неговия по-старъ братъ Христо и по-младия Стефанъ, за да бждатъ изпратенн на другия день заедно съ сѣмействата си за Цариградъ.

На другия день заедно съ други 320 души българи първенци задигнати сжщо като старитѣ Гешови отъ София, Пазарджикъ, Хасково и Чирпанъ, изпращани всички на заточение, Гешови заминали за Цариирадъ съ сѣмействата си. Тамъ слѣдъ двѣнедѣлно прѣстояване въ цариградския полицейски затворъ по застжпничеството на двѣтѣ посолства — английското и американското тѣ били оставени да живѣятъ въ прѣдградието Кадж-кьой на азиятски брѣгъ заедно съ сѣмействата си подъ полицейски надзоръ, и слѣдъ подписването на Санстефанския договоръ били оставени свободни да заминатъ за Пловдивъ.

Грижи за Източна Румелия

Гешовъ, както и цѣлъ български народъ, сѫщо се е чувствувалъ неизказано обрадванъ отъ сключването на Санстефанския договоръ. „И въ най-буйнитѣ мечти на нашия затворнически животъ, пише той въ своитѣ Спомени (91), ние никога не мислѣхме, че ще доживѣемъ да видимъ единъ договоръ, подписанъ отъ Турция, да дава на България такива обширни граници, такава широка самостоятелность. И ние ликувахме“. Всѣки може да си въобрази, колко поразени сѫ останали първитѣ българи като Гешова и цѣлиятъ народъ, когато въ Берлинъ въ 1878 г. нашето отечество трѣбваше да се разпокѫса. „Ние останахме, пише Гешовъ въ Споменитѣ си (94), смазани, гръмнати, поразени, и се питахме: възможно ли бѣ подиръ Санстефанския договоръ да се подчини пакъ подъ прѣката политическа и военна власть на султана и да се огради отъ негова войска населението, което първо бѣ възстанало противъ него; възможно ли бѣ султанътъ да може пакъ да изпраща, по искането на генералъ-губернатора, турски офицери и войски въ оная область, която бѣ най-много опропастена отъ тѣхъ и прѣзъ кланетата на 1876 и прѣзъ войната на 1877“.

Подъ тия впечатления всички изпърво сѫ мислили да отидатъ до крайность, но да не допустнатъ разпокѫсването на българскитѣ земи. Тъй се обяснява и образуването на гимнастическото дружество за обучение на всички мѫже отъ 20 до 40 години, което, както свидѣтелствува английската Синя книга (Turkey 1879, № 9, стр. 207, 551, 589, 649, 760, 796, 857, 887 и 1003), е причинило не малко страхове и грижи и което съ своитѣ 15,000 члена — обучени военно мѫже — е играло не малка роля въ тогавашнитѣ събития.

Скоро, обаче, по съвѣтитѣ на руситѣ, и Гешовъ и всички други се убѣждаватъ, че берлинскиятъ договоръ въ основата си нѣма да бѫде измѣненъ. „Въ началото, пише Гешовъ въ своитѣ Спомени (97), прицѣлната точка на разнитѣ заявления бѣ отмѣнението или поне измѣнението на берлинския договоръ. Въ продължение на нѣколко седмици обаче ние се убѣдихме, особено отъ разговоритѣ ни съ нашитѣ освободители, че подобно отмѣнение на лошитѣ за насъ постановления отъ берлинския ареопагъ бѣ немислимо“. Убѣдени въ това, Гешовъ и първенцитѣ на Южна България, безъ да прѣстанатъ да искатъ съединението на Южна България съ Сѣверна, си турили за цѣль съ своитѣ протести и манифестации да сполучатъ фактически да нѣма гарнизони по границитѣ, и да не стѫпва изобщо кракъ на османски войникъ въ Източна Румелия; генералъ-губернаторътъ да не бѫде нѣкой фанариотинъ или левантинецъ; офицеритѣ на жардармерията и милицията да не бѫдатъ турци, и органическиятъ уставъ, който имаше да изработи международната комисия за устройството на Източна Румелия, да не бѫде нѣкакъвъ вилаетски законъ, какъвто прѣдлагали турцитѣ, а истинска конституция, която да гарантира една такава автономия, на каквато се радватъ полунезависимитѣ английски колонии.

За постигането на тия цѣли, които, както се знае, се осѫществиха напълно, Гешовъ има голѣма заслуга. Още прѣди да дойде международната комисия, по инициятивата на тогавашния пловдивски вице-губернаторъ Бурмовъ се основава в. Марица, издаванъ отъ Хр. Г. Цановъ, подъ главното редакторство на Гр. Начевичъ. Като главенъ сътрудникъ на Начевича е билъ отъ самото начало и Гешовъ. Слѣдъ скорошното заминаване на Начевича (слѣдъ 5—6 мѣсеца) за княжество България, Гешовъ остава главенъ рѫководитель на в. Марица и го редактира близу три години, до назначението му за директоръ на финанситѣ на Източна Румелия въ януари 1882 година.

Въ първия брой на в. Марица (25. VII) той пише статия по поводъ разпространенитѣ въ чужбина слухове за насилия, вършени отъ християни върху мюсюлмани прѣзъ врѣме на изгонването на турската власть изъ България, което дава поводъ на Гладстона въ отговоръ на единъ адресъ, изпратенъ му отъ българитѣ на Бургасъ, и печатанъ заедно съ адреса въ сѫщия брой на вѣстника, да заяви, че „описания сега се пръскатъ, които, додѣ се опровергаятъ, турятъ нѣкои части отъ българскитѣ и румелийскитѣ страни подъ тежки обвинения“ и да моли бургазскитѣ българи: „да упражнятъ всичкото си влияние въ прѣслѣдването и събарянето на всѣко стремление, което иска да употрѣби придобиването на свободата въ полза на буйството и притѣснението“. По тоя поводъ на съмнѣние и подозрѣние, че сѫ се вършили насилия, Гладстонъ казва: „нека ви напомня, че въ катихизиса за наставления, приготвенъ отъ българитѣ възстаници въ 1876 год., бѣше писано, че всѣки миренъ турчинъ щѣше да се пощади, и честьта и безопасностьта на младитѣ, на старитѣ и на женитѣ щѣха да бждатъ не само завардени, но още и свети като ония на вашия народъ. Бждете увѣрени, заключава Гладстонъ, че ония, които потулятъ дѣла, противни на тия начала, сж срамъ на християнското име и при това сж най-върлитѣ неприятели на българската и румелийската свобода“.

Въ статията си Гешовъ не отрича, че е имало случаи, дѣто наши селяни сж „се увлѣкли въ жалки и непростителни дѣла“. Гешовъ „съ душевна горесть признава“ това, и се пита: „дали тия селяни не сж дѣйствували като прѣдизвикани“, и продължава: „нека димътъ на заарскитѣ пепелища, нека охканията на карловскитѣ вдовици, нека пловдивскитѣ тъмници, нека одринскитѣ бѣсилки, съ които се свърши турското петвѣковно терзание надъ нещастния български народъ, отговорятъ за насъ!“

По-нататъкъ въ статията си Гешовъ споменава за извършеното отъ френци въ врѣме на тѣхната революция и отъ англичани въ врѣме на необуздани страсти и казва: „и ние българитѣ сме виновни, защото въ едно врѣме на необуздани страсти и крайно безначалие заприличахме на другитѣ по-образовани народи, не по християнскитѣ добродѣтели, съ които се хвалятъ, а по общочовѣческитѣ природни недостатъци, съ които сж се отличили въ нѣкои отъ най-замечателнитѣ епохи на тѣхната история“.

Гешовъ обяснява, че интересътъ на англичанитѣ да обвиняватъ населението на новоосвободенитѣ страни въ насилия, каквито сж правили турцитѣ, произхожда отъ тѣхната политика спрѣмо Русия, и той казва въ статията си:

„Ядътъ срѣщу Русия се излѣ върху българитѣ; тѣ станаха лоши, защото се оставиха да ги освободи Русия. Остри пера безсилни срѣщу силния — обърнаха се срѣщу слабия. За да се обори избавительтъ, трѣбваше да се очерни избавляемия . . . Понеже бѣше нуждно да се повдигне английскиятъ народъ срѣщу Русия, трѣбваше да се заличи и послѣдната диря на симпатия къмъ България“.

Чувствувайки, че на малкитѣ народи не могатъ да се прощаватъ прѣгрѣшенията, които вършатъ безнаказано голѣмитѣ, Гешовъ свършва статията си съ позивъ, да се избѣгва всичко, което може да се експлоатира срѣщу България. Той казва въ заключение на статията си;

„Нашата грижа трѣбва да бѫде, да не даваме ни най-малка хватка, съ която нашитѣ неприятели да могатъ да оправдаватъ своитѣ укори срѣщу насъ. Нека вече навсѣкѫдѣ млъкнатъ страститѣ и нека навсѣкѫдѣ християнски всеопрощаващи чувства къмъ напрѣшнитѣ притѣснители да прѣодолѣятъ“.

Въ брой 3 на в. Марица Гешовъ пише статия по поводъ събранитѣ отъ централното управление на императорския комисарь свѣдѣния за жъртвитѣ, понесени отъ българското население въ пловдивски и сливенски санджакъ прѣзъ врѣме на войната. Споредъ тая статистика въ пловдивски санджакъ сѫ били разрушени, разграбени домове 31.264 или 48% отъ всичкитѣ, черкви 103 или 72% отъ всичкитѣ, училища 127 или 84% отъ всичкитѣ, и убити, изклани, избѣсени и изгорени 13.821 души, а въ сливенски санджакъ сѫ били разрушени и разграбени домове 7.640 или 32% отъ всичкитѣ, черкви 55 или 88% отъ всичкитѣ, други здания 926 или 69% отъ всичкитѣ, и убити, изклани, изгорени и обѣсени 3205 души. Гешовъ привежда тия цифри и заключава:

„Възпоминанията, съ които е неразкѫсано свързанъ списъкътъ на жертвитѣ, сѫ най-краспорѣчивиятъ протестъ срѣщу раздѣлянето на Румелия отъ България. Страната, която най-много страда, страната, на която почвата се напои съ потоци отъ невинна българска кръвь, тази страна е прѣдопрѣдѣлена да се варди и за напрѣдъ отъ виновницитѣ на това ужасно кръвопролитие, отъ турски войски. Нека заарското сираче очаква да види слѣдъ малко убиеца на баща си, нека карловската вдовица се готви да съзре и тя изѣдника на мѫжа си помежду турскитѣ защитници на Балкана, когато ще минаватъ прѣзъ или около градоветѣ имъ за мѣстото на службата си. И това Европа нарича миръ, а частно Англия — тържество на политиката си, успѣхъ на дипломацията си, за което двамата нейни мѫже, които си туриха подписитѣ върху дѣлото на берлинския конгресъ, се посрѣщнаха въ земята си съ царски почести! Може ли да бѫде още по-голѣмо отъ това извращението на человѣческитѣ понятия?“

Въ брой 6 на в. Марица (15. VIII. 87) Гешовъ използува една статия на англичанина Малколмъ Маколъ, обнародвана въ книжката за августъ мѣсецъ на списанието The Gentleman's Magazine за берлинския конгресъ и неговитѣ резултати. Авторътъ на статията се вдъхновява отъ мисъльта, че и за самата война, както и за лошитѣ резултати, постигнати съ берлинския договоръ, е виновенъ самъ

Бикънсфилдъ. Най-важното, което Гешовъ изтъква отъ статията на Макола е слѣдньото:

„Писательтъ не признава за успѣхъ въ политиката на лордъ Бикънсфилда възврѫщането подъ властьта на Султана двѣ трети отъ земята (Румелия и Македония), която бѣше назначена да образува голѣмо българско господарство. По неговото мнѣние България силна по-малко щѣше да бѫде достѫпна на чуждо влияние. България по Санъ-стефанския договоръ щѣше да има повече отъ петь милиона жители, които се отличаватъ съ трудолюбието и способноститѣ си и щѣше да бѫде една отъ най-богатитѣ страни въ Европа. Като има сввбода и добро правителство, народонаселението щѣше да захване бърже да се умножава и не ще търси чуждо намѣсване въ дѣлата си. Турскитѣ народи искатъ свободи и независимость, а не руско покровителство. Тѣ се опиратъ на Русия, първо, защото сѫ слаби, второ, защото Русия е единствената държава, която прави жъртви заради тѣхъ“.

Въ брой 10 на в. Марица (29. VIII) Гешовъ тѫгува, че нѣма въ Южна България една организувана за борба сила. Сѫществуватъ само учрѣденитѣ отъ руситѣ „съвѣти“, които „заняти въ административни и сѫдебни дѣла, не намиратъ врѣме да съдѣйствуватъ за други въпроси, но често за срамъ и съжаленне се гонятъ единъ други“. И Гешовъ прави слѣдния позивъ въ статията си:

„Тѣла, които да се грижатъ за умственитѣ нужди, за висшитѣ морални интереси на населението, които въ случай на нужда да влѣзатъ въ споразумѣние съ други учрѣждения за бъпроси, касаещи се до цѣлъ народъ, ние търсимъ, но не намираме. Въ Възточна Румелия, най-паче, дѣто нуждата отъ такива учрѣждения е най-въпиюща, недостатъкътъ е най-голѣмъ. Чрѣзъ съвършеното разорение на най-цвѣтущитѣ градове и полусъсипването на всички остали, общини сѫ се развалили и читалища съборили, които по-напрѣдъ праведно се считаха като едни отъ най-първитѣ въ отечеството ни. Да възстановимъ тия читалища и да организираме тия общини трѣбва да бѫде една отъ първитѣ наши грижи . . . Сѫществуването на общинитѣ и читалищата, нуждно до лани, става необходимо отъ сега нататъкъ. Връзкитѣ помежду тѣхъ, халтави до вчера, трѣбва днесъ да се стегнатъ съ една желѣзна рѫка, ако искаме и ние да се боримъ тукъ въ Южна България що-годѣ съ успѣхъ . . . Нека градъ съ градъ, нека село съ село влѣзатъ въ споразумѣние; нека всѣкой градъ, нека всѣко село си избере водители, и тѣхъ само да познава, и тѣхъ само да слѣдува. И нека тия водители бѫдатъ каквито трѣбва — умни, далновидни, съ характеръ безкоризенъ, съ патриотизъмъ безкористенъ — и ние, ей Богу, не се отчайзаме тогава за изхода на борбата въ Южна България".

Въ слѣдния брой на в. Марица (11 отъ 1 септември) въ очакване слѣдъ двайсетина дена да пристигне международната комисия, която ще нарежда управлението на Източна Румелия, Гешовъ изтъква основата, върху която трѣбва да застане комисията, като използува меморандума между лордъ Солзбери и графъ Шувалова, дѣто ясно е казано, че тая область ще се надари съ „една широка административна автономия, като ония, напримѣръ, които сѫществуватъ въ английскитѣ колонии". Гешовъ прави прѣгледъ на устройството, на което се радватъ английскитѣ колонии, и подчертава основнитѣ начала на това устройство

„Отговорно управление, губернаторъ, назначенъ отъ Короната, съ изпълнителенъ съвѣтъ, отвѣтственъ прѣдъ народа, и съ законодателно тѣло, почти съвършено независимо въ своята контрола и законоположителна власть; ни една отъ тия колонии не внася пари въ английската каса; всичкитѣ се управляватъ отъ свои мѣстни чиновници и се сѫдятъ по свои особени закони; за мѣстнитѣ си нужди и общитѣ потрѣби тѣ иматъ право да заключватъ заеми, съ които тѣ се разполагатъ, както обичатъ . . .

„Благодарение, заключава Гешевъ, на добротворното влияние на тая свобода; английскитѣ колонии се радватъ на една тишина и на едно благоденствие, рѣдки по ония части на свѣта, въ които тѣ цъвтятъ и се развиватъ. Международната комисия, отъ която ще зависи сѫдбата на Южна България, ще ли пожелае да направи и тя нѣщо подобно въ тая злочеста страна? Близкото бѫдеще ще ни покаже, доколко тя ще умѣе да се възвиши надъ всѣка партизанска грижа, и да създаде нѣщо що-годѣ трайно, що-годѣ благонадежно за интереситѣ на Изтокъ и за мира въ Европа".

Въ брой 12 на в. Марица (5.IX.78) Гешовъ се занимава съ въпроса за жандармерията и милицията въ Източна Румелия. Споредъ чл. 15 отъ берлинския договоръ, „вѫтрѣшниятъ порядъкъ ще се пази въ Източна Румелия отъ една туземна жандармерия, подпомогната отъ една мѣстна милиция. За състава на тия двѣ тѣла, чиито офицери ще се назначаватъ отъ Султана, ще се вземе въ съображение, споредъ мѣстата, и вѣроизповѣданието на жителитѣ". Гешовъ се ползува отъ английската синя книга № 16 отъ 1877 г., дѣто е помѣстенъ рапортътъ на английския консулъ въ Бейрутъ, г. Джаксънъ Елдриджъ, въ който се изтъква, какъ при подобни условия въ Ливанъ, дѣто сѫщо се е прѣдвиждало чрѣзъ единъ тъй нареченъ казашки полкъ съ офицери християни да се пази тишината, въ края на краищата християнитѣ офицери били замъсени съ мюсюлмани, и прѣдупрѣждава да не стане сжщото и въ Източна Румелия въ силата на горѣприведения чл. 15 отъ берлинския договоръ. Той казва:

„Това, което е станало въ Ливанъ, безъ друго ще стане и въ Южна България, ако комисията не положи начала и не прѣдпише правила, които да гарантиратъ отъ подобно разложение тукашната милиция. . . Просвѣтенитѣ мжже, които ще рѣшаватъ сждбата ни, трѣбва да се проникнатъ съ мисъльта, че нито стражаритѣ, нито войницитѣ българи ще могатъ да търпятъ иновѣрни офицери, чужди тѣмъ по народность и по симпатия . . . Нека неприятелитѣ на възточнитѣ християни да не се осланятъ на сжщата пасивность отъ страна на българитѣ, каквато тѣ сж намѣрили у ливанцитѣ. Ние не сме маронити. Ние сме народъ, комуто Европа е счела вече за благоврѣменно да даде едно политическо сжществуване, когото конгресътъ е припозналъ вече за единъ отъ главнитѣ фактори въ по-нататъшното развитие на възточния въпросъ, и ние нѣма да оставимъ да се тъпчатъ настоещи права и бждещи надежди, тъй тържествено осветени и тъй дълбоко вече впити въ идеалния ни животъ“.

Въ бр. 15 на в. Марица (15.IX.87) Гешовъ се занимава съ въпроса за назначението на генералъ-губернатора въ Източна Румелия. Споредъ берлинския договоръ това назначение става отъ султана, съ съгласието на силитѣ безъ прѣдварителното обаче съгласие на населението. Гешовъ се страхува, че е възможно да бжде назначенъ генералъ-губернаторъ нѣкой фанариотинъ, гръкъ или левантинецъ, и той слѣдъ като напомня пакоститѣ, сторени на Ромъния отъ подобни господари, и изказва своя страхъ, че сжщитѣ злочестия безъ друго ще сполетятъ и Източна Румелия, ако правото на Султана да назначава генералъ-губернатора, безъ да вземе въ съображение желанието на населението, се остави непокжтнато. Гешовото мнѣние по въпроса е слѣдното:

„Само способенъ българинъ, който напълно да сподѣля стремленията на болшинството жители, който да вземе живо участие въ неговитѣ усилия за саморазвитие, ще може да се ползува съ довѣрието и да работи за доброто на единъ народъ, когото всички съсѣди гонятъ, защото всички съсѣди му завиждатъ“.

Въ бр. 17 на в. Марица (22.IX.87) се повръща отново върху писаното отъ него въ бр. 10 на вѣстника (29.VIII) и повторно изказва своята тжга, че въ страната липсувала организувана общественость. Той казва:

„Ние всички сме убѣдени, че най-паче тукъ, въ възточна Румелия, чиято сждба най-напрѣдъ ще се рѣшава, ние безъ друго трѣбва да работимъ; но всички надали ще сме се проникнали отъ мисъльта, че едно необмислено работене само, безъ добри водители, безъ здрави начала и безъ система, намѣсто полза врѣда може да докара. Ние сме казвали вече и пакъ повтаряме, че една организувана обществена дѣятелность, подъ умни, далновидни и безкористни водители, е първата нужда, която се усѣща днесъ за днесъ у насъ. Съ такава само организация и подъ такива само водители ние ще можемъ да произведемъ едно благоприятно за насъ впечатление на международната комисия, която скоро ще посѣти нашитѣ мѣста, и чрѣзъ нея и на цѣла Европа. Ако едни тука искатъ едно, а други тамъ друго, ако едни се унижаватъ съ искания, а други се опозорятъ съ псувания къмъ комисията, ние въ мѣсецъ врѣме ще дадемъ такова едно понятие на европейцитѣ за политическата зрѣлость, за независимостьта и благородието на народния ни характеръ, каквото цѣли години изпослѣ не ще могатъ да изгладятъ. Народъ злочестъ и обезправданъ като нашия има толкозъ и такива добри причини да не е благодаренъ отъ берлинското дѣло, щото той може да ги изкаже така, че съ това изказване да се прѣпоръчи прѣдъ единъ просвѣтенъ европеецъ. Подъ надзора на достойни водители, народното незадоляване отъ раздѣлянето на България, отъ нищожнитѣ гаранции за запазване тишината въ източна Румелия и отъ скандалиознитѣ реформи, поставени за Македония, може да се изяви по единъ начинъ толкозъ благоприличенъ, колкото и наложителенъ".

Гешовъ е ималъ пълно право да прави подобно прѣдупрѣждение, защото още тогава е имало хора, въодушевени отъ авантюристиченъ духъ, които сѫ проповѣдвали крайноститѣ.

Въ брой 21 на в. Марица (6. X. 78) Гешовъ използува умѣло свѣденията, че една буйна маса отъ турци мухаджири, гладна за плячка и жѫдна за отмъщение се пустнала безъ никаква система и безъ никаква воля за обуздаване въ изпразненитѣ отъ руситѣ мѣста връзъ невиннитѣ християнски населения и че тия населения напущали огнищата си и бѣгали, като сподеръ самитѣ цариградски вѣстници били заприщили въ своето бѣгство пѫтищата съ коля. И Гешовъ се пита:

„Ако Портата е безпомощна да запрѣти чрѣзъ многобройнитѣ си войски около Цариградъ подобни свирѣпства прѣдъ самитѣ, тъй да речемъ, очи на султана, тогава какви гаранции имаме, че тя ще може да ги прѣдвари, когато слѣдъ нейнитѣ балкански гарнизони нахлуятъ и изключенитѣ днесъ въ Румелия ония многобройни хищни птици и кръвожадни звѣрове, които чакатъ само такъвъ единъ случай, за да довършатъ онова, което лани и по-лани не можеха да свършатъ? Какви гаранции може да имаме и за изпълнението на съвѣстни реформи въ

Македония, въ тая злочеста земя, дѣто злото, което днесъ внезапно избухва въ одринския санджакъ, се е прѣобърнало вече на една хроническа болесть? Всѣкой новъ день и всѣкое ново събитие служатъ само съ нова сила да укрѣпятъ убѣждението ни, че примѣнението на берлинския трактатъ е невъзможно".

* * *

Слѣдъ пристигането въ Пловдивъ на международната комисия (12 октомври 1878) захваща се подаването на протести, адреси и мемоари до нея все въ смисълъ на онова, което пише в. Марица до тогава. И тукъ Гешовъ играе първа роля. Той се явява на чело на една депутация — пълномощници на цѣлото южно-българско население (четирима отъ Пловдивъ, по двама отъ Сливенъ и Хасково и по единъ отъ Стара-Загора, Казанлъкъ, Татаръ-Пазарджикъ и Чирпанъ) прѣдъ международната комисия, за да ѝ прѣдстави мемоара-прошение, печатенъ въ в. Марица бр. 24, въ който се настоява на първо мѣсто да се отмѣни разпокжсването на българския народъ споредъ берлинския договоръ, и се изтъкватъ на второ мѣсто лошитѣ послѣдици, които ще сполетятъ областьта, ако се изпрататъ въ нея турски гарнизони и ако се прѣдостави на султана да назначава какъвто си иска главенъ управитель, и по негово прѣдложение почти всички по-високи чиновници: управители, сждии и офицери.

Английскиятъ делегатъ въ международната комисия въ доклада си за тая депутация отъ 29 октомври 1878 г. (Blue Book, Turkey 3. стр. 92) нарича Гешова главния ораторъ на депутацията.

Какъ е изпълнилъ Гешовъ своята роля на ораторъ въ тоя случай, се вижда отъ слѣдния отчетъ, писанъ отъ него самия, както бѣлѣжи въ своитѣ Спомени (95) и печатанъ въ в. Марица бр. 26. отъ 24 октомври 1878 г.:

„Австрийскиятъ комисарь, г. Фонъ Калай, консулъ, най-рано приелъ депутацията, която много се хвали съ ласкавия приемъ, който тя намѣрила у него. Той наистина забѣлѣжилъ, че комисията не била компетентна да върши нѣщо извънъ Берлинския трактатъ; но вжтрѣ въ границитѣ на тоя трактатъ той увѣрилъ прѣдставителитѣ, че тая область щѣла да получи такава политическа, административна и финансова автономия, каквато отъ една страна да задоволи праведнитѣ желания на болшинството, безъ отъ друга страна да прѣнебрѣгне и правата на меншествата. Г. Фонъ Калай прибавилъ още, че комисаритѣ, а особено той частно, желаятъ, щото депутатитѣ да се отправятъ свободно до тѣхъ, колчимъ иматъ нужда отъ нѣщо. Като не срѣщнала възражения, депутацията не влѣзла въ разяснения относително до съдържанието на мемоара. Разговорътъ взелъ друга посока. Австрийскиятъ комисарь, който познава добрѣ нѣкои отъ другитѣ славянски езици, изразилъ желание да се научи и български, питалъ, какви сѫ били загубитѣ на българитѣ прѣзъ послѣдната война и свършилъ, като повторно увѣрилъ депутацията, че прѣдставениятъ отъ нея мемоаръ ще се вземе подъ внимание, ако не колегиално отъ комисията, то частно отъ всѣкиго отъ членоветѣ ѝ.

„Отъ тамъ депутацията отишла при английския комисарь. Сѫръ Хенри Дръмондъ Уулфъ приелъ депутатитѣ достаучтиво, забѣлѣжилъ имъ, че, като не познавалъ съдържанието на мемоара, не можалъ да каже, дали комисията ще го приеме или не, но, че въ всѣки случай можелъ да увѣри депутацията, какво желанието на английскитѣ комисари било, като се държатъ въ прѣдѣлитѣ на Берлинския трактатъ, да надарятъ тая страна съ едно широко самоуправление по образеца на английската конституция и на конституциитѣ на нейнитѣ колонии. Английскиятъ комисарь повторилъ обаче, че това всичко трѣбвало да стане въ границитѣ на Берлинския трактатъ. Нашитѣ депутати тогава му забѣлѣжили, че тѣ не виждатъ, какви гаранции може да има за тая страна, когато, споредъ казания трактатъ, освѣнъ гарнизонитѣ, освѣнъ офицеритѣ, назначаеми отъ Портата, генералъ-губернаторътъ ще има правото, колчимъ помисли, че външната или вѫтрѣшната безопасность се заплашва, да повика на помощь турскитѣ войски. Сѫръ Хенри Уулфъ поискалъ отъ писаря си текста на Берлинския трактатъ и се помѫчилъ да докаже на нашитѣ, че отъ къмъ тая страна тѣ нѣмало, отъ що да се боятъ, защото Портата не ще може да употрѣбява войскитѣ си въ България безъ съгласието на силитѣ. — Но и въ тоя случай, отговорила депутацията, каква здравина може да има за българитѣ? Ние знаемъ, какви сѫ чувствата на турцитѣ спрѣмо насъ гледаме, какво вършатъ по ония мѣста, които напослѣдъкъ се изпразниха отъ руситѣ, и сѣщаме се, какво ни чака и насъ, когато гледаме турски вѣстници като Джеридей Хавадисъ да проповѣдватъ, че отъ сега нататъкъ турци и българи въ тая область не могатъ да живѣятъ заедно, защото турчинътъ, който е видѣлъ жена си и дѣцата си заклани отъ българитѣ, всѣкога ще търси случай да си отмъсти. Английскиятъ комисарь пакъ се постаралъ да убѣди депутацията, че управлението, което ще се изработи за тая область, ще бѫде такова, че българитѣ, не ще има, отъ що да се боятъ. Слѣдъ нѣколко думи възъ относителната численость на разнитѣ народности въ тая область депутацията благодарила Сѫръ Хенри Уулфа за добрия приемъ и се оттеглила.

„Слѣдъ него депутацията посѣтила италиянския комисарь, Кавалиера Вернони, първия драгоманъ на цариградското италиянско посолство, който я приелъ отлично и попиталъ най-напрѣдъ, дали мемоарътъ, който му се поднасяше, заключава нѣщо противно на Берлинския трактатъ или не. Нашитѣ му отговорили, че той съдържа изражението на истиннитѣ желания, — не на изкуствено-наложенитѣ желания — на българското население отъ тая область. Но тия желания противни ли сѫ на Берлинския трактатъ? — Като мислимъ, рекли нашитѣ, че опитътъ е показалъ вече, какво всѣко трайно устройство трѣбва да почива възъ крѣпката основа на народната воля, ние за длъжность счетохме да поднесемъ тоя мемоаръ, който ще ви покаже, какво мисли народътъ възъ сѫдбата, която му се готви. Но вие пакъ не ми казвате, дали тоя мемоаръ е противенъ на Берлинския трактатъ, забѣлѣжилъ г. Вернони. Тогава азъ трѣбва да го прочета. За да не му създаде тоя трудъ, депутацията му обяснила, че безъ да е противенъ на цѣлия Берлински трактатъ, мемоарътъ заключавалъ нѣкои и други възражения възъ основитѣ, положени въ него относително на тая область. Ще се рече, че вие искате унищожението на Берлинския трактатъ, забѣлѣзалъ г. Вернони. Възможно ли е това? Като имаме примѣра на прѣкрасното ваше отечество, отговорили нашитѣ, дѣто въ малко години много трактати се скѫсаха, ние мислимъ, че и промѣнението на Берлинския трактатъ не е до тамъ невъзможно. Споменахте примѣра на отечеството ми, господа, отговорилъ г. Вернони; тогава слѣдвайте го. Недѣйте иска да придобиете въ единъ день това, което ние въ едно столѣтие едва можахме да спечелимъ. Да, отговорили нашитѣ, чакането и търпѣнието може да сѫ позволени въ едно мѣсто, дѣто образованието и християнството сѫ опитомили хората и облагородили нравитѣ. Но въ страна като нашата, дѣто всѣко политическо промѣнение се придружава съ потоци невинна кръвь, мислимъ, че не е позволено да се оставя едно дѣло като нашето несвършено. Тукъ италиянскиятъ комисарь се постаралъ да убѣди депутацията, че мѣркитѣ, които ще вzематъ, ще направятъ невъзможно вече връщането на ужаснитѣ ония страхотии, които въ послѣднитѣ двѣ години развълнуваха цѣлъ свѣтъ. Гаранциитѣ, които ще ви се дадатъ, прибавилъ той, ще бѫдатъ такива, щото вие не ще имате отъ нищо да се боите. Но каква ще бѫде санкцията за точното пазене отъ страна на Портата на тия гаранции? питали нашитѣ. Характерътъ на Портата е всеизвѣстенъ. Тя днесъ прѣкланя глава прѣдъ силата, но утрѣ, като се махне тая сила, други день, като намѣри Европа заета съ други въпроси, за нея нищо по-лесно не ще има да прѣдизвика нѣкое събитие въ Източна Румелия, да вкара своитѣ войски и да спечели онова, което е загубила. Догдѣ е Портата Порта, прибавили нашитѣ, за насъ не може да има никаква здравина. Вие имате една Порта, отговорилъ съ усмивка г. Вернони, а ние имахме въ Италия и порти, и прозрци, и пакъ се избавихме. Единъ общъ смѣхъ послѣдвалъ тая острота на симпатичния италиянски дипломатъ и подъ влиянието на това приятно още развлѣчение отъ по-сериознитѣ прѣдмети, които бѣха я заняли до тогава, депутацията станала да благодари и да се оттегли. Г. Вернони тогава я увѣрилъ, че ще прѣпрати на своето правителство не само поднесения мемоаръ, но още и единъ кратъкъ протоколъ (procès-verbal) на разговора, който той ималъ съ депутатитѣ. Нашитѣ повторно благодарили и слѣдъ едно изражение на надеждата, че въ прѣдставителя на Гарибалдиевото отечество българитѣ ще слѣдватъ да иматъ единъ искрененъ приятель, тѣ се поздравили и оттеглили.

„Опрѣдѣленото врѣме бѣше дошло вече и за посѣщението у руския комисарь. Негово Прѣвъзходителство полковникъ Шепелевъ приелъ депутацията съ отличаещето него благородие, забѣлѣжилъ ѝ, че отъ негова страна и отъ страна на неговия събратъ, княза Церетелевъ, мемоарътъ щѣлъ да срѣщне най-серизното внимание, но че колкото отъ страна на комисията, която била рѣшила да отхвърля всѣко заявление противно на Берлинския трактатъ, той не билъ увѣренъ, дали тоя адресъ щѣлъ да се приеме. Слѣдъ нѣколко думи, съ които депутацията изразила народното удоволствие за това, дѣто изборътъ на руското правителство за въ румелийската комисия е падналъ възъ полковника Шепелевъ, който тъй добрѣ познава и мѣстото и народа, депутатитѣ благодарили Н-Прѣвъзходителство и се оттеглили, очаровани отъ единъ приемъ толкова ласкавъ, колкото и сърдеченъ.

„Отъ тамъ депутацията отишла при германския комисарь, г. Брауншвайга, вице-консулъ въ Букурещъ, който, вслѣдствие на рѣшението на комисията, какво прѣдседателството ѝ трѣбва да се мѣнява споредъ азбуквения редъ на държавитѣ, за първитѣ двѣ недѣли е и прѣдседатель на комисията. Г. Брауншвайгъ не по-малко отъ своитѣ събратя изразилъ чувства много благосклонни къмъ българитѣ. Но когато мимоходомъ единъ членъ отъ депутацията забѣлѣжилъ, че населението на тая область иска съединението си съ княжеството, той останалъ като въ двоумѣние, дали да приеме мемоара или не. Той побарналъ книгата, погледналъ депутацията и слѣдъ забѣлѣжката на единого отъ нашитѣ, че българитѣ за своя длъжность прѣдъ Европа го считатъ да освѣтятъ комисията възъ истинното положение на работитѣ, той отговорилъ, че съ благодарение приемалъ мемоара, за да го прѣдложи като прѣдседатель на комисията, но, че нейна работа било да го приеме или отхвърли. Депутацията благодарила и си отишла.

„Дошло редъ най-послѣ и за французкия комисарь, баронъ де Ренгъ, ministre plénipotentiaire. Той приелъ депутацията съ французка учтивость, но съ нѣмско търпѣние: искалъ първо да прочете французкия прѣводъ на мемоара, а послѣ да отвори дума възъ него. Слѣдъ прочитането дошълъ и отговорътъ. Онова, което депутацията не можела да очаква отъ английскитѣ комисари — и двамата членове на парламента — тя срѣщнала у Негово Прѣвъзходителство, прѣдставительтъ на Франция. Едно чисто парламентарно словце ѝ се държало, което не траяло по-малко отъ десеть минути. Пратеникътъ на републиканска Франция казалъ на нашитѣ, че формата на мемоара била много буйна (violente); че ако Европа раздѣлила България, тя го направила само и само, за да даде една силна прѣграда на Турция, за да може да се брани срѣщу нападения отъ сѣверъ; че ние не сме можели да противостоимъ на цѣла Европа, та не било умно да искаме съединението си; но, колкото за самоуправление, можели сме да бѫдемъ увѣрени, че то ще ни се даде напълно, защото всички, а най-вече той (баронъ де Ренгъ), били въодушевени съ чувства отъ крайна благосклонность къмъ българитѣ, които били толкозъ търпѣли и страдали. Въ отговоръ на тая доста ефективна рѣчь, нашитѣ най-напрѣдъ попросили дозволение да благодарятъ Нег. Прѣвъзходителство за толкова благосклоннитѣ чувства къмъ българитѣ, съ които той свършилъ своитѣ забѣлѣжки. Тѣ му поблагодарили именно за това, че споменалъ и за теглилата и страданията на българитѣ — теглила и страдания, грамадностьта на които правила извинителна формата на мемоара, въ случай че тя би се показала нему малко буйна (tant soit peu violente). Относително до прѣдполагаемата балканска прѣграда, нашитѣ му изразили съмнѣния, до колко тя въ случай на нужда ще може да послужи; а колкото за гаранциитѣ, съ които самоуправлението на тая область щѣло ужъ да се огради, тѣ му посочили примѣра на Ливанъ, дѣто Портата прѣди шесть години показа, какъ умѣе да почита задълженията си, като замѣсти, споредъ рапортитѣ на английския генераленъ-консулъ, г. Джаксънъ Елдриджъ, християнинътъ полковникъ на тамошнитѣ драгуни съ единъ турчинъ, и отъ християнски прѣобърна полка въ мусулмански. Но ние гледаме, че въ всичко друго Ливанъ се ползува съ правдинитѣ си, забѣлѣжилъ г. де Ренгъ. Да, отговорили нашитѣ, но Източна

Румелия не е Лизанъ и человѣкъ може да бжде увѣренъ, че Портата може да употрѣби всичкитѣ си интриги при първи удобенъ случай, който ѝ се прѣдстави, за да спечели пакъ онова, което е изгубила (pour se rattraper) въ такава една важна областъ като тая. На това французкиятъ комисарь забѣлѣжилъ, че българитѣ не трѣбвало да се боятъ откъмъ тая страна, защото Европа щѣла да направи всичко, що е възможно въ прѣдѣлитѣ на Берлинския трактатъ; но че извънъ тия прѣдѣли, общитѣ европейски интереси не позволявали ... Но бива ли ние да ставаме жъртва на тия интереси? питала нашата депутация, благодарила на г. де Ренгъ и се оттеглила".

* * *

По-нататъкъ Гешова го виждаме, като избраникъ на населението отъ Южна България, да се явява въ столицитѣ на великитѣ държави, участвували въ съставянето на Берлинския договоръ, и да се застжпя за интереситѣ на обезправдания български народъ. Изпърво се е мислило, тая постжпка да се направи отъ страна не само на Южна България, но и отъ страна на Княжество България и Македония. Като съобщава на своето правителство, че Негово Блаженство Екзархътъ се явилъ прѣдъ него заедно съ Гешова да съобщи за мисията на послѣдния, английскиятъ делегатъ на международната комисия (Blue Book, Turkey, № 8 1879) казва: „депутацията ще състои отъ г. Гешова и двама негови другари, единиятъ отъ Сѣверна България, а другиятъ — отъ Македония".

Като пълномощникъ на Южна България, Гешовъ отива въ Търново на 27 февруари 1897 год. Тамъ сж и дванадесетина прѣдставители на Южна България[1]), отишли, за да обсждятъ, заедно съ членоветѣ на учрѣдителното народно събрание, какъ да се направи общонародниятъ протестъ противъ Берлинския договоръ. Отъ Пловдивъ Гешовъ заминува безъ всѣкаква инструкция за своята мисия, освѣнъ слѣдньото писмо, изпратено до делегатитѣ на Южна България въ Търново: —

---

[1]) Отъ Бургасъ — Я. Я. Русселевъ, отъ Хасково — Мирчо П. Поповъ, отъ Чирпанъ — Ст. Г. Молловъ, отъ Ст.-Загора — Т. Мутевски, отъ Чирпанъ — Ив. Митевъ, отъ Карнобатъ — С. Н. Миларовъ, отъ Пловдивъ — К. Калчовъ, отъ Пазарджикъ — Ив. С. Войводовъ, отъ Стара-Загора — Сл. Тошевъ, пакъ отъ Ст.-Загора — А. Митовъ, отъ Казълъ-Агачъ — Т. Вдовецовъ и отъ Казанлъкъ — Д Т. Душановъ.

Ц. КОМИТЕТЪ
№ 34
24 февруария 1879 г.
Гр. Пловдивъ.

До прѣдставителитѣ на Южна България
въ Търново.

Почитаеми Господа,

При тръгването на г. Ив. Ев. Гешовъ за Търново, за да вземе участие въ депутацията до Великитѣ сили, повдигна се тукъ въпросътъ за инструкциитѣ, които трѣбва да му се дадатъ въ тоя случай. Слѣдъ надлежното разискване въ присѫтствието на г-на И. Е. Гешовъ, Ц. Комитетъ, като се счете некомпетентенъ, да му даде какви да е инструкции, обяви му, че такива инструкции устни и писмени той не може да добие освѣнъ въ Търново. Въпросътъ, споредъ насъ, се прѣдставя въ два вида. Въ случай, че Народниятъ съборъ рѣши да се отложатъ заседанията, въ което населението тукъ не се съмнѣва, то депутация, въ която ще бѫде причисленъ и г-нъ И. Е. Гешовъ, ще приеме инструкциитѣ си отъ Събранието на всички прѣдставители отъ Сѣверна, Южна и Западна България, — който ще я снабдятъ съ нуждннтѣ пълномощни, като ѝ начертаятъ, взимайки въ съображение всички обстоятелства и случайности, гаранциитѣ, въ които ще има да дѣйствува. Остая случайностьта, която ние едва ли смѣемъ да си прѣдположимъ, — ако съборътъ се откаже да приеме подобно рѣшение. Като и въ такъвъ случай ние не трѣбва да изоставимъ идеята за изпращането на депутация въ Европа отъ страна на Южна България поне, при г-на И. Е. Гешевъ трѣбва да се присъедини споредъ насъ още единъ депутатинъ, избранъ и упълномощенъ отъ Васъ, и на тая депутация остая Вамъ, господа, въ званието си на прѣдставители на Южна България, да дадете нужнитѣ устни и писмени инструкции, като се ползувате, ако това се види за нуждно, отъ освѣтленията на нѣкои отъ прѣдставителитѣ на Сѣверна България.

Приемете увѣренията въ най-отличното ми почитание,

За прѣдседателя: С. Г. Тилевъ

Руситѣ обаче, както би трѣбвало да се очаква, слѣдъ подписването на берлинския договоръ, искали да останатъ лоялни, и гледали всѣкакъ да се избѣгнатъ протеститѣ отъ страна на населението срѣщу тоя договоръ, за да не се прѣтълкува, че населението прави това по тѣхно подбуждане. Търновското учрѣдително събрание въ общото си заседание на 7 мартъ 1887 г. одобрява да се изработи, както било рѣшено въ едно частно събрание на депутатитѣ, дѣто присѫтствували, както делегатитѣ отъ Южна България, тъй и делегати отъ Македония, общонароденъ мемоаръ до великитѣ сили. Но въ слѣдньото заседание въ Събранието се явява рускиятъ прѣдставитель Лукановъ и отъ страна на князъ Дондукова заявява, че „Негово сиятелство съ прискърбие се научилъ за разискванията, станали въ послѣдньото заседание на Събранието по въпроса за поднасяне отъ името на Събранието меморандумъ на европейскитѣ сили и счита такива дѣйствия на Събранието за изходящи вънъ отъ прѣдѣлитѣ на задачата му“. Събранието прѣклонило глава прѣдъ тая заповѣдь, и въпросътъ за поднасянето на мемоаръ отъ него се отхвърлилъ окончателно.

Гешовъ чакалъ още нѣколко врѣме, дано се вземе рѣшение, подобенъ мемоаръ да се подаде вмѣсто официално отъ името на учрѣдителното събрание, като се присъединятъ къмъ него делегатитѣ отъ Южна България и ония отъ Македония, поне частно извънъ събранието отъ сѣверо-българци, южно-българци и македонци. Ала и това обаче не могло да се постигне. Либералитѣ, начело съ Цанкова и Каравелова, рѣшително отказали съгласието си, а консерваторитѣ съставили отъ свое име мемоаръ, но и тѣ го поднесли чрѣзъ една петочленна депутация на делегатитѣ на великитѣ сили въ Търново.

Гешовъ, обаче, не се отказва отъ възложената му мисия. Той искалъ само едно: да добие по-точни инструкции отъ южно-българци за своята мисия. Прѣдставителитѣ на Южна България, за които е дума по-горѣ, не смѣяли да взематъ върху си отговорностьта, да дадатъ на Гешова каквито и да било инструкции. Тѣ му даватъ само слѣдното кратко пълномощно:

Ние долуподписанитѣ, прѣдставители на Южна България, упълномощаваме г-на Стефана Беронъ да бѫде нашъ делегатъ, който наедно съ г-на Ивана Е. Гешовъ да отиде при правителствата на европейскитѣ велики сили, за да прѣдстави положението ни и да ходатайствува за изпълнението на желанията на българитѣ отъ така наречената Източна Румелия.

гр. Търново, 3 мартъ 1879 год.

(Бургасъ) Я. Я. Русселевъ
(Хасково) Мирчо П. Поповъ
(Чирпанъ) Ст. Г. Моллловъ
(Ени Загра) Т. Мутевски
(Чирпанъ) Ив. Мишевъ
(Карнобатъ) С. Н. Миларовъ

(Пловдивъ) К. Калчовъ
(Пазардж.) Ив. С. Войводовъ
(Ески-Загра) Сл. Тошевъ
(„ „) А. Митовъ
(Къзълъ-Агачъ) Т. Вдовецовъ
(Казанлъкъ) Д. Душановъ

Гешовъ се опитва да добие направо отъ Пловдивъ по-подробни инструкции. Тамъ сѫ образувани вече два рѫководни центра — единътъ по-умѣренъ, около българската митрополия, а другиятъ по-краенъ, въ лицето на Централния комитетъ на българскитѣ гимнастически дружества, който се смѣталъ за тайно революционно дружество. Гешовъ прѣдпочита да работи съ по-умѣрения центъръ. И той пише отъ Търново на протосингеля на пловдивската митрополия, Методия Кусевичъ, слѣдньото писмо:

Търново, 6 мартъ 1779 год.

Ваше Високопрѣподобие,

Отъ г. Калчева ще се научите подробно всичко, що се върши и не довърши, всичко що се рѣши и не изпълни тукъ. Отъ какъ се видѣ, че за сега една обща депутация е почти невъзможна, ние избрахме г. Ст. Берона по вишегласие за втори депутатъ и споредъ наставленията, които ми дадохте, почнахме да разискваме въпроса за инструкциитѣ. Напусто се трудихъ да убѣдя нашитѣ млади прѣдставители, че голѣма отговорность взиматъ, като не рѣшаватъ въпроса, дали ние въ крайна нужда можемъ да кажемъ, че приимаме Берлинския трактатъ, т. е. раздѣлението, стига само тия измѣнения да станатъ въ него. Нашитѣ съ г. Калчова на чело не щѣха да подпишатъ такова нѣщо, безъ което, азъ поне мисля, отхождането ни въ Европа става безцѣлно. Затова и азъ днесъ се принудихъ да Ви телеграфирамъ, както слѣдва: „Особенная Румелійская депутація рѣшена. Беронъ, уроженецъ Котела, выбранъ вторымъ депутатомъ. Южные представители отказалисъ датъ мнѣ инструкцій. Пошлите таковыя немедленно Паница, Вѣна, формулируйте минимумъ требованій, обозначая можно ли сказать населеніе принимаетъ Берлинскій трактатъ съ извѣстными измѣненіями“.

Надѣя се, че Вие, щомъ сте получили депешата, извършили сте потрѣбното, защото разумѣвате, че азъ не мога нищо да направя, додѣ не приема подобни инструкции, и жалко ще бѫде, ако се принудя да чакамъ въ Виена или Парижъ съ кръстосани рѫцѣ. Ще кажете, че азъ зная желанията на народа. Азъ мисля, че ги зная, но именно слѣдъ тукашнитѣ прѣния на южнитѣ прѣдставители, слѣдъ претенциитѣ имъ, че ние не трѣбва да приимаме Берлинския трактатъ, за мене е нуждно едно точно опрѣдѣление, какво именно ще искамъ, защото инакъ и депутацията ще стане смѣшна, ако тя приима работи, които народътъ не приима, и азъ лично ставамъ отговоренъ. За това пакъ Ви казвамъ, че безъ такива инструкции отъ едно прѣдставително тѣло азъ прѣдъ никое официално лице въ Европа не мога да излѣза. За тия инструкции по-добрѣ въ книгитѣ на тѣлото, въ което е г. Х. П. Г. Тилевъ нищо да не се споменува, както и за моята мисия, по причини, които азъ обяснихъ на г. Калчева, и той напълно удобри.

По сжщитѣ причини нека се наредятъ едно или двѣ лица въ Пловдивъ, чрѣзъ които ние ще се споразумѣваме, за да не влизатъ писмата ни тамъ, дѣто има опасность, да се явятъ нѣкой день и да побъркатъ съвършено на дѣлото на депутацията. Засега и до по-нови извѣстия Вамъ ще пиша.

Гешовъ.

На това писмо Гешовъ получава слѣдния отговоръ:

Пловдивска Митрополия.

Ваше Благородие,

Приехме телеграмата, съ която ни явявате избирането на г. Берона за втори депутатъ, искате инструкции и питате, може ли се каза, че населението приима Берлинския трактатъ съ извѣстни измѣнения.

Ние останахме крайно задоволни отъ избора на Н. Благородие г-на Берона, комуто въ писмото, което Ви приключваме, изразяваме благодаренията си.

Вие знаете, че горещото и единодушното желание на населението е присъединението имъ на княжеството. Вашето послание, прочее, е да изложите на кабинетитѣ, както сж въ подадения на комисията меморандумъ, всички произходещи отъ Берлинския трактатъ относително Южна България неудобства, които не гарантиратъ никакъ нашата безопасность отъ адскитѣ намѣрения на варварската тая и ужасна прѣка политическа и военна власть на султана и които каратъ населенията да не намиратъ противъ това зло друго спасение освѣнъ присъединението на княжеството, което впрочемъ е единственото срѣдство да се въдвори спокойствието въ тая область и да ся запази мирътъ въ Европа.

Ако Ви обявятъ, че съединението е невъзможно, Вие ще имъ докажете, че Берлинскиятъ договоръ е поставилъ Южна България въ такова критическо положение, щото нейнитѣ жители никакъ не могатъ да се подчинятъ на толкова явна и неизбѣжна опасность, и че, за да излѣзатъ отъ отговорность, тѣ сж Ви пратили да имъ явите, че именно ако се изпратятъ турски гарнизони на Балкана, ако губернаторътъ не бжде европеецъ, избранъ отъ силитѣ, ако при туй не се ограничи правото му, да повика въ областьта турска войска безъ прѣдварително съгласие на Великитѣ сили, тѣ сѫ формално принудени да се изложатъ на нови опасности и изтрѣбления, нежели, слѣдъ толкова страдания и ужаси, да оставятъ пакъ да виси надъ главата имъ сабята на Демоклеса. Ако Ви попитатъ, Вие не можете да кажете, въ сегашното състояние на духоветѣ, че съ тия остѫпки народо-населението ще остане задоволно отъ Берлинския трактатъ, но можете на здраво да ги увѣрявате, че вѣрвате, какъ тия измѣнения ще намалятъ много страховетѣ и извънредното раздражение на населенията и че Европа, която чрѣзъ Берлинския трактатъ имъ отне свободата, е длъжна да употрѣби поне туй срѣдство, за да ги избави отъ една неминуема опасность.

Подиръ тия отъ страна на Великитѣ сили отстѫпки, чрѣзъ които може би да се постигне желаниятъ резултатъ, още една важна мѣрка, която трѣбва да се вземе, за да не станатъ сблъсквания въ областьта, е да се не позволява на мѣстнитѣ турски бѣжанци да се завръщатъ по мѣстата си, прѣди Портата да имъ приготви жилищата и потрѣбноститѣ за прѣхрана.

На конецъ кажете имъ, че населението гледа въ изработения отъ комисията уставъ, безъ негово мнѣние, нѣкои разпореждания несгодни; затова би било желателно да се каже въ него, че подиръ единъ периодъ отъ 3 до 5 годинъ Областното събрание може да го прѣгледа и да направи нѣкои измѣнения съ одобрението на посланицитѣ на Великитѣ сили въ Цариградъ.

Като Ви принасяме поздравленията си, оставяме на Ваше Благодродие:

† Митрополитъ Панаретъ
Д. Ив. Гешовъ
Д-ръ С. Чомаковъ
Тод. Искровъ Кесяковъ
И. Груевъ

С. Д. Каблешковъ
К. Пѣевъ
Д. В. Манчовъ
Ив. К. Душковъ
Ив. Ст. Гешовъ

Пловдивъ, 1879 мартъ 8-и.

P. S. Не забравяйте, че и назначението на чиновницитѣ, особено военнитѣ, не трѣбва да ся остави на В. Порта, а да става отъ генералъ-губернатора съ потвърждението на султана.

Еднозрѣменно почти се обажда и Централниятъ комитетъ на гимнастическитѣ дружества съ слѣдното писмо:

Ц. КОМИТЕТЪ
на
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ
№ 60
9. мартъ 1879 год.
Гр. Пловдивъ
——

До Господина Ив. Ев. Гешовъ

Въ Виена

Позволете ни, многоуважаеми г-не, прѣди всичко да Ви изразимъ скръбьта си, за дѣто не получихме досега никакви извѣстия отъ Васъ. Скръбьта ни е толкова по-голѣма, като не се съмнѣваме да сте получили телеграмата, която Ви отправихме въ Търново на 5-и того съ отговоръ платенъ.

Достигна до слуха ни, че въ митрополията тукъ се била приела отъ Васъ една телеграма, въ която, при другото, като сте съобщавали, че прѣдставителитѣ на Южна България въ Търново не Ви дали инструкции, Вие сте искали да се дадатъ такива отъ тука.

Ако и да нѣмаме извѣстия отъ Търново, ние все вѣрваме обаче, че сте разисквали съ прѣдставителитѣ тоя въпросъ, и че сж дошли съ Васъ до нѣкакво заключение относително езика, който трѣбва да държите при европейскитѣ кабинети. Ако не сж дали писмени инструкции, то, ще ни се да вѣрваме, е било, защото сж ги намѣрили излишни, когато желанията на населението, които Вие отивате да прѣдставите на двороветѣ, сж вече ясно и опредѣлено изложени въ единъ официяленъ актъ. Думата ни е за мемоара, отправенъ до европейската комисия за устройството на Източна Румелия отъ населението на Южна България. Инструкции сж неизбѣжни, но за една депутация, която отъ страна на едно учрѣдено правителство отива да прави прѣговори съ тая или оная държава. Но Вашата мисия е да просите, а не да правите прѣговори, което би значило, че сме кандисали на положението си, но че искаме да направимъ поне за лице нѣкои постжпки, та дано изкопчимъ какво-годѣ подобрение. Мемоарътъ, безъ да стѣснява съвършено кржга на дѣйствията Ви, е, споредъ насъ, едничката основа, която можеше да имате прѣдъ видъ при изпълнението на посланието си. Тъй, водейки се отъ него, вашата цѣль е, като докажете по-обстоятелствено и съ по-силни доводи „несгодитѣ, неудобствата и тежеститѣ на несносното положение“, което ни е скроено, да просите „да се удовлетворятъ напълно законнитѣ и праведнитѣ желания, които всички българи иматъ въ сърцето си, а тия желания сж, да се оставятъ обединени въ единъ народъ подъ свое народно управление", като подтвърдите най-увѣрително рѣшението на населението да направи всичкитѣ жертви за запазване на свободата и правата, на които се радва сега. Нѣкои кабинети могатъ наистина Ви попита, дали по настоящемъ, населението на Южна България не би се задоволило съ нѣкои само промѣнения въ Берлинския трактатъ и съ какви именно. Но както тия запитвания, така и вашитѣ тѣмъ отвѣти не могатъ имá освѣнъ частенъ характеръ. А, и въ такъвъ случай, вие можете указа на мемоара, отъ който силитѣ, при невъзможностьта за коренното промѣнение на Берлинския трактатъ, могатъ се увѣдоми най-добрѣ, какви измѣнения трѣбва да станатъ непрѣмѣнно, за да се избѣгнатъ грознитѣ послѣдствия, които неизбѣжно има да произлѣзатъ отъ всѣко покушение на настоещето ни положение. Въ всѣки случай обаче, Вие като вѣренъ тълкуватель на желанията на страната, въ нейно име не трѣбва да дадете нито да се подозре, че тия желания сѫ други освѣнъ изложенитѣ вече въ мемоара, именно: съединението ѝ съ княжеството.

Като Ви помолимъ да ни увѣдомявате пó-често за извършеното отъ Васъ, и като Ви желаемъ добъръ приемъ навсѣкждѣ и пъленъ успѣхъ въ мисията, която Ви е повѣрила страната, съ най-дълбоко почитание оставаме,

Ваши

За прѣдседателя: С. Г. Тилевъ.

Въ своята статия „Борба за побългаряване на Източна Румелия", дѣто сж обнародвани всички документи по неговата мисия, Гешовъ казва по поводъ на тия двѣ писма:

„Отъ насъ се искаше да разрѣшимъ една твърдѣ мжчно разрѣшима задача: да съгласимъ двѣтѣ трудно съгласими течения въ нашата область, да слѣемъ въ едно хармонично цѣло противоположнитѣ почти инструкции, които ние бѣхме получили отъ двата лагера на нашитѣ опълномощители: — да развиемъ знамето на съединението, да изтъкнемъ идеала на цѣлокупна България, но да настоимъ най-много върху опасноститѣ отъ нѣкои членове на Берлинския договоръ, неприлагането на които само можеше да ни помири съ новото положение; да запазимъ бждещето, безъ да компрометираме настоещето" (Псп. LXV. 538).

При всичката мжка, която имъ причинили двата лагера на южнобългарци съ своитѣ раздвоени инструкции, Гешовъ и другарьтъ му съчиняватъ слѣдния мемоаръ до великитѣ сили: —

„Господине Министре, — Злочестото население на Източна Румелия, като се намира въ надвечерието да изгуби безопасностьта, на която сега се наслаждава, и като вижда приближаването на една епоха на нови страдания за него, взима смѣлостьта да дигне гласа си, за да направи възвание на високата мѫдрость и на човѣколюбивитѣ чувства на европейскитѣ кабинети. То ни прати да изложимъ на В. Прѣвъзходителство голѣмитѣ страхове, които го вълнуватъ и сериознитѣ опасности, които заплашватъ тишината на областьта и мира на Европа.

„Източно-румелийскитѣ българи не сѫ да не знаятъ, че именно, за да се осигури тоя миръ, Берлинскиятъ конгресъ намѣри за нуждно да ги раздѣли отъ тѣхнитѣ сѣверни братя. Тѣ толкова повече оцѣняватъ тая грижа на Европа за мира, че и тѣхниятъ интересъ е свързанъ съ умиротворението на Балканския полуостровъ. Народъ сѫществено трудолюбивъ, българитѣ се надѣяха да видятъ мира на Източна Европа положенъ на такава основа, щото да могатъ да се прѣдадатъ, безъ страхъ и опасность, на подобрението на своето материално положение. Сега виждаме съ неизказана горесть, че тоя миръ, далечъ отъ да е оздравенъ, никога не е билъ по-съмнителенъ.

„Тѣ живѣятъ въ една область, която, като най-много пострадала, имаше най-голѣми права да бѫде свободна. Въ 1876 тя бѣ театъръ на ония страшни сцени, които покъртиха цѣла Европа. Въ 1877, прѣзъ войната, турскитѣ войски, считайки я изгубена за себе си, я напуснаха, слѣдъ като я опропастиха. Хиляди мѫже, жени и дѣца бидоха изклани или положени на неспоменуеми безчестия; стотини градове и села прѣтърпѣха участьта на Батакъ; и ония, които случайно избѣгнаха съсипването, бидоха ограбени. Всички жители християни повече или по-малко пострадаха; но българитѣ, които по-специално и окончателно бидоха разорени, се намиратъ именно въ ония мѣстности, дѣто по постановленията на Берлинския договоръ, трѣбва да се намѣстятъ турскитѣ гарнизони. Тия хора, въ чиито души жалостьта и горестьта още горятъ, ще ли могатъ да се въздържатъ, като видятъ пакъ прѣдъ себе си ония, които съ огънь и сабя, съ убийство и срамъ, озлочестиха тѣхнитѣ градове и села? Турскитѣ бѣжанци, които ще се върнатъ осиромашели отъ бѣгането и фанатизирани отъ омразата, па и турскитѣ войски, чиято плата не се плаща съ години, не ще ли дадатъ маса поводи за кръвопролитни сблъсквания? Щомъ избухнатъ смущения, Портата ще се възползува отъ правото, което ѝ дава Берлинския договоръ, да вкара войскитѣ си; борбата ще почне по-страшна отколкото досега; страхотиитѣ на 1876 и 1877 ще се подновятъ, и тишината на Изтока и мирътъ на Европа сериозно ще се компрометиратъ.

„Тия опасности сѫ тъй очевидни, че европейскитѣ кабинети, въ своята висока грижа за безопасностьта на това измѫчено население и за мира на Европа, сѫ счели за нуждно да подирятъ една наредба, която трѣбва да прѣдотврати това двойно злощастие.

„Но всѣка наредба, която не би взела въ внимание законнитѣ желания на жителитѣ на тая область, не би била освѣнъ едно изкуствено рѣшение.

„Тия желания сѫ познати вече Вамъ отъ мемоара, който българитѣ на нашата область поднесоха на Европейската комисия. Населението на тая область, чиито страдания докараха свикването на цариградската конференция, чиито злочистини станаха причина за освобождението и на много други източни населения, не може да се помири съ положението, което му се създава отъ Берлинския договоръ. Отцѣпено отъ сѣвернитѣ братя, то се осѫди да приеме въ недрата си онова, което не бѣ видѣло прѣзъ дългитѣ вѣкове на своето робство — турски гарнизони. Свободно днесь, то ще се види подиръ малко подъ една конституция, въ изработването на която не е било повикано да вземе ни най-малко участие и за измѣнението на която ще му бѫде за винаги запрѣтено да претендира.

„Споредъ тая Конституция Областното събрание, далечъ отъ да бѫде свободно избирано отъ населението, както това бѣ посочено въ основитѣ, положени отъ Берлинския договоръ, ще има едно значително число членове по право и назначени отъ генералъ-губернатора. Вслѣдствие на тоя съставъ, Областното събрание не ще може никога да даде подъ сѫдъ генералъ-губернатора, когато Портата ще бѫде всѣкога въ положение да изправи единъ генералъ-губернаторъ, много независимъ, прѣдъ единъ сѫдъ, съставенъ отъ шесть члена, назначени отъ нея, и петь, назначени отъ Събранието. Съ едно областно прѣдставителство тъй съставено и единъ генералъ-губернаторъ толкова зависимъ, никаква сериозна автономия не може да сѫществува. При най-малкото смущение причинено отъ ония огнища на смутове, наречени гарнизони, генералъ-губернаторътъ ще клони да се подчини на заповѣдитѣ, които ще получи, за да окупира областьта съ турски войски. И тая окупация единъ пѫть направена, кой ще гарантира правата и привилегиитѣ, живота и честьта?

„Конгресътъ не отказа ли да гарантира изпълнението на Берлинския договоръ?

„Тия сѫ особено условията, които, като заплашватъ нашето сѫществуване, ще накаратъ нашето население да подири, дори и съ рискъ на на живота си, своето спасение въ съединението съ Княжеството. Това съединение впрочемъ е едничкото срѣдство за възстановяването по единъ траенъ начинъ на тишината въ нашето отечество. То би било едно дѣло, достойно за кабинетитѣ, които взеха участие въ цариградската конференция; то би било достойно особено за ония отлични държавни мѫже, които рѣшиха да поправятъ гибелната грѣшка, сторена при образуване на гръцкото кралство.*)

„Източно-румелийскитѣ българи не ще прѣстанатъ да искатъ това съединение, особено ако остане отъ стария режимъ нѣкоя каква годѣ слѣда, която да имъ напомня нечуванитѣ злощастия, които той имъ нанесе. Всѣка турска войска, която би влѣзла въ тѣхната страна, да окупира Балкана или друга нѣкоя точка отъ областьта, би възбудила тѣхнитѣ най-живи страхове и би прѣдизвикала кървопролитна борба. Единъ генералъ-губернаторъ и висши офицери, назначени отъ Портата измежду хора, прѣдадени на нейнитѣ интереси, биха били далечъ отъ да прѣдставляватъ гаранции, които да ги направятъ приемливи на населението. Правото на тоя генералъ-губернаторъ да вкара турски войски, ожесточава населението, което предпочита да умре по-скоро, отколкото да види земята си тъпкана отъ солдати на бившия режимъ. И тъй като българитѣ сѫ увѣрени, че Европа, ако и да ги отцѣпи отъ сѣвернитѣ имъ братя, не е искала да ги прѣдаде на ужаситѣ на единъ осѫденъ режимъ, тѣ се надѣятъ, че кабинетитѣ на великитѣ сили ще обърнатъ сериозното си внимание на страховетѣ, които ние изложихе и че никога не ще се рѣшатъ да имъ наложатъ условия, които сѫ равносилни, за единъ цѣлъ злочестъ народъ, съ една смъртна присѫда“.**)

Въ Парижъ Гешовъ и другарьтъ му били приети на 12 априлъ, 1879 год. официално отъ Вадингтона, френския министъръ на външнитѣ работи, комуто врѫчили мемоара и устно му изложили всичко, що се съдържа въ него. Вадингтонъ имъ отговорилъ, че това, което искатъ е равносилно на ревизия на Берлинския договоръ, че прѣдложение за ревизия Франция не може да направи, че автономията, дадена на Източна Румелия, е сериозна, че Турция нѣма да трае много, и българитѣ все ще сполучатъ онова, което желаятъ. Въ Лондонъ лордъ Солзбери, английскиятъ министъръ на външнитѣ работи, отказалъ да приеме депутацията. И тя му изпратила мемоара съ едно писмо на

---

*) Чрѣзъ разширение границитѣ на Гърция, рѣшено съ Берлинския договоръ.

**) Преводътъ на мемоара даваме тъй, както е направенъ отъ Гешова и обнародванъ за прьвъ пѫть въ Периодическо списание. . .

28 априлъ. Съ това Гешовъ и другарьтѣ му счели своята мисия за привършена и се върнали обратно, за да намѣрятъ, че осеммѣсечната борба на южнобългарци, тѣхнитѣ прошения, протести, манифестации и гимнастически дружества сѫ дали вече своя плодъ.

Вѣстникъ Марица още на 6 априлъ съобщава, че „отъ достовѣренъ източникъ пристигнало въ Пловдивъ извѣстие, че посланицитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ рѣшили и султанътъ се съгласилъ да не се пращатъ на Балкана гарнизони и за генералъ-губернаторъ да се назначи лице, което да има симпатиитѣ и довѣрието на населението". А на 25 априлъ специаленъ пратеникъ отъ Петроградъ, генералъ Обручевъ, прочита въ Пловдивската черква Св. Богородица единъ манифестъ отъ царь-освободителя, съ който се иска южно-българското население да се подчини на берлинския договоръ, и съпровожда манифеста съ една рѣчь, въ която казва:

„Отъ свиждането ми съ Н. В. Султана и отъ разговоритѣ съ министритѣ му, азъ положително се убѣдихъ, че Портата е въодушевена относително васъ отъ честни и благи намѣрения. Освѣнъ генералъ-губернатора, назначенъ отъ Портата съ съгласието на великитѣ държави, отъ ваша народность, Вие не ще видите въ страната си никакви турски власти. Вие нѣма да се страхувате и отъ турскитѣ войски: вашата страна е запазена отъ тѣхъ чрѣзъ трактата, и Портата най-малко отъ всѣкиго е разположена да даде какъвто и да е поводъ за нарушението на вашето спокойствие. Портата и не мисли дори да бърза съ завземането на Балкана. Като запазва за себе си въ всичката неприкосновеность правото на пограничнитѣ гарнизони, тя въ настоещето врѣме не вижда безотлагателна необходимость, да се възползува отъ това право, и азъ съмъ увѣренъ, че вашето поведение може да има огромно влияние на практическия изходъ на тоя въпросъ. Комбинацията на гарнизонитѣ въ Балкана, породена отъ недовѣрието на държавитѣ къмъ новия порядъкъ на работитѣ въ Балканския полуостровъ, ще падне вѣроятно отъ само себе си, когато се разпръснатъ неоснователнитѣ страхувания, възбудени отъ послѣдната война. Стратегическитѣ достоинства на тая комбинация, както се види, отъ никого вече не се защищаватъ; отъ васъ ще зависи, щото така сѫщо да се признае и нейната политическа безопасность. Само бѫдете мирни; не прѣдизвиквайте сами необходимостьта за присѫтствието въ вашата страна на турски войски. Портата ще въздържи своитѣ регулярни сили, а противъ нахлуването на баши-бозуцитѣ вие имате орѫжие; за това именно ви е дадено то, за да можете да защищавате отъ злодѣйцитѣ вашитѣ кѫщи, вашитѣ жени и дѣца и да не могатъ вече да се повтарятъ въ вашата страна ония ужаси, отъ които тя е страдала въ течение на много вѣкове.

„Отъ сега нататъкъ вашето положение е трайно; ползувайте се отъ неговитѣ добрини безъ никакви страхувания; благодарете за тѣхъ Твореца, благодарете руския народъ и хранете за винаги неизплатима благодарность къмъ Великия Царь, вашия Освободитель.

„Да се помолимъ прочее за съхранението на неговитѣ скѫпоцѣнни дни“.

⁂

На връщане отъ своята мисия въ Парижъ и Лондонъ Гешовъ се отбива въ София, на 30 юни 1879, дѣто що билъ пристигналъ новоизбраниятъ князъ на България, Александъръ I, и се обсѫждалъ въпросътъ за състава на първото българско министерство. Князъ Александъръ, като се научава за пристигането на Гешова, изпраща при него д-ръ К. Стоиловъ, своя секретарь, да се съвѣтва съ него по тоя въпросъ. Както е извѣстно, още въ учрѣдителното народно събрание българскитѣ политически дѣйци бѣха се раздѣлили на два непримирими лагера. И когато възникна въпросътъ за състава на първото министерство, имало да се рѣши, лиебрално ли да бѫде то, или консервативно. Гешовъ, както свидѣтелствува въ своитѣ Спомени (стр. 115), далъ мнѣние да се състави смѣсено министерство. Князътъ възприелъ това мнѣние и искренно се опиталъ да състави смѣсено министерство, ала не сполучва. Съставя се чисто консервативенъ кабинетъ. Въ тоя кабинетъ на Гешова се прѣдлага отъ Балабанова да вземе поста министъръ на народното просвѣщение, ала той не приелъ.

Интересни сѫ, като характеристика за Гешова мотивитѣ, по които той се отказва отъ направената му честь. Единъ отъ тия мотиви, както ги намираме изложени въ неговитѣ Спомени (115), билъ тоя, че той не се чувствувалъ подготвенъ за поста, който му прѣдложили. На врѣмето Гешовъ е билъ, както се знае, единъ отъ най-образованитѣ българи. При все това, той намира себе си неподготвенъ да стане м-ръ на народното просвѣщение, защото въпроситѣ отъ това вѣдомство не сѫ го интересували, и той не се занимавалъ да ги проучи. И по-послѣ въ Източна Румелия и въ княжество България той заима поста директоръ и министъръ на финанситѣ съ съзнанието, че още отъ Англия, когато се е училъ, той се е интересувалъ главно отъ стопанскитѣ въпроси и по тѣхъ се смѣта за най-подготвенъ. Това е една добродѣтель, каквато ние рѣдко виждаме да се проявява по-послѣ при заемането на министерскитѣ постове. Другиятъ мотивъ, по който Гешовъ се отказалъ да стане министъръ, е било неговото убѣждение, че правителството, на което го канили да стане членъ, не ще може да добие болшинство прѣзъ изборитѣ за народно събрание. Както видѣхме, той е съвѣтвалъ княза да състави смѣсено министерство, отъ консерватори и либерали. И когато такова министерство не е могло да се състави, той не е искалъ да влѣзе въ единъ кабинетъ съ консерваторитѣ, не за друго, а защото общественото течение тогава е било по-вече за либералитѣ. Нему е била омразна винаги мисъльта, да влѣзе въ едно правителство, което въ дадената минута не е имало въ своя полза общественото мнѣние. Той е разбиралъ конституционното управление тъй, както го е наблюдавалъ въ Англия — да не отивашъ противъ общественото течение и тогава, когато по твоя оцѣнка то не схваща добрѣ интереситѣ на отечеството.

Първоначално Гешовъ, както изповѣда въ своитѣ Спомени (116), е мислилъ да послѣдва примѣра на Начовича, Грекова и Стоилова, които напущатъ Източна Румелия и се настаняватъ въ княжество България. „Азъ не криехъ, казва той, че всичкитѣ ни грижи трѣбваше тогава да бѫдатъ посветени на доброто уреждане на княжеството“. Подобна мисъль му сѫ внушавали и приятелитѣ отъ Сѣверна България. „Всички приятели, които срѣщнахъ въ София, казва той въ Споменитѣ си (116), — генералъ Гресеръ, Давидовъ, Дриновъ, Начовичъ и други ме съветваха да не оставамъ въ Източна Румелия“. Тъй се обяснява и прѣдложението, което му прави Балабановъ, да стане министъръ на народното просвѣщение въ първия чисто консервативенъ кабинетъ. Поради примирителния си характеръ Гешовъ се нрави и на либералитѣ. И когато е трѣбвало да съставятъ своя първи кабинетъ, Петко Каравеловъ и П. Р. Славейковъ пишатъ на Гешова въ Пловдивъ (1879, 12.XI.) и му прѣдлагатъ сѫщо тъй единъ министерски постъ въ тѣхното министерство. И тѣмъ, обаче, както и на Балабанова Гешовъ отказалъ и рѣшава да остане за извѣстно врѣме още въ Пловдивъ.

Той обяснява въ Споменитѣ си (117) това свое рѣшение съ „желанието си, да види завършено дѣлото на побългаряването на Източна Румелия“. Но ние мислимъ, че нему сѫ влияли и други съображения. Безсъмнѣно нему не сѫ могли да се нравятъ острitѣ партизански борби, съ които се захваща политическиятъ животъ въ княжеството още отъ първитѣ дни на освобождението. Тихъ по характеръ, лояленъ и съ чувство на истинска обществена отговорность, той е предпочиталъ да бѫде тамъ, дѣто всички дружно сѫ били готови да работятъ въ името на общитѣ интереси на отечеството. И за това прѣдпочита, въпрѣки първоначалната си мисъль, да се настани въ България — да остане за извѣстно врѣме въ Източна Румелия, дѣто първитѣ години партизанскитѣ страсти не можаха да вирѣятъ. И въ потвърждение на тая наша мисъль нека изтъкнемъ и факта, че щомъ и въ Източна Румелия партизанскитѣ страсти започватъ да бушуватъ, той я напуска и дохожда въ Княжеството да заеме тихия постъ директоръ на Народната банка.

* * *

Въ Пловдивъ Гешовъ отново поима редактирането на в. Марица и застава въ сжщото врѣме на чело въ обществения животъ на Областьта. На 7 октомври 1879 г. ставатъ първитѣ избори за Областното народно събрание въ Източна Румелия. Той се избира за депутатъ между 32-та души българи и 4 небългари. Събранието се отваря на 22 октомври, и той бива избранъ за неговъ прѣвъ прѣдседатель. На 10 декември става изборъ измежду членоветѣ на Събранието и за членове на Постоянния комитетъ, — до който, както е извѣстно, генералъ-губерраторътъ на Източна Румелия трѣбваше да се допитва за всичко, що надминаваше изпълнението на законитѣ; който издаваше между сесиитѣ на Областното събрание тъй нареченитѣ публичноадминистративни правилници, равносилни на закони; който имаше право да контролира всички чиновници и да ги дава подъ сждъ и който най-послѣ отваряше допълнителни кредити, когато се докажеше, че вписанитѣ въ бюджета суми сж недостатъчни (чл. 50, 51, 107 отъ Органическия уставъ на Източна Румелия). И въ това тъй важно тѣло Гешовъ бива избранъ за членъ и става неговъ първи прѣдседатель.

Международната комисия за Източна Румелия е разбрала още отъ първитѣ дни, че населението въ областьта въ голѣмото си болшинство е било българско. Още на 1 ноември 1878 г. английскиятъ делегатъ сѫръ Х. Дрѫмондъ Уулфъ пише на своя министъръ въ Англия маркизъ Солсбери слѣдньото: „Българитѣ заявяватъ, че тѣ съставятъ седемь осми отъ цѣлото население. Ако и да вѣрвамъ, че това е много прѣувеличено, тѣхниятъ брой несъмнѣно надвишава много всички други секти и народности взети заедно. Каквито избори и да станатъ, слѣдователно, каквато изборна система и да прѣдложи комисията, българитѣ ще иматъ грамадно болшинство“ (Английската Синя книга. Turkey. 9 стр. 99). Но пакъ никой не е могълъ да прѣдполага, че при изборитѣ за Областното събрание небългари ще бѫдатъ избрани само 4-ма. Консулитѣ, както пише Гешовъ въ своитѣ спомени, се обезпокоили отъ тоя резултатъ и генералъ-губернаторътъ, повлиянъ отъ това безпокойство, при избора на лицата, които е ималъ право да опрѣдѣля за депутати, назначава само двама българи и седмина другородци. Когато дошло врѣме да се избиратъ членове на Постоянния комитетъ, силно се наблѣгало, както отъ чуждестраннитѣ прѣдставители въ страната, тъй и отъ първитѣ директори (министри), да не се избиратъ само българи. За това настоявалъ дори и рускиятъ генераленъ консулъ въ Пловдивъ, князъ Церетелевъ. Той се помѫчилъ чрѣзъ самия Гешовъ да въздѣйствува върху областното събрание да не се избиратъ само българи. Гешовъ, обаче, както изповѣда въ Споменитѣ си (130), не само билъ на противно мнѣние, но и агитиралъ явно въ полза на своето мнѣние. И за да настрои общественото мнѣние въ полза на своето мнѣние, той пише на 7 декември 1879 г. въ в. Марица слѣдната статия, която е характеристична за тогавашното повишено настроение не само на румелийскитѣ българи изобщо, а и на самия Гешовъ, съ неговия сложенъ характеръ: —

„Дали тѣ (българскитѣ депутати), откакъ вcovзематъ прѣдъ видъ всички важни народни интереси, които ще си повѣрятъ на Постояния комитетъ, могатъ, безъ ущърбъ на тия народни интереси, да се покажатъ великодушни къмъ другитѣ елементи, прѣдставени въ Областното събрание, ние оставяме тѣмъ да рѣшатъ. Отъ своя страна ние само това ще забѣлѣжимъ, че нашитѣ депутати трѣбва да погледнатъ на тоя прѣдметъ отъ чистонародна точка на зрѣние. Тѣ не трѣбва да забравятъ, че не сѫ правителство, че не сѫ чиновници, назначени отъ главния управитель и удобрени отъ Портата, та да сѫ длъжни да се грижатъ не само за болшинството на тая область, а и за меншествата; тѣ сѫ прѣдставители, които дължатъ своя изборъ, своето почетно и високо назначение, изключително на българитѣ на тая область. Избирателитѣ иматъ право, да очакватъ отъ своитѣ избрани не сентиментална политика, но дѣла, които да отговарятъ на довѣрието, съ което тѣ ги почетоха, да сѫ съгласни съ интереситѣ и стремленията, защитата на които имъ тѣ повѣриха. Ние разбираме едно правителство, което не дължи своето сѫществувание прѣмо на изразената воля на народнитѣ депутати, да бѫде донѣйдѣ отстѫпчиво къмъ меншествата въ страната, която то управлява; но нийдѣ не сме чули изборното болшинство въ една камара да натозарва съ защитата на най-милитѣ интереси на избирателитѣ му хора отъ меншествата, хора, които иматъ други интереси и гонятъ други цѣли. Политиката нѣма утроба, казватъ французитѣ; и ние мислимъ, че и най-умѣрениятъ европеецъ ще признае, че примѣрътъ, който ни даде Европа въ Берлинския конгресъ, като ни раздѣли отъ братята ни и въврѣ часть отъ насъ пакъ подъ едно осѫдено робство, не е отъ естество да развие у насъ ония чувства на самоотвержение, които биха ни накарали да изберемъ, и противъ народнитѣ си интереси, чужди хора за Постоянния комитетъ на тая область, която е и ще бѫде всѣкога наша“.

Финансова дѣйность въ Източна Румелия

Въ началото на януари 1882 год. Гешовъ бива поканенъ отъ генералъ губернатора на Източна Румелия да заеме поста директоръ (министъръ) на финанситѣ въ Областьта, слѣдъ като Областното събрание било бламирало двама титулярни директори — единътъ нѣмецъ, бившъ турски чиновникъ Шмитъ, а другиятъ българинъ, лѣкарьтъ д-ръ Странски. Споредъ свидѣтелството на Михаила Маджаровъ, бившъ директоръ на Източна Румелия (Източна Румелия, исторически прѣгледъ, стр. 215) слѣдъ тия двама директори въ финанситѣ на Областьта билъ настаналъ пъленъ хаосъ. И Гешовъ е трѣбвало не само да прѣмахне тоя хаосъ, а и да положи основитѣ на едно добро финансово управление въ Областьта. За да се види, какво е извършилъ Гешовъ като директоръ на финанситѣ въ една нова область слѣдъ бламирането на двама негови прѣдшественици, тукъ даваме въ извлѣчение по-сѫщественитѣ части отъ неговия докладъ до генералъ-губернатора на Източна Румелия, когато той си подава оставката, за да замине (ноември 1883 г.) за Сѣверна България, дѣто бива назначенъ за директоръ на Българската народна банка:

„Устройството, както на дирекционното управление, тъй и на окрѫжнитѣ и околийски финансови органи, привлѣче вниманието на повѣрената мене Дирекция отъ начало още на постѫпването ми въ служба. Относително до дирекционното управление, по рѣшение на Областното събрание, зето въ сесията на 1881 год., не само началницитѣ на отдѣлитѣ трѣбваше да се промѣнятъ, но и една специална комисия трѣбваше да се натовари, за да разгледа и разчисти смѣткитѣ на Дирекцията. Тая комисия се назначи, въ началото на 1882 год., но подиръ тримѣсечно работене, по рѣшението на Постоянния комитетъ се разтури, безъ да дойде до нѣкакъвъ резултатъ. Нейното дѣло, слѣдователно, както и дѣлото за прѣустройството въобще на дирекционното управление, се възложиха на новитѣ началници на отдѣлитѣ, които азъ бѣхъ Ви прѣдложилъ, и които назначихте едновремѣнно съ мене. Отъ рапортитѣ, които азъ имахъ честь да Ви отправя по онова врѣме, В. Високопрѣвъзходителство помните, съ какви мѫчнотии въвѣрената мене Дирекция имá да се бори тогава и какъ тя можа да ги прѣодолѣе. Вѫтрѣ въ петь мѣсеца — отъ разтурвáнето на специáлната комисия до сесията на 1882 год. — тя можа да разчисти смѣткитѣ и да прѣдстави на Областното събрание, още въ сесията на 1882 год., прѣгледани и сключени, поправителнитѣ бюджети за 1879—80 и 1880—81, които прѣди година бѣха подигнали въ него такъвъ голѣмъ шумъ.

„Сѫщеврѣменно съ разчистването на старитѣ смѣтки, Дирекцията почна и своята вѫтрѣшна наредба. Финансовиятъ съвѣтъ, който е прѣдвиденъ въ чл. 203 на органическия уставъ, и който до тогава не бѣше заседавалъ, — поне азъ никакъвъ протоколъ не намѣрихъ — захвана да заседава редовно и да си дава мнѣнието върху всичкитѣ въпроси, които азъ считахъ за нуждно да му подложа. Никакъвъ проектъ за законъ или правилникъ, никакво прѣдставление за назначение, никакво постановление не излѣзе отъ Дирекцията, безъ да е било разгледано отъ него. За това свидѣтелствуватъ 82-та протокола, въ които сѫ изложени неговитѣ рѣшения. При това за освѣтление на членоветѣ му, както и на другитѣ чиновници въ Дирекцията, отъ година насамъ се състави и една библиотека, която съдържа вече 180 тома отборни съчинения по политическата икономия, по науката на финанситѣ и по административното и финансово право.

„Ще ми дозволите, вѣрвамъ, В. Високопрѣвъзходителство, да спомена тукъ вкратцѣ, какво е можало да се свърши съ помощьта всѣкога на Финансовия съвѣтъ по организирането, както на разнитѣ отдѣли на Дирекцията, тъй и на външнитѣ финансови власти.

„Главенъ Контролъ. Двѣ сѫ службитѣ, които Органическиятъ уставъ възлага на тоя отдѣлъ — собствено контрола и инспекцията. Относително до първата отъ тия двѣ служби, притурка № 9 на Органическия уставъ, която е почти буквalenъ прѣводъ на италианскитѣ финансови закони, е постановила за нашата область тъй нарѣчения прѣдварителенъ контролъ, както той се практикува въ Италия, Белгия и други образовани страни. Но тоя контролъ до лани тукъ не се упражняваше. Платежнитѣ заповѣди се записваха наистина въ Главния контролъ, но никакви оправдателни документи не се искаха за оправдание на записанитѣ въ тѣхъ разноски. И тъй въ нашата область, дѣто ужъ сѫществуваше прѣдварителниятъ контролъ, много по-малко внимание се обръщаше върху прѣдварителното оправдание на исканитѣ количества, отъ колкото въ страни, дѣто подобенъ контролъ не сѫществува, като

Франция, България и пр. Отъ началото на новата година насамъ, тоя порядъкъ се измѣни, и днесъ прѣдварителниятъ контролъ се упражнява у насъ споредъ практиката на страни, отъ които тая изрядна система е заета и за насъ. Колкото за инспекцията, правилникътъ, който споменахъ по-горѣ, опрѣдѣли длъжноститѣ и правата на инспекторитѣ, на които и нови форми се дадоха за съставление докладитѣ.

„Главно счетоводство. Чл. 52 отъ притурка № 9 отъ Органическия уставъ изрично постановява, че книгитѣ на тоя отдѣлъ се държатъ по диплографически редъ. Когато азъ постѫпихъ въ Дирекцията, намѣсто редовни диплографически книги, намѣрихъ „хвърлени листа“ (както се бѣше изразила комисията на Областното събрание) и азъ попитахъ, защо казаниятъ членъ отъ закона не бѣше се приспособилъ. Въ отговоръ ми се каза, ча слѣдъ малко врѣме азъ самъ ще се убѣдя, какво рѣчениятъ членъ е неприспособимъ. Благодарение на новия гл. счетоводитель, прѣдсказанията за неприспособимостьта на члена не се осѫществиха; и днесъ въ тоя отдѣлъ е въведенъ единъ диплографически редъ, който силно помага на редовното държане и бързото сключване на смѣткитѣ.

„Главно съкровище. Регистритѣ, държани прѣди началото на 1882 г. въ тоя отдѣлъ, бѣха най-важнитѣ по това, че отъ тѣхъ трѣбваше да се извади, какви приходи бѣха постѫпили и какви недобори остаяха да се събиратъ, за да се намѣри, съ една дума, финансовото положение на страната. За жалость тѣ се намираха най-погрѣшени. Затова се почна една работа, която трая мѣсеци и която най-послѣ, слѣдъ многократни искания за нови смѣтки отъ г. г. финансовитѣ началници, има́ за резултатъ нареждането на книгитѣ по десетъцитѣ, по другитѣ прѣми данъци, по авансигѣ, по платежнитѣ заповѣди, подписани отъ главното съкровище, и по другитѣ смѣтки, съ които е натоваренъ тоя отдѣлъ... Скоро се видѣ, че тоя отдѣлъ не можеше да изпълнява и ковчежнически длъжности, и пловдивскиятъ окрѫженъ ковчегъ се натовари да прибира паритѣ, които идѣха отъ вънъ, както вече бѣше отколѣ натоваренъ и съ всичкитѣ областни разноски, плащани въ Пловдивъ. Отъ началото на новата година съставиха се нови регистри за прѣкитѣ данъци, тъй щото да може лесно да се види, колко данъкъ трѣбва да се събира, колко се е събрало и колко остая да се събира. Подобни регистри се направиха и за правата и наемитѣ, които се даватъ съ контрати, за да може да се вижда, колко и прѣзъ кои мѣсеци трѣбва да постѫпятъ тия приходи. Съ помощьта на особни таблици държатъ се днесъ регистри за прѣмитѣ и непрѣми данъци и за другитѣ доходи въобще, които показватъ изведнажъ и 20 дни най-късно, слѣдъ като сѫ постѫпили въ каситѣ, всичкитѣ събрани данъци и приходи, тъй че има единъ непрѣкѫснатъ надзоръ върху тѣхното събиране.

„Окрѫжни и околийски финансови управления. При постѫпването ми на служба, азъ намѣрихъ за нуждно да свикамъ въ Пловдивъ г. г. финансовитѣ началници, за да се допитамъ до тѣхъ върху нуждитѣ на управлението. Много отъ тѣхнитѣ мнѣния, разисквани въ финансовия съвѣтъ, се приеха и туриха въ дѣйствие. По единодушното имъ желание, Дирекцията прие за правило, да не прѣдставлява за назначение и не назначава сама ни единъ финансовъ чиновникъ, безъ да вземе прѣдварително съгласното мнѣние на надлежния финансовъ началникъ. При това се обърна сериозно внимание върху дѣятелностьта и честностьта на всичкия чиновническия съставъ. Еститѣ инспекции и ревизия не малко спомогнаха въ това отношение, като държаха чиновницитѣ на щрекъ и ги правѣха внимателни въ изпълнение длъжноститѣ имъ. За улеснение на сериозната работа, която Дирекцията искаше отъ тѣхъ, тя взе всичкитѣ мѣрки, за да имъ опростотвори, до колкото е възможно, службата. Отъ новата година насамъ се въведоха нови еднообразни регистри, които не малко способствуватъ за редовното и бързо констатиране на дѣйствията на финансовитѣ власти. Раздадоха се по общинитѣ квитанционнитѣ (кочанни) и данъчни книги, които, може би по причина на неграмотностьта на кметоветѣ, да иматъ нужда отъ нѣкои измѣнения, но които бѣха първата стѫпка въ това отношение, тъй като до лани чл. 130 отъ прот. № 9 на Устава не бѣше приспособенъ. Не се приспособиха тъй сѫщо и чл. 134 и 135 отъ сѫщата притурка, затова и длъжность на Дирекцията бѣ да напомни на финансовитѣ власти, че законитѣ сѫ направени да се изпълняватъ, а не да се пренебрѣгватъ. Прѣведоха се и се печатиха нѣкои важни отомански правилници — като оня за тютюнитѣ — които, като непрѣведени на български, бѣха непознати на по-голѣмата часть отъ финансовитѣ чиновници. Пратиха се и наставления за държането на регистритѣ, за депозититѣ, оставени въ ковчежничествата, за мѣренето на вината и спиртливитѣ пития, бланки за разновидни протоколи по финансовата служба и пр. и пр.

„Едно финансово управление злѣ разбира своята мисия, ако настоява да събира само данъцитѣ, били тѣ праведно или неправедно наложени. То трѣбва още да разгледва оплакванията на ония податни, които се считатъ незаконно или неправедно обложени. Когато азъ постѫпихъ на служба, никакъвъ правилникъ не сѫществуваше относително до сроковетѣ и начина на потѫжванията срѣщу данъцитѣ. Една отъ първитѣ ми грижи слѣдователно бѣше да опрѣдѣля тия подробности чрѣзъ два публично-админстративни правилника, които тая година се слѣха въ споменатия по-горѣ правилникъ за тѫжбитѣ по прѣмитѣ данъци. Въ тоя правилникъ за пръвъ пѫть си намѣри приспособлението чл. 205 отъ Органическия уставъ, който е постановилъ, щото въ опрѣдѣлени периоди финансови контрольори да посѣщаватъ разнитѣ окрѫзи, за да слушатъ оплакванията на данъкоплатцитѣ.

„Тъй като ми е дума за данъцитѣ, за необходимо считамъ да спомена, че данъчната система на областьта отъ влизането ми още въ Дирекцията привлѣче моето внимание. Кадастралнитѣ комисии, по-вечето отъ които бѣха вече свършили дѣйствията си, когато азъ постѫпихъ бѣха тъй неравномѣрно опрѣдѣлили поземления данъкъ — тоя главенъ товаръ на нашето население — щото азъ лани още счетохъ за длъжность, да ви прѣдставя единъ законопроектъ, въ мотивитѣ на който настоявахъ, или тоя данъкъ да се направи размѣнителенъ, или да се повърне областьта въ системата на десетъка. Областното събрание прие системата на размѣтането, като натовари Постоянния комитетъ да разхвърли данъка върху шестьтѣ окрѫга. Това рѣшение на Събранието, земено по мое прѣдложение, ще му дозволи въ настоещата сесия да намали още по-вече поземелния данъкъ и по тоя начинъ се олекчи измѫченото землeдѣлческо население.

„Още въ началото на марта 1882 год. азъ имахъ честьта, като Ви рапортирахъ за финансовото положение на областьта, да настоя, че това положение може да се поправи само: 1) чрѣзъ прѣдвиждане на дѣйствителни, а не въображаеми, приходи; 2) чрѣзъ икономии въ разноскитѣ, и 3) чрѣзъ намаление на областната дань къмъ В. Порта, тъй като несправедливо бѣше да плащаме 240,000 лири, когато споредъ чл. 16 отъ Органическия уставъ, ние сме длъжни да ѝ даваме само 3/10 отъ приходитѣ си. Това мое послѣдньо прѣдложение се посрѣщна съ скептицизъмъ дори и въ мѣстния печатъ, нѣкои органи отъ който цитираха членове на европейскитѣ вѣстници, за да докажатъ, че чуждитѣ сили никога не биха приели подобно намаление. При всичко това туй намаление отъ 240,000 на 180,000 лири се прие отъ Областното събрание въ ланшната му сесия, и ако не се е одобрило още отъ В. Порта, има причина да се вѣрва, че не се гледа съ твърдѣ лошо око отъ прѣдставителитѣ на европейскитѣ кабинети. Познато е на В. Високопр., че самиятъ съвѣтъ на bondholders въ Цариградъ е доволенъ отъ редовностьта, съ която отъ 1 мартъ 1883 г. насамъ му се плащатъ всѣкой мѣсецъ на 1 число по 15,000 лири за даньта и по 416 65/100 л. за приходитѣ на митницитѣ“.

Отъ 1883 до 1886.

Въ ноември мѣсецъ 1883 година Гешовъ бива назначенъ за директоръ на Българската народна банка въ София. Какво е накарало Гешова да напустне министерския постъ и да дойде въ София и стане директоръ на Банката, въ своитѣ Спомени, дѣто намираме голѣми подробности изъ неговия животъ, той не казва нищо. Споменува само, че бидейки „назначенъ прѣзъ ноември 1883 за директоръ на Българската народна банка, той прѣзъ декември сѫщата година напустналъ Източна Румелия и дошълъ въ София“. Неговото оттегляне отъ поста директоръ на финанситѣ въ Източна Румелия съвпада съ разпалването на партизанскитѣ страсти и въ Източна Румелия, дѣто отъ София бѣха пристигнали емигранти отъ България, които не малко спомогнаха да се тури край на идиличния периодъ отъ политическия животъ на тая область, на периода, когато всички дѣйствуваха дружно въ борба за нейното „побългаряване“, както се изразява Гешовъ. Това „побългаряване“ бѣше вече окончателно привършено, та политическитѣ дѣйци можаха свободно да партизанствуватъ. Както споменахме и по-рано[1]), Гешову сѫ били противни партизанскитѣ разправии. И първитѣ години отъ своята обществена дѣйность той ги избѣгва на всѣка цѣна за себе си. За това ще да е прѣдпочелъ да се откаже отъ министерския си постъ въ Източна Румелия и да приеме тихата неполитическа служба директоръ на Българската народна банка въ София.

Той намира Народната банка въ онова първобитно състояние въ каквото я билъ създалъ князъ Дондуковъ на 25 януари 1879 година съ единъ капиталъ отъ два милиона лева и съ твърдѣ ограничени отъ общъ банковъ характеръ операции само за краткосроченъ търговски кредитъ. Тя не е имала право да отпуща заеми срѣщу лично поржчителство (по записи), нито по специална текуща смѣтка. Не й е било позволено да отпуща и дългосрочни заеми срѣщу залогъ на недвижими имоти (ипотеченъ кредитъ). Отпущала заеми само срѣщу движимъ имотъ, като цѣнни книги, скжпоцѣнни метали и др. подобни цѣнности и е сконтирала полици и други срочни обезателства, основани на търговски взимания-давания. Не е имала, разбира се, и право да издава банкноти. Отъ основаването на банката до дохаждането на Гешова за нейнъ управитель сж били правени опити да се обърне тя отъ държавна въ акционерна, първоначално по прѣдложение на двама руски капиталисти, а по-послѣ по инициатива й на самата държава, ала и двата тия опита не могли да се осжществятъ. Съ дохаждането на Гешова за управитель на банката тая идея съвсѣмъ се изоставя, и банката се урежда на началата, на които тя съ много малки измѣнения и днесъ функционира. Гешовъ, казва се въ отчета за 25-годишната дѣйность на банката, може да се смѣта за основатель на Народната банка въ тоя видъ, въ който сжществува сега[1]). Споредъ закона за банката, гласуванъ прѣзъ м. януари 1885 г. нейниятъ капиталъ се увеличава съ 10 милиона лева. И неи се прѣдоставя да върши свръхъ операциитѣ, прѣдвидени въ устава й отъ 1879 г., още и слѣднитѣ дѣйствия: да издава банкови билети отъ златенъ еталонъ, като пази въ касата си златна монета за едно количество, равно на трета часть отъ стойностьта на издаденитѣ банкноти; да открива текущи смѣтки на търговци и промишленици срѣщу лично поржчителство; да раздава заеми срѣщу залогъ на недвижими имоти, както и заеми на окржжни съвѣти, общински управления и земледѣлскитѣ каси. Управлението на банката се повѣрява на единъ управитель и 4 администратора, назначени съ указъ отъ държавния глава по прѣдставление на министра на финанситѣ, които не могатъ да бждатъ уволнявани отъ служба освѣнъ по рѣшение на Народното събрание. За опрѣдѣление кредитоспособностьта на заемоискателитѣ и на тѣхнитѣ поржчители при централното седалище на банката и при всѣки нейнъ клонъ се нарежда сконтовъ комитетъ, съставенъ отъ 3—6 изборни члена, взети измежду търговско-индустриялното съсловие. Банката, и споредъ тоя законъ, остава касиеръ на държавата за нейнитѣ приходи и плащания, като се задължава да сконтира бонове на държавното съкровище и да дава въ заемъ пари на държавата срѣщу тия бонове въ размѣръ най-много до $^1/_5$ отъ своя дѣйствителенъ капиталъ, както и да купува български държавни фондове (облигации отъ държавнитѣ заеми) за сума, която не прѣвишава основния ѝ капиталъ. Върховенъ контролъ върху банката се прѣдвижда да се упражнява чрѣзъ двама делегати на правителството — единътъ съвѣтникъ на върховната смѣтна палата, а другиятъ чиновникъ отъ министерството на финанситѣ. Правителственитѣ депутати сѫ имали право на всѣко врѣме да провѣряватъ книгитѣ и касата на банката.

---

[1]) Вж. стр. 59.

---

[1]) Вж. Отчетъ за 25 годишната дѣятелность на Българската народна банка, прочетенъ отъ нейния уплавитель Ст. Караджовъ на 6 юни 1904 год. Стр. 10.

⁂

Въ свръзка съ прѣустройството на Народната банка тогавашниятъ министъръ на финанситѣ натоварва Гешова съ мисията, да изучи организацията на емисионнитѣ банки въ нѣкои отъ ония европейски държави, които по численостьта на населението си не надминаватъ много България. Съ тая цѣль той, придруженъ отъ тогавашния администраторъ на Народната банка г. Теневъ, се отправя най-напрѣдъ въ Белгия, за да изучи белгийската народна банка, която е послужила за образецъ на ромънската и сръбската народна банка. Отъ Брюкселъ Гешовъ самъ заминава за Швейцария и за Гърция да изучи тамошнитѣ банкови учрѣждения. На връщане Гешовъ дава до министра на финанситѣ самъ рапортъ за устройството на швейцарскитѣ банкови учрѣждения и на гръцката народна банка, а заедно съ г. Тенева рапортъ за устройството и на белгийската народна банка, за спестителнитѣ каси при тая банка, за даванитѣ отъ тѣхъ заеми на земледѣлцитѣ, за популярнитѣ банки въ Белгия, за белгийското дружество за общински кредитъ и за белгийскитѣ кредитни дружества. Тия първи по рода си рапорти сѫ отпечатани въ една брошура въ 1886 година отъ Българската народна банка и сѫ послужили за рѫководство на нашитѣ кредитни учрѣждения не въ едно отношение.

Характерни за схващанията на Гешова като общественикъ сѫ слѣднитѣ бѣлѣжки, които той прави въ края на рапорта си за гръцката народна банка:

„Трѣбва да се отдаде и тая справедливост на гръцкитѣ държавни мѫже, че въобще тѣ не сѫ искали да се мѣсятъ въ вѫтрѣшното управление на банката, че сѫ отбѣгвали да я направятъ тризнище на политически страсти, прибѣжище на крайни партизани тѣ не сж се противили да се назначаватъ въ нея достойни лица, на каквато партия и да сж принадлежали тѣ. Тъй при всичката вражда, която днешното болшинство на гръцката камара храни къмъ членоветѣ на бившето министерство на г. Трикуписа, сегашното правителство не е възпрѣпятствувало да се избере за втори подуправитель на банката г. Павелъ Калига, бившъ събратъ по финанситѣ на г. Трикуписа, и единъ отъ най-знаменитѣ законовѣдци и икономисти на Гърция. Гърцитѣ сж убѣдени, че само едно просвѣтено, осторожно и безпристрастно управление е способно да направи отъ банката единъ силенъ лостъ за економическото развитие на страната. Въ това отношение тѣ ни даватъ единъ примѣръ, достоенъ за подражание“.

⁂

Все по това врѣме Гешовъ се интересува и отъ въпроса за основаването на пощенска спестовна каса. Първиятъ законъ за тая каса е гласуванъ отъ Народното събрание сжщата година, когато се гласува и законътъ за Народната банка, и обнародванъ въ Държавенъ вѣстникъ отъ 1 февруари 1885 год. Гешовъ взима участие при неговото съставяне и самъ пише слѣднята обяснителна записка къмъ законопроекта:

„Величието на единъ народъ зависи отъ енергията, постоянството и независимия характеръ на единицитѣ, които го съставляватъ. Опитътъ е доказалъ, че нищо тъй не способствува на развитието на тия качества, каквото чувството на самопомагането. Само хора, които сж научени не да чакатъ отъ други, а да помагатъ сами на себе си, могатъ да иматъ достатъчна дѣятелность и достатъчна независимость, за да бждатъ полезни фактори въ развитието на народа си.

„Една отъ най-плодотворнитѣ форми на самопомагането е спестяването. Човѣкъ, който се е научилъ да пести, да туря на страна „бѣли пари за черни дни“, е поставилъ най-здравата основа на своята нравствена независимость, на своето човѣшко достолѣпиетой е посѣялъ сѣмето, отъ което расте благоденствието на частни лица и могуществото на цѣли народи. Употрѣбени по единъ сигуренъ начинъ, спестенитѣ пари не само обезпечаватъ спестителя, но и обогатяватъ страната, на която той принадлежи.

„За да се постигне тая двояка цѣль, за да се даде едно силно поощрение на спестяването, образованитѣ европейци отколѣ сж изнамѣрили тъй нареченитѣ спестовни каси. Тѣхното име достатъчно обяснява значението имъ: тѣ се учрѣждаватъ, за да прибиратъ дребни спестени количества и като ги влагатъ въ разни народополезни прѣдприятия, да плащатъ една умѣрена лихва на спестителитѣ.“

За да полуларизува пощенскитѣ каси, той пише и статия въ в. Домакинъ (год. II. бр. 4 отъ 8 априлъ 1885 год.), въ която излага ползата отъ тия каси по слѣдния начинъ:

„Кои сѫ ползитѣ, които тия каси, тъй уредени, ще могатъ да принесатъ на българитѣ спестители частно, на България изобщо?

„За да оцѣнимъ тия ползи, достатъчно е да хвърлимъ единъ погледъ върху плода на спестовнитѣ каси въ странитѣ, дѣто тѣ сѫ били устроени. Огромно е увеличението на спестенитѣ количества тамъ, дѣто има такива каси. Споредъ послѣдньото изчисление на г. Льороа Болье, въ европейскитѣ спестовни каси днесь за днесь трѣбва да има вложени отъ 12 до 13 милиарда лева. И нека се не забораве, че това огромно количество е съставено отъ дребни суми, тъй като каситѣ въобще не приематъ влогове по-вече отъ 2000 л. съ изключение на Англия, гдѣто се приематъ влогове и до 150 лири стерлинги. Безъ спестовнитѣ каси, една голѣма часть отъ тия 13 милиарда, ако не и цѣлото количество, не само щѣше да лежи мъртво, тъй като никоя банка не приема влогове отъ 1 и 2 лева, но е повече отъ вѣрно, че не щѣше да бѫде и спестена. Безъ спестовнитѣ каси, слѣдователно, не само едно значително число люде не щѣха да иматъ нищо спестено, но и едни огромни капитали щѣха да бѫдатъ изгубени за земледѣлието, за промишленостьта и за търговията на свѣта.

„Това, което спестовнитѣ каси сѫ направили за другитѣ страни, тѣ ще направатъ и за нашата. Нашиятъ народъ е пестеливъ. Но неговата пестеливость досега често се е злѣ възнаграждавала. Пари скрити въ гърнета или въ дупки, често сѫ се открадвали, пари дадени съ лихва на тогова или оногова, често сѫ се изѣдали. Имало е наистина едно трето срѣдство, купуването на недвижими имоти, но такива имоти не се купуватъ съ 20, 50 и 100 лева. За такива дребни количества именно се отварятъ и спестовнитѣ каси. Отъ сега пестеливиятъ домакинъ ще има силно насърдчаване да увеличава икономийкитѣ си, тъй като ще има едно здраво мѣсто, дѣто да може да ги влага, и дѣто тѣ не само ще бѫдатъ съвършено безопасни, но ще му принасятъ още и лихва. Отъ сега и разпуснатитѣ, „пробититѣ кесии“, — както ги нарича народътъ, — не ще иматъ извинението, че нѣма дѣ да вложатъ паритѣ си, та за това и не пестятъ.

Спестовната каса ще конкурира на кръчмата и на кафенето. Въ борбата между тия съперничествуещи учрѣждения има надежда, че и у насъ, както и другадѣ побѣдата въ много случаи ще остане отъ страната на спестовната каса. По тоя начинъ тия спестовни учрѣждения не само ще направятъ нашитѣ люде по-пестелнви, но и по-нравствени.

„Малка ли е тая полза? Но тя не е самата. Паритѣ, вложени въ спестовната каса, ще се внасятъ, както видѣхме вече, въ Народната банка, която щѣла да ги употрѣбява, ако свѣденията ни сѫ вѣрни, да прави заеми на земледѣлческитѣ каси и да дава пари подъ залогъ на недвижими имоти. Чрѣзъ земледѣлческитѣ каси тия спестени количества ще се раздаватъ въ заемъ на земледѣлцитѣ, ще помагатъ на развието на нашето земледѣлие; а чрѣзъ заемитѣ подъ залогъ, тѣ ще влязятъ въ рѫцѣтѣ на родни наши занаятчии и търговци, за подпомагане нашата промишленность, за улеснение нашата търговия. По тоя начинъ тѣ дѣствително ще играятъ ролята на влагата, за която говори французкиятъ икономистъ, и която, откакъ се събере по капка отъ разни точки, се връща въ благотворни струи да напои и оплодотвори цѣлата страна.

„Прѣдъ видъ на неоспоримитѣ ползи, които могатъ да се очакватъ отъ тия спестовни каси, ние се надѣемъ, че всички ония, които съ перо или думи могатъ да повлиятъ върху масата на народа, ще се постараятъ да употрѣбятъ влиянието си въ полза на тия учрѣждения. Тая длъжность се особно налага на нашитѣ чиновници, на нашитѣ учители и свещеници. Нека тѣ дадатъ примѣра. Нека залегнатъ да запознаятъ всички ония, съ които дохождатъ въ съприкосновение съ устройството на спестовнитѣ каси, да имъ прѣдставятъ тѣхната полза, да имъ вдъхнатъ довѣрие къмъ тѣхъ. Нека пропагандиратъ ползата на тия учрѣждения, и нека бѫдатъ увѣрени, че неоцѣними ще бѫдатъ услугитѣ, които тѣ, по тоя начинъ, ще принесатъ на народа и на отечеството“.

Колко е мѫчно да се възприематъ отъ единъ още младъ и некултуренъ народъ подобни институти при очевидната полза отъ тѣхъ, се вижда отъ факта, че тоя законъ, измѣненъ въ нѣкои малки подробности, се прилага едва въ 1896 г., когато Гешовъ е министъръ, отъ неговия колега министъръ, подъ чието вѣдомство се намираха пощитѣ и телеграфитѣ.

Дипломатическа дѣйность по съединението.

Слѣдъ провъзгласяването на съединението на Източна Румелия съ княжество България Гешовъ, който е вече въ София като директоръ на Народна банка, пакъ се явява като необходимъ общественикъ. Поведението, което зае Русия спрѣмо тоя актъ, наложи изпращането на една делегация при руския царь. По прѣдложение на Ст. Стамболовъ, въ качеството му тогава на прѣдседатель на Народното събрание, послѣдното избра него и митрополитъ Климента да отидатъ при руския царь и се застѫпятъ за признаване на съединението. Къмъ тѣхъ се прибавятъ още трима делегати на Източна Румелия — Ив. Т. Герджиковъ, Димитъръ Тончевъ и Д. Папазовъ.

Депутацията на пѫть за Копенхагенъ, дѣто билъ тогава рускиятъ императоръ, се прѣдставя въ Виена на руския посланикъ, князъ Лобановъ-Ростовски, и въ Копенхагенъ, когато стига на 18 септември прѣди да се прѣдстави на императора, срѣща се съ канцлера на императора Гирсъ. Лобановъ се въздържалъ. Не имъ далъ никакво мнѣние, а Гирсъ ето какъ ги посрѣщналъ, споредъ както съобщава Гешовъ въ рапорта (23. IX. 1885), който той и Климентъ изпратили до българското правителство отъ Копенхагенъ:*)

„Слѣдъ като закусихме, г-нъ Гирсъ ни повика и петимата и найнапрѣдъ ни попита, съ каква мисия сме дошли. Ние му разправихме въ кратки думи посланието си. Въ отговоръ той почна да ни сѫди съ единъ доста остъръ тонъ, като нарече пловдивския прѣвратъ „лекомисленъ“, „необдуманъ“, „вздоръ“! „Чувствата на Императора къмъ България, къмъ дѣлото, създадено отъ баща му, прибави г. Гирсъ, не могатъ да се измѣнятъ, но България къмъ насъ не е такава, каквато ние очаквахме. Правителството ѝ е враждебно къмъ насъ; какво не правихме за васъ, нищо не ползува. Че нѣкой си Соболевъ, или Каулбарсъ, или Ионинъ е казалъ нѣкоя неприятна за васъ дума, вие не трѣбваше за това да се съмнѣвате въ чувствата на Русия. А вие се съмнѣвате — не народътъ ви, а политиканитѣ ви. Вы питаете къ намъ какое-то недовѣріе, какъ будто бы мы хотимъ взять у васъ что-то. Сега се стараемъ да уредимъ въпроса, който вие тъй необмислено повдигнахте, безъ да ни прѣдупрѣдите". Ние отговаряхме, доколкото можехме, на нѣкои отъ по-остритѣ му изражения и си дозволихме да му забѣлѣжимъ, че оттеглюзането на рускитѣ офицери има поражаеще влияние върху насъ българитѣ. „Но то успокои другитѣ сили, отговори г. Гирсъ. Сега нѣма толкози опасность отъ навлизане на турцитѣ. Недѣйте разумѣва обаче, че всѣка опасность е изчезнала. Вие не само отъ турцитѣ има да се боите, но и отъ сърбитѣ. Мене ме е страхъ да не направятъ тѣ нѣщо. Они могутъ занять Видинъ, это очень возможно, потому что Миланъ хочетъ показаться чѣмъ нибудь передъ своимъ народомъ; ссориться, драться съ турками, нехристіанами — ничего, но драться съ сербами христіанами, да еще славянами, очень неловко". Той прибави, че Русия се старае чрѣзъ Австрия да задържи Сърбия да не влиза въ България, като обѣщава, че ние българитѣ не ще бунтуваме Македония. Въ заключение г. Гирсъ ни каза, че ще доложи на Н. В. и ще ни яви, кога ще бѫдемъ приети".

---

*) Всички рапорти по своето участие въ борбата за съединението като пратеникъ на правителството Гешовъ е напечаталъ въ в. Дума отъ 2—7 септември 1914 година.

На другия день ги приелъ и императорътъ. Ето отчетътъ на Гешова и Климента по тоя приемъ, даденъ въ сѫщия рапортъ:

„Сѫщата вечерь г. Гирсъ ни съобщи, че Императорътъ желае да ни види на утрето. И тъй въ сѫбота на 21 ние пакъ се упѫтихме въ Фреденсборгъ, дѣто по сѫщия начинъ ни закараха въ двореца, и подиръ закуска ни прѣдставиха на Н. Величество. Императорътъ ни прие твърдѣ милостиво и разпита, кой отъ дѣ е. Н. Високопрѣосвещенство изрече слѣдуещитѣ думи:

„Государь, когда тяжкія вѣковыя страданія нашего народа сдѣлались невозможными и намъ угрожала опасность окончательно погибнуть, Твой Великій Родитель явился нашимъ Ангеломъ Спасителемъ. И тогда, Государь, Твой великій народъ кровью своею избавилъ насъ отъ погибели, даровалъ намъ новую жизнь.

„Теперь, Государь, народъ нашъ переживаетъ опять тяжелыя и страшныя минуты. Не зная и не имѣя другого защитника и покровителя, кромѣ Тебя и Твоего великаго народа, народъ нашъ обращаетъ свои взоры къ Тебѣ. Онъ послалъ насъ повергнуть къ священнымъ

Твоимъ стопамъ чувства его глубокой преданности и умолятъ Тебя не отказывать намъ и теперь въ своей защитѣ.

„Положеніе, созданное берлинскимъ договоромъ для обѣихъ Болгарій, было, Государь, такъ невыносимо для насъ, что болгарскій народъ видѣлъ себя вынужденнымъ сдѣлать шагъ, котораго онъ не могъ не сдѣлать, но который можетъ погубить его, если Ты, Государь, не возьмешь подъ свое покровительство дѣло нашего объединенія.

„Обстоятельства таковы, Государь, что мы предпочитаемъ погибнуть, если Европа и теперь пожелаетъ наложить на насъ раздѣленіе, какъ она сдѣлала это въ Берлинѣ. Въ такомъ случаѣ вся Южная Болгарія превратится въ прахъ и пепелъ, и цѣлое отечество наше подвергнется опять неописуемымъ ужасамъ.

„Только Ты одинъ, Государь, можешь отвратить эти несчастія отъ освобожденной русскою кровью Болгаріи, и мы къ Тебѣ припадаемъ и колѣнопреклонно умоляемъ защитить и спасти насъ. Сжалься же, Государь, сжалься надъ несчастнымъ болгарскимъ народомъ, не оставляй его въ эти тяжелыя для него минуты“!

Н. Величество отговори горѣ-долу както слѣдва: „Въ моихъ чувствахъ къ болгарскому народу Вы сомнѣваться не можете; они неизмѣнны, но я не одобряю поступка, который вы сдѣлали, не предупредивъ насъ, чѣмъ поставили меня въ очень затруднительное, а, можетъ быть, и безвыходное положеніе. О разъединеніи теперь и рѣчи быть не можетъ, но какъ и въ какой формѣ будетъ соединеніе, это вопросъ, который нужно рѣшить. Вашъ необдуманный поступокъ поднялъ на ноги всѣ племена Балканскаго полуострова, въ особенности сербовъ. Вы знали, что ваше желаніе о соединеніи было нашимъ желаніемъ, но мы хотѣли устроить это тихо и мирно, тѣмъ болѣе, что румелійцамъ нечего было спѣшить; они не имѣли причинъ бояться: — вся администрація была въ рукахъ болгаръ“.

„Тукъ ние си дозволихме да му забѣлѣжимъ, че икономическото положение бѣше несносно. Подиръ нѣколко още думи, между които единъ отъ насъ се помоли на Н. В. да ни прости, ако въ нѣщо сме го оскърбили, той ни поздрави, и ауденцията се свърши“.

Депутацията е била поканена да отиде и въ Русия, и въ тоя смисълъ тя добила наставление и отъ София, но по съвѣтитѣ на Гирса и мнѣнието на императора, което той имъ прѣдалъ, тѣ се отказали отъ това посѣщение.

На Гешова било възложено телеграфически отъ София да замине за Лондонъ, дѣто пристига на 26 септември. Тамъ той заварва печата цѣлия въ полза на съединението.

Английското правителство сѫщо тъй се показва не злѣ настроено. Но въпросътъ се умѫчнява отъ заявени претенции отъ страна на сърби и гърци. Въ дипломатическия свѣтъ почватъ да дирятъ формули за едно такоза разрѣшение на въпроса, което би задоволило всички.

Гешовъ схваща ясно това положение и прави всичко, за да изясни положението въ полза на България. Най-напрѣдъ той се явява прѣдъ началника на източното отдѣление, Филипъ Къри, за когото ималъ свѣдѣния, че ималъ голѣмо влияние върху лордъ Солзбери, британския министъръ на външнитѣ работи. Слѣдъ това той се срѣща съ лордъ Солзбери. За срѣщата както съ г. Къри, тъй и съ лордъ Солзбери, ето какво съобщава Гешовъ въ рапорта си до българското правителство отъ 4/16 октомври (Дума 1914 бр. 59.):

„Съ г. Currie главно се разговаряхме за дневнитѣ новини, че ужъ statuquo-то щѣло да се възстанови въ И. Румелия и че сърбитѣ могатъ да навлѣзатъ въ България. За първото г. Currie ми забѣлѣжи, че не е дотамъ вѣрно; че лично той не мисли statu-quo-то съвършено, както си бѣше доскоро, да се възстановява. Колкото за сърбитѣ, тѣ не е чудно да навлѣзатъ, каза г. Currie. Както вие нарушихте Берлинския трактатъ, тъй и тѣ могатъ да го нарушатъ. Само моето лично впечатление е, че тѣ нѣма да навлѣзатъ, додѣто силитѣ не припознаятъ съединението. За да ги прѣварите, вие влѣзте веднага въ споразумѣние съ Гортата, на основание на личното съединение. Азъ се постарахъ да посоча на г-нъ Currie всичкитѣ неудобства на персоналното съединение. Нѣма друго срѣдство, настоя нѣколко пѫти г. Currie. Азъ тогава го попитахъ, дали това е и мнѣнието на лордъ Солзбери, за да го телеграфирамъ. Г-нъ Currie ме помоли да почакамъ малко, отиде да пита първия министъръ и подиръ малко, като се завърна, ми съобщи, че това е и съвѣтътъ на лордъ Солзбери и добрѣ ще сторя да ви го телеграфирамъ. Вслѣдствие на тоя разговоръ и азъ ви отправихъ вчерашната депеша. Подиръ телеграфирането азъ получихъ депешата ви, съ която ми давате нови инструкции и на края на която казвате, че желаете да влѣзете въ прѣми споразумѣния съ Портата, но че тя не отговаряла на вашитѣ прѣдложения.

„Днесъ часа на 4 бѣхъ приетъ отъ лордъ Солзбери. Азъ му съобщихъ почти буквално това, що вие ми бѣхте прѣдписали, съ двѣтѣ си депеши, да му говоря, като прибавихъ отъ моя страна нѣкои необходими допълнения. Азъ настояхъ: 1) върху непрактичностьта на персоналното съединение, тъй като немислимо е българскиятъ князъ да се подлага на прѣизбиране всѣки петь години за генералъ-губернаторъ на Изт. Румелия, тъй като, щомъ една сила не го ще, неговото прѣназначение става невъзможно, и 2) върху опасностьта на едно навлизане на сръбскитѣ войски въ България, тъй като отъ това навлизане навѣрно ще произтекатъ нечакани заплитания и чужди вмѣшателства, вслѣдствие на които самостоятелното развитие на източнитѣ християнски народи става твърдѣ проблематично.

„На конецъ азъ не пропуснахъ да забѣлѣжа на първия министъръ, че не се забавихъ да телеграфирамъ съвѣта, който вчера той ми даде чрѣзъ г. Currie, на моето правителство, но че отъ една депеша, която азъ снощи получихъ, излиза, че нашето правителство не е криво, ако прѣмитѣ отговори съ Портата не сж почнали, тъй като турското правителство не е искало да отговори на направенитѣ прѣдложения.

„Да, отговори лордъ Солзбери, както се види, руското влияние е прѣодоляеще въ Цариградъ, и руското правителство не ще да се споразумѣете вие направо съ Портата. Азъ не мога да скрия отъ васъ, че изгледътъ на работитѣ въобще за васъ е много тъменъ. Князъ Александъръ може да е постжпилъ благоразумно, като се е турилъ на глава на движението, тъй като вие казвате, че другояче страната ви щѣше да падне въ пълна анархия; но румелийцитѣ не постжпиха благоразумно, като прибързаха съ прѣврата: трѣбваше да чакатъ да узрѣе крушата. За насъ ще бжде твърдѣ печално да видимъ турцитѣ да навлѣзатъ въ Румелия. Но работата е, че не отъ насъ само зависи рѣшението на тоя въпросъ, а главно отъ тритѣ сѣверни сили. Знаете ли, какво се рѣши въ Кремзиръ? нѣкакъ ненадѣйно ме попита лордъ Солзбери.

„Азъ му отговорихъ, че подобни тайни не могатъ да бждатъ извѣстни менъ, а по е вѣроятно да бждатъ познати нему.

„И менъ не сж извѣстни, тъй като всичко се държи скрито, псе лордъ Солзбери. Сега въпросътъ е, какъ да се избавите вие, тъй като, азъ пакъ нѣма да скрия отъ васъ, работата е тъй дошла, че вие можете нищо да не спечелите, когато другитѣ спечелятъ. Азъ пакъ ви съвѣтвамъ да телеграфирате на вашето правителство, князътъ ви и то да бждатъ по-отстжпчиви. Съгласете се съ най-малкото, което ви се даде, като го употрѣбите за стжпало за по-нататъшното ви развитие. Колкото за Сърбия, чието движение се дължи на несигурното положение на Милана, азъ признавамъ всичкото зло, което нейното навлизане въ България може да причини и на страната ви и особно на княза ви. Ние употрѣбяваме всички старания, за да я задържимъ, но не сме ние, които имаме най-голѣмото влияние врѣзъ нея, а Австрия. Какво имъ е намѣрението, не знаемъ. И пакъ повтарямъ, че за васъ самото срѣдство е да бждете колкото е възможно отстжпчиви".

Гешовъ се вижда и съ сръбския дипломатически прѣдставитель въ Лондонъ, Миятовичъ, жененъ за англичанка, който лично агитиралъ въ печата въ полза на сръбскитѣ претенции. Той пише писма до вѣстиицитѣ, въ които претендира, че на Сърбия трѣбва да се даде или часть отъ Стара Сърбия (Македония), или тритѣ български околии: трънска, брѣзнишка и радомирска. За срѣщата си съ Миятовича Гешовъ ето какво долага въ рапорта си отъ 4/16 октомври 1885 на българското правителство (Дума бр. 59.):

„Съ г. Миятовичъ се разговаряхме, прѣди да ме приеме лордъ Солзбери. Той признава, че сърбитѣ сж пропустнали минутата за едно нашествие въ Стара Сърбия, и тъй като сега, ако рѣчатъ да нападнатъ Турция, ще бждатъ надвити, затова вѣроятно е краль Миланъ, който трѣбва да направи нѣщо, да навлѣзе въ България. „То ще бжде твърдѣ жално, забѣлѣжи г. Миятовичъ, и дано въ послѣдната минута да се намѣри нѣкое срѣдство, за да се прѣдотвърне такава опасность. Но какво да се прави, когато и вашето правителство отъ три години насамъ никакъ не се влада добрѣ съ насъ. Защо грабнахте Брѣгово? Защо се обѣщавате да интернирате Пашича и Павловича, а ги пущате да интригуватъ? Защо направихте тоя прѣвратъ, безъ да се споразумѣете прѣдварително съ насъ? Защо и сега не се обрѣщате къмъ насъ за едно братско споразумѣние? Тия сж главнитѣ оплаквания на г. Миятовичъ противъ насъ. Азъ не пропустнахъ да дамъ нуждннтѣ отговори на г. Миятовича и го докарахъ да признае, че и за тѣхъ ще бжде твърдѣ опасно, ако безразсжднoто имъ нападение върху България причини заплитания и вмѣшателства, слѣдствието на които тѣхниятъ кжсогледъ егоизъмъ не може още да види. Една само бѣлѣжка на г. Миятовичъ, мисля, заслужава да се вземе въ внимание, а то е, да се спратъ всичкитѣ сръбски агитатори и нашето правителство, ако не е вече направило, да направи една постжпка прѣдъ сръбското за едно прѣмо споразумѣние".

Гешовъ не пропуска да се види и съ редакторитѣ на по-главнитѣ вѣстници. И за това ето какво той съобщава въ рапортитѣ си:

„Тая недѣля азъ имахъ свиждания съ редакторитѣ на по-главнитѣ вѣстници. Тѣ всичкитѣ сѫ добрѣ разположени къмъ насъ и не удобряватъ поведението на Сърбия. Най-приятното е, че въ това отношение сполучихъ да убѣдя и г-нъ Гладстона да порицае съ писмото си до мене сръбскитѣ и гръцки движения. Тукъ притворени ще намѣрите прѣводитѣ на писмото, което г. Гладстонъ бѣше отправилъ до г. Лавле, и на онова, което вчера отправи до мене. Писмото на г. Гладстона има толкозъ по-вече важность, че мнозина прѣдсказватъ, какво слѣдъ идещитѣ избори прѣзъ ноември той пакъ ще дойде на власть. Азъ телеграфически му поискахъ дозволение да обнародвамъ писмото му, той ми дозволи, и утрѣ зарань всичкитѣ тукашни вѣстници ще го иматъ и вѣроятно съдържанието му ще се телеграфира и отъ разнитѣ телеграфни агенции за въ странство.

„Приемете и пр... Ив. Ев. Гешовъ.

„Ето прѣводътъ на писмото на г. Гладстона до мене:

„Хоуорденъ Каслъ, Честеръ

„Октомври 15

„Любезни господине,

„Имахъ честьта да получа вашето писмо и едва ли има нужда да ви увѣрявамъ въ моето продължително интересуване отъ работитѣ на Балканския полуостровъ и особно на България.

„Съ очудване видѣхъ въ вѣстницитѣ моето частно писмо до г. де Лавле, или по-голѣмата часть отъ него, което прѣдполагамъ се е прѣвело и прѣпрѣвело. Както и да е, надѣя се да не причини врѣда, ако се разбере, какво то просто съобщаваше, че азъ съмъ въ полза на припознаването извършения фактъ, че се надѣя съединението да бѫде реално и че азъ никакъ не удобрявамъ, до колкото се простиратъ свѣденията ми, движения като ония, съ които заплашватъ Сърбия и Гърция, чието право, да се намѣсватъ въ страни извънъ своитѣ граници, азъ не мога да призная.

„Не мисля да имамъ правото да кажа по-вече, тъй като въ тия заплетени работи е много по-лесно да стори човѣкъ зло, отъ колкото добро. Въ всѣкой случай, азъ не ще пропустна да дамъ най-голѣмото внимание на всѣко писмо отъ васъ.

„Оставамъ, любезни господине, Вашъ вѣренъ,

„У. Е. Гладстонъ."

Между друго въ английския печатъ се появяватъ свѣдения, че турцитѣ, прѣслѣдвани, бѣгали отъ България. Гешовъ веднага дава слѣдньото опровержение, което в. Таймсъ печати съ видни букви:

„До издателя на в. Таймсъ.

„Господине,

„Въ броя на Таймсъ отъ миналия вторникъ Г. И. С. Робинсонъ въ едно писмо отъ Русе твърди, че всѫду изъ България „има изселвания на турското население. До сега отъ деня на прѣврата казватъ, че най-малко 30,000 души турци сѫ бѣгали, за да си избавятъ живота, и изселването расте всѣки день“.

„Дозволявате ли ми да кажа, че г. Робинсонъ е злѣ увѣдоменъ? Азъ телеграфирахъ неговото твърдение на моето правителство и сега съмъ опълномощенъ формално да го опровергая. Българскитѣ турци не се изселватъ. Тѣ сѫ тъй многобройни, щото всѣко подобно движение отъ тѣхна страна щѣше да се усѣти не само въ България, но и въ Турция. Г. Робинсонъ прѣсмѣта числото имъ на 600,000 души. Азъ му крайно благодаря за това признание. То е най-добриятъ отговоръ на опитванията, направени отъ извѣстни лица, да изровятъ стари рапорти върху български жестокости. Поведението на българитѣ къмъ турцитѣ не ще да е било много лошо, щомъ 600,000 мусулмани сѫ намѣрили възможно да останатъ въ България.

„Азъ мисля, че мога да заявя, господине, че тѣ ще намѣрятъ възможно да продължатъ прѣбиването си въ старитѣ си огнища въпрѣки сегашнитѣ ненормални обстоятелства. Далечъ отъ да бѫдатъ противни на съединението, тѣ го поздравиха, като неизбѣженъ край на едно неуредено положение, което тежеше върху тѣхъ не по-малко отколкото върху тѣхнитѣ българи съграждани. Тѣхнитѣ депутати, 15 на брой, бѣха първитѣ да пристигнатъ въ София при послѣдното свикване на българското Събрание и не послѣднитѣ да гласуватъ въ полза на съединението. Мусулманитѣ въ България отидоха и по-далечъ. Тѣ попросиха отъ Високата Порта да утвърди свършеното дѣло и напослѣдъкъ помолиха българското правителство да изпрати народното опълчение отъ Дели-Орманъ (дѣто има едно гѫсто мусулманско население) срѣщу Сърбия, въ случай, че тая послѣдната нападне България

„Имамъ честь да бѫда, господине, вашъ покоренъ слуга.

„Лондонъ, 22 октомври.

„Ив. Ев. Гешовъ“.

Гешовъ се вижда и съ други влиятелни лица въ Лондонъ: съ Р. Чърчилъ, министъръ за Индия и най-влиятеленъ членъ слѣдъ лордъ Солзбери въ английското правителство, съ Чарлсъ Дилкъ, влиятеленъ членъ на либералната партия, съ Генадиусъ, управляещъ грьцката легация въ Лондонъ, който самъ пожелалъ да се срѣщне съ него, и съ други влиятелни лица, и прѣдъ всички се застжпя за дѣлото на България.

На връщане отъ Лондонъ Гешовъ се отбива и въ Парижъ, дѣто той се срѣща съ редакторитѣ на Журналъ де Деба, Танъ, Репюбликъ франсезъ и Голоа, нарежда съ Луи Леже да издаде въ една книга (La Bulgarie Contemporaine) разнитѣ си сказки и статии, които той билъ съставилъ и отъ часть напечаталъ въ разни периодически списания върху България и напрѣдъка на българитѣ. Ималъ сжщо тъй свиждане съ директора на политическитѣ дѣла въ Парижъ. Явилъ се и у самия министъръ на външнитѣ работи, Фрейсине. За ауденцията си у послѣдния той ето какво долага на българското правителство съ рапорта си отъ 25 октомври 1885 г.

„Както на лордъ Солзбери, тъй и на г. Фрейсине, азъ изложихъ причинитѣ, политически и икономически, които накараха румелийското население да иска съединението, настояхъ върху нуждата, въ която се намѣри правителството на Н. Височество да встжпи въ Източна Румелия, за да запази порядъка и тишината и направихъ възвание къмъ извѣстната любовь на Франция за свободата и народнитѣ правдини, като му се помолихъ да не ни отказва своето съдѣйствие. Г-нъ Freycinet ми отговори, че можемъ да бждемъ увѣрени въ симпатиитѣ на Франция, но че въ тая минута, главниятъ интересъ както на Франция, тъй и на цѣла Европа, е запазването на мира. За тая цѣль голѣми усилия сж се положили за събирането на конференцията, на рѣшението на която ние най-добрѣ ще сторимъ да се подчинимъ напълно. Азъ му отговорихъ, че, споредъ мене, именно въ интереса на мира е, щото да се намѣри едно рѣшение, което да удовлетвори законнитѣ искания на българитѣ, тъй като всѣко приврѣменно replâtrage ще бжде далечъ отъ да даде исканитѣ гаранции за мира на Истокъ. При това азъ му показахъ всичкитѣ огромни мжчнотии, които всѣко опитване за възстановяване status quo ante ще посрѣщне, особно въ Румелия, дѣто населението не е възможно да се подчини на сжщия органически уставъ. „Може да има мжчнотии, отговори г. Freycinet, но всѣко рѣшение противно на status quo ante безъ друго ще се послѣдва отъ не по-малко мжчнотии и отъ по-голѣми опасности за васъ. Азъ мисля, че и вие сами не ще желаете да постигнете съединението си, откакъ съвършено съсипите отечеството си. Затова, безъ да прѣдрѣшавамъ заключенията на конференцията, безъ да зная дори, какво тя ще рѣши, и като ви говоря не като французки министъръ, а като г. Freycinet, азъ ви съвѣтвамъ да се подчините на нейнитѣ рѣшения. Ако тѣ не ви сѫ благоприятни, вие можете да си направите прѣдпазванията (vos réserves), но умното ще бѫде да се подчините. Колкото за органическия уставъ, той е други въпросъ. Въ него могатъ значителни измѣнения да станатъ, за да се удовлетворятъ справедливитѣ оплаквания на румелийцитѣ. Но то пакъ ще зависи отъ Европа; и на Европа вие трѣбва да се подчините".

⁂

Когато Гешовъ се връща отъ Парижъ въ България на 1 ноември, той научава въ Берковица, че Миланъ е обявилъ война на България. Гешову Каравеловъ довѣри да води прѣговоритѣ за миръ и съ Сърбия въ Букурещъ.

На 16 януари 1886 год. Гешовъ заминава за Букурещъ заедно съ делегата на Турция Меджидъ паша. Възъ основа на инструкциитѣ отъ министъръ-прѣдседателя Каравеловъ, Гешовъ прѣдлага слѣдния проектъ за миръ:

„Чл. 1. Ще има отсега миръ и приятелство между кралство Сърбия и княжество България.

„Чл. 2. Една обща амнистия ще се провъзгласи взаимно въ полза на ония отъ приятелитѣ на Сърбия и България, които може да сѫ се компрометирали прѣзъ войната, като сѫ служили на неприятеля.

„Чл. 3. Окончателното опрѣдѣление на цѣлата граница между Сърбия и България ще се извърши на основа на берлинския договоръ и отъ техническо гледище отъ една сръбско-българска комисия. Тая комисия ще почне работата си мѣсецъ подиръ ратификацията на тоя договоръ.

„Чл. 4. Сърбия ще плати на България едно обезщетение отъ 25 милиона лева, отъ които 20 милиона като военни разноски (поддържане на армията, замѣстване на материала и пр.) и 5 милиона за обезпечение врѣдитѣ, причинени отъ нашествието въ софийския, трънския и видинския окрѫгъ. Това обезщетение ще се плати въ единъ срокъ отъ 5 години отъ датата на ратификацията на тоя договоръ, и то въ рати по 5 милиона, отъ които първата ще се брои два мѣсеца слѣдъ ратификацията на договора“.

Слѣдъ дълги прѣговори, който сѫ свършили чакъ на 19 февруари, Гешовъ подписва договора за миръ съ членъ единственъ: „Мирътъ се възстановява между България и Сърбия отъ деня на подписването тоя договоръ“. Отказването на България отъ обезщетението се е обуславяло съ това, че силитѣ въ замѣна на това ще признаятъ Съединението. И единъ мѣсецъ слѣдъ това (24 мартъ 1886 год.) се подписва Топханенското съглашение, съ което окончателно се оформява историческото дѣло на съединението.

Години на книжовна дѣйность

Събитията отъ м. августъ 1886 година лишаватъ и Гешова отъ възможностьта, да твори като общественъ дѣецъ. Въ кабинета, обявенъ за съставенъ отъ Каравелова на 12 августъ 1886 год., намираме и името на Гешова като министъръ на финанситѣ. Слѣдъ отричането на князъ Александра отъ българския прѣстолъ, когато П. Каравеловъ става регентъ, заедно съ Стамболова и подполковникъ Муткурова, Гешовъ пакъ остава въ кабинета и подъ прѣдседателството на Радославова, ала само за нѣколко мѣсеца, докато е продължавалъ да стои за регентъ П. Каравеловъ. Нѣколко деня, слѣдъ като послѣдниятъ напуща регенството, и той на 18 ноември се отрича отъ министерството. Въ своитѣ Спомени и въ други брошури за своята дѣйность Гешовъ нийдѣ не споменува нищо за тия мѣсеци отъ своята дѣйность. Очевидно нему не е било по сърце това министерствуване. Неговата душа не е могла да не се бунтува противъ взаимнитѣ вражди, раздоритѣ и гоненията отъ онова врѣме. И той гледалъ, какъ по-скоро да снеме отъ себе си бремето на творитель отъ онова врѣме. Оттеглилъ се на частенъ животъ, той се прѣдава на финансови и икономически студии и се подготвя за разцвѣта на своята дѣйность, която започва слѣдъ 1894 година.

Още сѫщата година, когато напуща министерското кресло (1886), въ Периодическо списание, което излиза въ края на тая година (кн. XX), пише съ една статия подъ заглавие Чиновнишкиятъ пролетариятъ, въ която подига нѣколко въпроса отъ първостепенна обществена важность.

Той първи съзира злото, което ще се причини съ засиленото производство на кандидати за държавна служба, и надава викъ да прѣдупрѣди това зло. Знаменателни сѫ въ това отношение слѣднитѣ негови думи въ тая статия:

„Поговорете съ кой да е директоръ на гимназия и вие всжду ще срѣщнете все сжщото убѣждение, че сънътъ, че ламтението, че амбицията на всички тия млади, които сж минали прѣзъ гимназията, е чиновнишки постъ. И тъй като има много повече гимназисти отколкото чиновнишки постове и тъй като гимназиитѣ създаватъ много повече „учени“ отколкото Народното Събрание постове, то слѣдствието лесно може да се прѣдвиди. Борбата за постъ става тъй свирѣпа, както борбата за сжществуване. Грозниятъ характеръ на тая борба е намъ познатъ и отъ други страни. Въ нея всичкитѣ срѣдства сж свети. Ако подлизурството, унижението и клеветата не могатъ да имъ отворятъ вратата на нѣкое министерство, изгладнѣлитѣ службогонци се присъединяватъ къмъ противната партия, и залѣгатъ чрѣзъ неумѣстна ревность да добиятъ право на единъ кокалъ при първия министерски прѣвратъ. И колкото по-бездарни сж като личности, толкозъ по-върли ставатъ като партизани. Безсъвѣстни, когато сж сити, тѣ ставатъ отчаяни, когато сж гладни. Като срѣдневѣковнитѣ кондотиери, тѣ се групиратъ около политическитѣ водители, и подъ знамето на нѣкоя народна идея, тѣ се биятъ за народната парà. Тѣ се разполагатъ съ сждбинитѣ на партията, често съ участьта на самото отечество, тъй като рѣдки сж ония водители на партия, които могатъ да мислятъ за по-възвишени интереси, когато иматъ толкозъ гърла да наситятъ, толкозъ охоти да удовлетворятъ. Като орли на трупъ тѣ се спущатъ, щомъ намѣрятъ полето свободно. И трупътъ въ такива случаи бива държавата.“

Гешовъ прѣдполага, че злото, което той рисува въ толкова ярки черти, ще сполети и България скоро, както е сполетѣло други страни (той говори за Испания и Гърция), ако се не вzематъ у врѣме мѣрки. Като първи лѣкове за прѣваряне това наводнение отъ пролетарии, отъ което България се заплашва, той прѣпоржчва да се унищожатъ двѣ-три държавни срѣдни учебни заведения.

Въ свързка съ това той прѣдупрѣждава държавата да не бжде толкова наивна, че на свои разноски дори да готви кандидати за чиновнишки постове, и възстава по слѣдния начинъ срѣщу отпущането на стипендии:

„Основаването на стипендиитѣ при държавнитѣ училища е едно отъ най-злочеститѣ вдъхновения на нашитѣ законодатели и отъ двѣтѣ страни на Балкана. При отсжтствието на университетъ, при нѣманeто по-горни специални учебни заведения, ние разбираме да се отпущатъ стипендии за странство, и то само на момци, които прѣкаратъ единъ строгъ конкурсъ. Разбираме тъй сжщо да се дава даромъ срѣдното образование на нѣкои извѣстни центрове отъ страната ни. Но да се доставя безплатно, освѣнъ образованието, и жилището и облѣклото и храната на нѣколко привилегирувани момчета, то ни се види вече да съставя неумѣстно великодушие. Тия момчета трѣбва по теория да бждатъ най-събуденитѣ, а не сж всѣкога най-събуденитѣ; тѣ трѣбва да бждатъ най-беднитѣ, а не сж никога най-беднитѣ. Нѣма полза, слѣдователно, за общото образование на страната, а има врѣда за справедливостьта. Самоподдържанитѣ ученици отъ срѣднитѣ учебни заведения сж тъй многобройни, че държавата не само не може да очаква облага, но и си приготвя опасности още, като фабрикува на свои разноски кандидати за чиновнишки постове. Отъ друга страна и характерътъ на тия държавни храненици се ужасно изхабява, като отъ нѣжни години още имъ се счупи всѣка вилушка на лично самоупование, и имъ се вдъхне мисъльта, че тѣ за всичко трѣбва да се облѣгатъ на държавата.“

Въ духа на тия мисли наредъ съ унищожението на двѣ-три държавни срѣдни учебни заведения, Гешовъ прѣпоржча да се унищожатъ и, ако не всичкитѣ, най-малко четири пети отъ държавнитѣ стипендии.

Въ втората часть отъ статията си Гешовъ нахвърля контуритѣ на нѣкои отъ точкитѣ, които съставятъ програмата на негови бждещи дѣйствия като министъръ на финанситѣ и управляющъ м-ството на земледѣлието. Той се не мами да мисли, че ламтежътъ къмъ държавни служби ще прѣстане, и че кандидатитѣ за чиновници ще намалѣятъ само съ намаляването на срѣднитѣ учебни заведения. Ние трѣбва, казва той „да диримъ канали за изтичането на притекаещата се маса срѣднобразовани момци въ разработването на нашитѣ естествени богатства, въ развитието на нашето земледѣлие и нашата промишленость.“ И той прѣпоржча да се прѣустроятъ нашитѣ земледѣлски и други професионални училища, та да не излизатъ и отъ тѣхъ кандидати за служби. Прѣпоржчва да се устроятъ практически училища за всички отрасли на производството, за развитието на които сжществуватъ особно благоприятни условия въ нашата страна. Прѣпоржчва отъ друга страна, за да се направатъ привлѣкателни за нашата интелигенция земледѣлието и индустрията, да се взематъ мѣрки за тѣхното насърчение.

За земледелеца той прѣпоржчва:

„Доставете му нови сѣмена, нови породи животни, покажете му по-усвършенствувани способи за работене земята и въдене добитъка, улеснете му купуването нѣкои машини, не го прѣтоварайте съ данъци, дайте му срѣдства за съобщения, отворете му пѫтища за изнасяне неговитѣ храни, неговитѣ вина и неговия добитъкъ, и вие ще се почудите, какъ той ще наякне и ще се развие и обогати. Устройте земледѣлчески изложения, и награждавайте ония, които сѫ се отличили въ тѣхъ. Възстановете честьта на тия два западнали, но прѣлестни близнака, земледѣлието и скотовъдството, и вие ще видите, какъ много отъ нашитѣ образовани млади ще имъ прострατъ рѫцѣ и ще попросятъ отъ тѣхъ своя поминъкъ и напрѣдъкъ.

„У насъ трѣбва да се гласува единъ законъ, по подражание на оня, който тая година се разисква въ ромънската камара. Споредъ тоя ромънски законъ, всѣки, който създаде единъ заводъ съ капиталъ 25,000 л., има право да иска безплатно 5 хектара (около 60 уврата) правителствена земя съ водна двигателна сила въ нея. Той се радва при това на слѣднитѣ привилегии: а) не плаща прѣзъ 15 години никакъвъ държавенъ или общински данъкъ; б) внася безъ мито всичкитѣ нужни машини; в) внася безъ мито и сурови материи, ако сѫществуещитѣ въ страната не сѫ достатъчни за неговата фабрика; г) прѣкарва съ намалени цѣни всичкитѣ си стоки по държавнитѣ желѣзници; д) когато изнася вънъ отъ страната своитѣ фабрикати, връщатъ му се каквито мита е билъ платилъ при внасянето суровитѣ материи; и е) неговитѣ произведения задължително се прѣдпочитатъ за всичкитѣ държавни или общински доставки, дори и ако сѫ съ 5 на сто по-скѫпи отъ чуждитѣ. Послѣдната привилегия сѫществува и у насъ сега, и благодарение на нея можа тая година да вземе часть отъ доставката на сукна и нашето сливенско индустриално дружество. Но ние трѣбва да обсѫдимъ, дали не е дошло врѣме да доставимъ и други улеснения на нашата индустрия, за да ободримъ слабия ѝ духъ и укрѣпимъ нѣжнитѣ ѝ мишци срѣдъ жестоката борба за сѫществуване, за економическо завоевание — der Kampf um die Absatzgebiete е послѣдното ѝ нѣмско име — която е обзела цѣлия промишленъ свѣтъ.

„Изъ новитѣ митнишки тарифи, които рано или късно ще сключимъ, ние трѣбва да извадимъ всичкитѣ ония произведения, които могатъ да ставатъ у насъ. Ние трѣбва да си запазимъ правото, да ги облагаме съ такова мито, каквото нашитѣ интереси, интереситѣ на производителитѣ ни и ония на потрѣбителитѣ ни, ни посочатъ. Да се задължимъ да пропущаме съ 8% мито нѣкои произведения, които можемъ и ние да фабрикуваме като спирта, напримѣръ, ще бѫде прѣстѫпление. Ние трѣбва да изключимъ подобни стоки, като направимъ отстѫпки върху такива фабрикати, които не ставатъ у насъ. И въ замѣна на тия отстѫпки ние трѣбва да поискаме подобенъ свободенъ пропускъ за нѣкои наши произведения. Прѣдъ Австрия, напримѣръ, ние трѣбва да настоимъ да пуща въ държавата си нашъ добитъкъ, както го е пущала прѣди години. Прѣдъ Сърбия трѣбва да налегнемъ да пуща съ умѣрено мито чипровски килими. И ако сполучимъ, ние ще насърчимъ не само скотовъдството си и индустрията си, но ще насърчимъ още и търговията си. Съ тия мѣрки ние ще почистимъ и разхубавимъ три буренясали днесъ пѫтя, за да конкуриратъ съ оная тѣсна и крива пѫтека, по която за сега толкозъ образовани млади се тласкатъ и бутатъ съ цѣль да добиятъ едно чиновнишко кресло“.

Въ края на статията си Гешовъ отново се повръща къмъ общообразователнитѣ училища, и косвено изказва твърдѣ важната педагогическа мисъль, че много зависи отъ начина на образованието, отъ духа на възпитанието, който вѣе въ тия училища, за да прѣстанатъ да излизатъ и отъ тѣхъ толкова кандидати за служби.

„Послѣднитѣ си редове, казва той, ние отправяме къмъ ония, изъ чиито рѫцѣ излизатъ тия бѫдещи пролетарии, къмъ нашитѣ учители.

„Тѣмъ е ввѣрено образованието не само на ума, но и на волята на хиляди млади. Нека тѣ залегнатъ тъй да изпълнятъ това свое възвишено послание, каквото да създадатъ една силна воля у своитѣ ученици: силна, за да може да устои на всичкитѣ изкушения на чиновнишкия животъ, силна, за да умѣе да си пробие пѫть и въ други поприща. Забѣлѣжително е, че речи всичкитѣ момци съ слаба воля, слѣдъ излизането си отъ училището, се мѫчатъ да станатъ чиновници. Тѣмъ това поприще прѣдставя най-малко случаи, въ които волята трѣбва да се бори съ дѣйствителноститѣ на живота, една ничтожна доза отъ самостоятелно усилие, едно сладко самозаличение. Тѣ блаженствуватъ въ него, когато могатъ да постигнатъ чиновнишката нирвана — максимумъ възнаграждение съ минимумъ прѣчки за оборване. Противъ тая наклонность къмъ слабоволие нашитѣ учители могатъ много и много да направятъ. Нека насочватъ волята на своитѣ ученици къмъ мѫжски идеали; нека имъ вдъхватъ идеята, че учението налага на човѣка свещения дългъ, да се бори за своя хлѣбъ не само съ конкурентитѣ за единъ и сѫщъ постъ, но и съ дѣйствителнитѣ задачи, които животътъ прѣдставя. Въ гимназията, въ училището още нашитѣ млади трѣбва да се проникнатъ съ убѣждението, че чиновнишкиятъ напрѣдъкъ не е нищо при блаженството, което единъ самостоятеленъ труженикъ по развитието на народното веществено и умствено богатство черпи въ съзнанието на едно честно и успѣшно работене. Надъхайте всичкитѣ момци, които излизатъ изъ училищата ни, съ това понятие и вие малко ще има да се боите отъ оня „ученъ“ пролетариятъ, който е станалъ такъвъ бичъ и такава египетска рана за нѣкои други страни. Опълчете ги и умствено и нравствено за голѣмата борба на сѫществуването, отворете имъ нови пѫтища и нови канали, и въпросътъ, който ние зададохме въ началото на статията си — какво ще правимъ нашитѣ „учени“? — не ще бѫде вече въпросъ. Тѣ ще бѫдатъ сольта на нашата земя, квасътъ, чрѣзъ който ще се подигнатъ всичкитѣ ония отрасли на народната дѣятелность, които единъ день ще направятъ България богата и блажена“.

* * *

Все въ Периодическо списание Гешовъ ни дава послѣдователно своитѣ изучвания за Задругата въ Западна България (Псп. XXI и XXII 1887), за Нашитѣ градинарски дружества (Псп. XXVII 1888) и за Задружното владѣние и работене въ България. (Псп. XXVIII—XXX. 1889). Тия трудове на Гешова веднага привличатъ внимание. Отзиви за тѣхъ се появяватъ въ Revue d'économie politique за юни и августъ 1888 година, отъ Емилъ де Лавле; въ Cesty po Bulharsku отъ д-ръ Иречекъ; въ Mittheillungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band XVIII и въ Ausland отъ 27 февруари 1888 отъ д-ръ Ф. С. Краусъ; и въ Извѣстія С.-Петерсбургскаго слав. благ. ком. августъ 1888 година отъ единъ безименъ руски рецензентъ.

Гешевъ го интересува задружното владѣние и задружниятъ трудъ не толкова отъ гледна точка на фолклориста и отъ гледна точка на обичайното право у българския народъ, колкото отъ социална и стопанска гледна точка. Когато е правилъ тия студии, той се е въодушевявалъ отъ мисълъта на Томаса Карлайлъ (Past and Present, Book IV. Chap. XII), че „това, което днесъ наричатъ организация на труда, добрѣ разбрано, е задача на цѣлото бѫдеще за всички ония, които претендиратъ да управляватъ свѣта“. Той смѣта (цитуваме изъ горѣотбѣлѣженитѣ статии), че „ученитѣ, умнитѣ и добритѣ, които сѫ се посветили на разрѣшението на тая задача, сѫ писали много, но сѫ свършили малко“; че „тѣ сѫ се старали да доказватъ, че сѫ намѣрили разковничето, а сѫ доказали само, че никакъ не могатъ да се съгласятъ, какво е това разковниче, и дѣ трѣбва да се дири то“; че „тѣ въ всичко сж разногласни, освѣнъ въ едно, че сдружаванията ще могатъ, ако не да рѣшатъ, поне да помогнатъ за рѣшението на мжчния въпросъ за организацията на труда“.

Но и въпросътъ за сдружаванията, споредъ него, още не е добилъ своето окончателно разрѣшение. „Ония, които има да се грижатъ за това разрѣшение, ще трѣбва между друго да вzематъ подъ внимание и опититѣ за сдружавания на простия народъ. Съ такъвъ интересъ той излага, както се изразява самъ, „какъ нашитѣ селяни сж се постарали да рѣшатъ великата задача на организацията на труда и сродния съ нея, но не по-малко труденъ, въпросъ на собственостьта“. — „Може би, бѣлѣжи той, тия наши скромни реформатори да не сж успѣли съвсѣмъ; но успѣли или не успѣли, тѣхниятъ опитъ е твърдѣ интересенъ; тѣхното постоянство въ него показва, че той прѣдставя сериозни сгоди“.

Въ статията си за градинарскитѣ дружества той ето какви мисли изказва по тоя въпросъ:

„Тѣ заслужаватъ едно особено внимание не само защото съ честь носятъ между чуждитѣ народи българското име и българската репутация за работливость и честность, но и защото прѣдставляватъ една чудна, отъ економическа точка на зрѣние, организация. И дѣйствително, ако е вѣрно учението на ония економисти, които твърдятъ, че въ развитието на цивилизацията, робството се е замѣнило съ наемничеството, и че наемничеството рано или късно ще се замѣни съ съдружничеството, то у насъ въ България, въ Търновско, науката може да види третята фаза въ развитието на труда вече постигната. Градинаритѣ отъ Лѣсковецъ, градинаритѣ на околнитѣ му села, работятъ вече не съ наемна плата, а съдружнически. Тѣ сж направили, слѣдователно, ако не въ общеобразователно и техническо, то поне въ економическо отношение, нѣколко крачки напрѣдъ по оня пжтъ, по който е прѣдопрѣдѣлено на человѣчеството да върви.

„Но тъй като съдружническата организация на нашитѣ странствуещи градинари се дължи изключително на тѣхната инициатива и на тѣхнитѣ сили, то тя не може да не бжде одобрена дори и отъ ония икономисти, които не вѣрватъ, че съдружничеството ще бжде бждещето на цѣлия человѣчески родъ. Напротивъ отъ много изъ тѣхъ тя ще бжде прѣпоржчана, у много изъ тѣхъ тя ще намѣри почетно мѣсто помежду примѣритѣ за съдружничество, дадени отъ покойния Джонъ Стюартъ Милъ въ главата „Вѣроятното бѫдеще на работническитѣ класове“ на неговата Политическа икономия. И нашитѣ градинари ще земать заслужено това мѣсто. Ако не ме стрѣскаше претенциозностьта на думата Culturträger, азъ можехъ да кажа, че въ странитѣ, дѣто ходятъ, тѣ могатъ да се нарекатъ културтрегери въ по-вече отъ една смисъль. Тѣ носятъ съ себе си не само културата на една необходима часть отъ човѣческата храна, но и културата на единъ такъвъ дружественъ животъ, на една такава организация на труда, каквито всички одобряватъ, но малцина сѫ осѫществили въ Западна Европа“.

Самитѣ градинарски сдружавания у насъ той характеризува по слѣдния начинъ:

„Двояки, казва W. Stanley Jevons [1]), могатъ да бѫдатъ производителнитѣ дружества. Въ тѣхъ могатъ или само работници да влизатъ, безъ участието на голѣми капиталисти, или капиталисти да се сдружаватъ съ работници, като отстѫпватъ на послѣднитѣ не само опрѣдѣлена плата, но и една часть отъ печалбата. Отъ тия двѣ форми на сдружаване, първата отъ които Джевонсъ нарича хоризонтална, а втората перпендикулярна, нашитѣ градинари сѫ избрали хоризонталната. У тѣхъ нѣма капиталисти, които само пари да даватъ, а трудъ да не даватъ, които само да заповѣдатъ, а да не работятъ. Всинца сѫ длъжни да турятъ работа, всинца сѫ длъжни да вложатъ не само плода на миналия си трудъ, ако го иматъ, но и силата на настоещия.“

И задругата интересува Гешовъ като социологъ, който се пита дори, не би ли могла да се задържи тя. Той вѣрва, че тя би могла да се задържи, ако ние не гласуваме като хърватитѣ законъ за нейното запрѣщение, ако оставимъ съставянето и сѫществуването на задругитѣ свободно. При такива условия той вѣрва, че „каквито и и да бѫдатъ влиянията, които ратуватъ противъ задружнитѣ челяди, тия влияния ще намѣратъ силни противници въ сѣмейния духъ на българина и въ безспорнитѣ прѣимущества на системата. Стари задруги ще изчезнатъ, но нови ще ги замѣстятъ. И за дълго врѣме още юристи и икономисти ще могатъ да изучватъ въ България едно сѣмейно учрѣждение, което е направило щастието на толкозъ поколѣния у насъ и е възбудило удивлението на толкозъ учени по Европа. . .“ И Гешовъ съ голѣмо самодоволство противопоставя задругата на комунистическото учение за обща собственость. „Каква трѣбва да бѫде, пита се той, собственостьта, лична или колективна?

---

[1]) The State in relation to labour. Глава VI.

— Не лична, а обща, колективна, отговаря западно-европейскиятъ комунистически теоретикъ. За насъ е доста, ако бѫде сѣмейна, родова, отвръща българскиятъ селянинъ-задругаръ. Първото възрѣние нийдѣ не се е трайно въплотило; сѫществува, и то на книга само, далечъ отъ насъ, въ страни, дѣто икономическитѣ условия сѫ съвършено различни отъ нашитѣ. Второто живѣе и вирѣе между насъ, на половинъ часъ разстояние отъ столицата ни, отъ София". Застѫпяйки се по тоя начинъ за задругата, той изтъква слѣднитѣ нейни сгоди:

„1) Тя дава възможность да се приспособява и въ земледѣлието раздѣлението на работата, това велико икономическо начало. Самитѣ наши селяни отдаватъ най-голѣма важность на това прѣимущество на задругата. Когато сме самци, казватъ тѣ, единъ трѣбва да се грижи и за ниви, и за добитъкъ, и за покупки, и за всичко; когато сме купщина, единъ купува и продава за всички, други гледа добитъка, трети се грижи за нивитѣ и тъй нататъкъ. По тоя начинъ задругитѣ спестяватъ врѣме, печелятъ опитность и напрѣдватъ въ всичко.

„2) Най-достойниятъ управлява; и тъй като неговото внимание не се отвлича съ разнородни грижи отъ главната цѣль, която той гони — благосъстоянието и напрѣдъкътъ на задругата — той е въ положение да ѝ посвяти всичкитѣ си способности. Отъ тия способности се ползува задругата, ползува се и всеобщото произвеждане на богатствата.

„3) Земитѣ, като се работятъ заедно, биватъ maschinenfähig, както казватъ нѣмцитѣ — машиноспособни. Задругата е въ положение да си купи не само по-усъвършенствувани плугове, но и сѣчива като жътварки и други. Въобще неудобствата на голѣмото раздробление на земитѣ или изчеватъ или значително се намаляватъ.

„4) Всѣки членъ на задругата като има право на часть отъ общия имотъ и общитѣ приходи, нѣма сиромаси, нѣма пролетариятъ съ всичкитѣ негови злощастия и опасности; нѣма нужда отъ bureaux de bienfaisance, както въ Франция, и отъ poor law, както въ Англия.

„5) Дѣцата не гладуватъ и голуватъ вслѣдствие на злощастието, невредностьта или разврата на родителитѣ. Ако нѣкой отъ задругаритѣ се вземе въ набора, ако се разболѣе или се пропие, другитѣ му вършатъ работата и му пригледватъ дѣцата.

„Отъ точка на зрѣние на изобилното произвеждане и на равномѣрното разпрѣдѣление на богатствата, горнитѣ прѣимущества сѫ отъ неоспорима важность. Но, освѣнъ тѣхъ задругата прѣдставлява още и нѣкои морални и политически сгоди, които сѫ тъй сѫщо значителни. Ето тия сгоди, както сѫ тѣ изложени отъ г. Лавле:

„1) Тамъ, дѣто владѣе задругата, има по-малко прѣстѫпления: а) защото всичкитѣ иматъ, съ що да уловлетворятъ нуждитѣ си, та нѣма бѣдность, тоя изобиленъ източникъ на всѣко зло, и б) защото лицата, които живѣятъ всрѣдъ една многобройна челядь, сѫ подъ по-строгъ надзоръ, иматъ да подържатъ една по-значителна сѣмейна честь, та сѫ и по-внимателни.

2) Задругата развива домашнитѣ добродѣтели, роднинската любовь, почетьта къмъ родителитѣ. Синътъ не желае смъртьта на баща си, за да го наслѣди, тъй като почти всѣкога подиръ родителската смърть не се подѣля наслѣдството.

„3) Като посрѣдница между индивидуума и общината, задругата учи на самоуправление. Въртението на задружната челядь въ дребно прилича на управлението на една община, на едно анонимно дружество. Задругата се явява като начало на парламентаренъ режимъ, и приготовлява членоветѣ си за управлението на тѣхнитѣ обществени и политически права.

„4) Привързаностьта къмъ старитѣ прѣдания се прѣдава чрѣзъ задругата отъ поколѣние на поколѣние и съставлява по тоя начинъ единъ силенъ консервативенъ елементъ при подържането на любовьта къмъ страната и на обществения порядъкъ“.

Тука ние се задоволяваме да изтъкнемъ, колкото е потрѣбно за характеристика на обществената дейность на Гешова, отъ какъвъ интересъ се е движилъ той при събирането на материяли за задружното владѣние и задружния трудъ, и какви сѫ неговитѣ субективни възгледи за тѣхъ. Главната стойность на горѣотбѣлѣженитѣ статии обаче трѣбва да се дири въ драгоцѣннитѣ материяли, които тѣ съдържатъ за задругата, за градинарскитѣ сдружения и за задружното владѣние и работене изобщо въ България.

⁂

Въ Периодическо списание XL 1892 г., взимайки поводъ отъ единъ трудъ на М. Георгиевъ, началникъ на отдѣлението за държавни имоти, гори, земледѣлие и търговия при министерството на финанситѣ — Статистически свѣдѣния за земледѣлческата производителность на България, Гешовъ нахвърля своитѣ възгледи и по други единъ въпросъ отъ стопанско значение, по въпроса за владѣнието на земята.

Слѣдъ като прави разборъ и оцѣнка на труда на Георгиева, той го прѣпоржча — при всичката недоказаность на нѣкои отъ цифритѣ и прѣкаленость на нѣкои отъ свѣдѣнията — на социялиститѣ, които по онова врѣме сж се стремѣли да докажатъ, че земята у насъ земледѣлцитѣ я имали само на име, а въ сжщность не била тѣхна[1]). Това мнѣние на Братанова и Габровски Гешовъ оборва по слѣдния начинъ:

„Какъ г. Братановъ не се сѣти, прѣди да напише тия редове, да погледне въ нашия бюджетъ? Въ него той щѣше да види, че населението по насъ плаща всѣка година емлякъ 4½ милиона лева, които, по 4 на хилядото, прѣдставляватъ недвижими имоти за 1,125,000,000 лева. А отъ тия 1 милиардъ 125 милиона най-малко 650-тѣ милиона прѣдставляватъ стойностьта на земледѣлческитѣ ни земи — тъй нареченитѣ въ финансовия езикъ, непокрити стежания — и то оцѣнени отъ емлячнитѣ комисии, които обикновено не оцѣняватъ високо. Притурете при тѣхъ стойностьта на селскитѣ покрити стежания — 280 милиона лева най-малко — и стойностьта на животнитѣ, оцѣнени отъ г. М. Георгиевъ на лева 272,609,758, и вие ще надминете милиарда и ще бждете много далечъ отъ количеството 27,423,548, което, споредъ г. г. Братановъ и Габровски, било тъй обременително, че у насъ земледѣлцитѣ имали земята само на име, а въ сжщность тя не била тѣхна. Прочетете книгата на г. Георгиевъ и вие ще се съгласите, че нашитѣ селяни могатъ да платятъ тоя свой дългъ отъ лева 27,423,548 къмъ Банката на земледѣлческитѣ каси само съ стойностьта на ягнетата и вълната на овцетѣ, или съ цѣната на часть отъ млѣкото, добито отъ животнитѣ.

„Не, господа, не се мамете! Не е истина, че земята не е на нашитѣ селяни. Може да има нѣкои безземлени работници, но огромната маса е собственица, и прѣстжпление е за васъ, млади сили, да се занимавате съ друго освѣнъ съ подигането на тая маса. Нашитѣ земледѣлци сж господари на земята. Но тѣ сж роби на рутината, на невѣжеството, на себелюбието. Залегнете да се избави тя отъ това робство. Станете практикуещи земледѣлци, пжтуещи учители, народни наставници. Научете ги, какъ да работятъ земята, какъ да въдятъ добитъка, какъ да живѣятъ човѣшки, какъ да се отнасятъ къмъ ближния си. Вдъхнете имъ чувството на дълга, на закона, на справедливостьта — чувство, безъ което е немислимо едно що-годѣ идеално устройство на обществото. Просветете и дисциплинирайте имъ ума, волята, сърцето. Улеснете имъ кредита: не ги компрометирайте, като твърдите на лѣво и на дѣсно, че тѣ сж съвършено пропаднали. Ощастливете ги донѣйдѣ въ нещастието, пригответе ги напълно за бждещето. И когато слѣдъ години, вашиятъ и нашиятъ прахъ и прахътъ на нашитѣ дѣца се социализира въ общата, колективна гробница — земята — тогава може би ще настане епохата, когато нашитѣ внуци ще могатъ съ полза да говорятъ на тѣхнитѣ внуци — що е социялизъмъ и нѣма ли той почва у насъ“.

---

[1]) Що е социялизъмъ и има ли той почва у насъ, отъ Д. Братановъ. Търново 1881. Сжщата теза се е защищавала и отъ Н. Хр. Габровски въ Лжча отъ 1 юни 1892 г.

Аргументъ срѣщу общото владѣние на земитѣ, защищавано тогава отъ социялиститѣ, Гешовъ вади и отъ състоянието на нашитѣ мери. Той пише:

„Тия мери, обработвани или поне стопанисвани, както трѣбва ще произведатъ едно огромно богатство. Дѣ отива сега това богатство? То влиза като трѣва въ храната на едни животни, които, откакъ изѣдатъ и чудо слама, косено сѣно, ячмикъ и пр., не даватъ освѣнъ единъ доходъ отъ лева 151,917,488. Защо тъй? Дали причината на това се не крие въ факта, че меритѣ по насъ сж самото социализирано срѣдство за производство, самата собственость, ползуването отъ която принадлежи не на частни лица, а на общината, на комуната? И ако това лошо стопанство — тая Misswirthschaft — владѣе сега въ такиви едни прости срѣдства за производство, каквито сж меритѣ, какво ли ще бжде, ако се социализиратъ, при днешното умствено и нравствено състояние на нашитѣ селяни, тѣхнитѣ земи и животни?“

⁂

Други случай, за да формулува възгледи по стопански въпроси, на Гешова се пада, когато е заседавалъ първиятъ български земледѣлско-промишленъ съборъ по случай изложението въ Пловдивъ въ 1882 год. На тоя съборъ Гешовъ е билъ избранъ за прѣдседатель Н. Т. Обрѣтеновъ и Хр. А. Фетваджиевъ за подпрѣдседатели, и Ив. Атанасовъ и Петко Дичевъ за секретари. Въ тоя съборъ отъ страна на Гешовъ сѫ били формулувани (Думи и дѣла 138) и приети слѣднитѣ възгледи и положения:

„1. Да се съставятъ въ всичкитѣ ни градове свободни еснафски дружества, които да иматъ за цѣль взаимното подпомагане на занаятчиитѣ, тѣхни членове, и обсѫждане мѣрки за подигането на еснафския занаятъ. Тия дружества могатъ да се учрѣждаватъ било по инициативата на самитѣ еснафи, било тамъ, дѣто тая инициатива не се прави, по настояването на окрѫжнитѣ и общински власти и трѣбва да иматъ устави, които да бѫдатъ утвърдени отъ правителството. Тъй съставенитѣ еснафски дружества могатъ да се групиратъ въ промишлено-търговски камари, по градъ, или да бѫдатъ сдружени въ купъ, по образеца на сръбското „Занаятлийско удружие“.

„2. Слѣдъ като вземе мнѣнието на еснафитѣ, правителството да издаде законъ за управлението на занаятитѣ у насъ и за правата и задълженията на еснафскитѣ ни чираци. Безъ да подновява старата ограничителна еснафска наредба, желателно е тоя законъ да постанови, че чиракъ, който е излужилъ извѣстно число години въ единъ занаятъ, трѣбва да се прогласи за майсторъ отъ еснафското дружество или отъ градско-общинския съвѣтъ, дѣйствуещъ въ качество на по-горна инстанция, когато чиракътъ се счита за неоправданъ отъ самото дружество. Съ сѫщия или другъ законодателенъ актъ да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на фабричнитѣ работници.

„Спасително би било частната инициатива да може да съживи нашитѣ занаяти. Но тъй като, въ настоещето ни умствено и материално положение, немислимо би било самитѣ еснафи да могатъ да се освободятъ отъ тиранията на рутината, Съборътъ мисли, че държавнитѣ, окрѫжнитѣ и общинскитѣ ни власти трѣбва незабавно да се завзематъ съ народополезната задача за подигането на нашитѣ занаяти. Съборътъ има честь да имъ прѣпорѫча слѣдующитѣ мѣрки:

„3. Развитие на занаятчийското образование въ срѣдата на нашето население. Когато, въ началото на това столѣтие, белгийската дребна промишленость пропадаше по причини, които днесъ дѣйствуватъ въ нашата страна, белгийскитѣ власти ѝ се притекоха на помощь главно съ занаятчийскитѣ работилници (ateliers d'apprentissage), които я възкресиха (Rapport sur la situation de l'enseignement industriel et professionel en Belgique, présenté aux chambres Législatives le 7 mai 1886 par M. le Ministre de l'agriculture, de l'industrie et des travaux publics, стр. 12). Такива работилници и г. министърътъ на народното просвѣщение прѣдлагаше въ „изложението“, което по-горѣ се спомена. Съборътъ е на мнѣние, почитаемото ни правителство да настои и помогне съ парични субсидии, ако е възможно, часъ по-скоро да се отворятъ отъ окрѫжнитѣ ни и общински съвѣти подобни практически работилници, споредъ нуждитѣ на окрѫга или града, и то за слѣдующитѣ занаяти, които се показаха за жизнеспособни и пълни съ бѫдеще отъ първото ни българско изложение: 1) коларството, 2) кожухарството, 3) сѣдларството, 4) обущарството, 5) тъкачество-плетарството, 6) вѫжарството, 7) шивачеството, 8) вапцарството, 9) казасство-гайтанджийството, 10) столарството, 11) коларството, 12) бъчварството, 13) кошничарството, 14) желѣзарството, 15) ножарството 16) златарството, 17) грънчарството, 18) сапунарството, 19) дюлгерството, 20) каменодѣлството, 21) шапкарството, 22) четкарството и 23) мѣдникарството.

„Съборътъ мисли, че както въ Белгия, тъй и у насъ въ тия занаятчийски работилници могатъ да се приематъ за ученици лица, които едва сѫ свършили началното си образование, та дори и такива, които не сѫ го свършили, като се даде на послѣднитѣ възможность, да го свършатъ, додѣто служатъ като ученици въ работилницата. Въ Белгия работата на тия ученици въ работилницитѣ се отстѫпва съ търгъ и контрактъ на прѣдприемачъ, който имъ дава извѣстна плата, часть отъ която се задържа и имъ се връща при излизането имъ отъ работилницата, за да могатъ съ нея да си купятъ необходимитѣ за обзавеждане сѣчива. Сѫщото, съ нѣкои измѣнения, може да се въведе и у насъ, дѣто могатъ да се устроятъ и вечерни или недѣлни училища по нѣкои теоретически прѣдмети, непрѣдавани въ работилницата. Тия уроци могатъ да се даватъ отъ ученицитѣ при срѣдното училище на града, дѣто е отворена работилницата, и могатъ да се посѣщаватъ не само отъ ученицитѣ ѝ, но и отъ слугитѣ и майсторитѣ на извѣстни занаяти въ сѫщия градъ.

„Единъ или два окрѫга могатъ да отворятъ работилница по извѣстенъ занаятъ, въ която да се изпращатъ стипендианти отъ другитѣ окрѫзи или общински съвѣти.

„4. Ученици, които сѫ се отличили, да се провождатъ отъ правителството въ странство, за да свършатъ тамъ техническото си образование. Тъй сѫщо Съборътъ прѣдлага да се изпратятъ въ странство на държавни срѣдства и нѣкои отъ занаятчиитѣ, или тѣхнитѣ сътрудници, които най-много сѫ се отличили въ пловдивското ни изложение и които даватъ надежда, че още по-вече ще усъвършенствуватъ занаята си, ако видятъ, какъ тоя занаятъ се упражнява въ по-напрѣднали страни.

„5. Съборътъ е на мнѣние, че ще има голѣма полза, ако се увеличи числото на отдѣленията при княжевската занаятчийница или да се отвори втора, както се намѣри за добрѣ. На опия, които сж свършили тия занаятчийници, не трѣбва да се дава друга служба освѣнъ по специалностьта имъ. Съборътъ мисли, че ще бжде добрѣ на ученицитѣ, които сж свършили съ отличенъ успѣхъ занаятчийски училища и даватъ надежда, че ще бждатъ добри занаятчии, да имъ се отпущатъ отъ правителството пари безъ лихва взаимнообразно, за да се залавятъ на работа.

„6. Доставянето отъ страна на окржжнитѣ и общински съвѣти на сѣчива и машини въ мѣста, дѣто сжществуещитѣ първобитни прибори не обѣщаватъ никакъвъ напрѣдъкъ на мѣстната индустрия. Тъй напримѣръ стружнитѣ и струговетѣ, въ които се работи дърволакътъ на севлиевската и габровската околия, сж отживѣли вѣка си, и ако не се замѣнятъ съ нови, тая промишленость може да пропадне. Въ такива случаи мѣстнитѣ съвѣти могатъ или сами да купуватъ и раздаватъ на кредитъ или да поржчителствуватъ за покупка на нови сѣчива и машини, съ които съ врѣме да може да се съживи цѣлата промишленость. А въ градове като Враца може да се отвори цѣла копринена работилница по образеца на копринената работилница, учрѣдена отъ сръбскитѣ власти въ Лѣсковецъ.

„7. Даването на нѣкои улеснения по отбиването военната повинность на ония наши млади, които управляватъ една окржжна наша работилница, или отворятъ нѣкое промишлено заведение съ по-усъвършенствувани технически или механически срѣдства. Много такива заведения сж се безвъзвратно затворили по причина, че тѣхнитѣ създатели сж били вземени отъ набора, когато тѣ сж били найнеобходими за успѣха. Или желателно е подобни народополезни промишленици да се подведатъ подъ категорията на учителитѣ, защото и дѣйствително тѣ сж единъ видъ технически учители.

„8. Промѣнението на закона за патентитѣ, като се направятъ повече разреди за разнитѣ занаяти.

„9. Издаването законъ за патента (brevets d'invention) и на фабрични марки, които да осигуряватъ правата на изобрѣтателитѣ и промишленицитѣ по образеца на други напрѣднали държави.

„Горнитѣ мѣрки, прѣдложени за занаятитѣ, ще бждатъ отъ голѣма полза и за нашата млада фабрична индустрия. Но за тая фабрична индустрия има нужда и отъ други мѣрки. Тѣ трѣбва по-скоро да се взематъ толкозъ повече, че много отъ занаятитѣ ни сж осждени на смърть и много отъ занаятитѣ ни — на гладъ, ако не се развие фабричната индустрия. Съ нейното развитие ще може: 1) нашето земледѣлческо население да продава произведенията си на по-добра цѣна; 2) нашитѣ неземледѣлци да намиратъ поминъкъ; 3) цѣлата страна да се избави отъ чужда експлоатация. Достатъчно е да се спомене, че прѣди отварянето на шаечнитѣ фабрики, вълната у насъ се продаваше по единъ левъ до 1 левъ и 10 ст. ока, а сега се продава по 1 левъ 80 ст. до 2 лева, за да се види, каква полза черпи отъ фабрикитѣ масата на населението. Но мѫчно може да се създаде фабрична индустрия въ страна, дѣто нѣма техници, дѣто отсѫтствуватъ ефтини машини, капитали и съобщителни срѣдства, ако държавата не ѝ покаже извѣстни улеснения.

„10. Съборътъ мисли, че такива улеснения непрѣмѣнно трѣбва да се даватъ и у насъ. Безъ да дава концесии, почитаемото ни правителство може много да помогне на нашата индустрия, ако изучи и издаде единъ законъ горѣ-долу подобенъ на ромънския по общитѣ мѣрки за подпомагане народната индустрия.

„Освѣнъ горнитѣ мѣрки Съборътъ за длъжность счита да прѣпорѫча още на върховната власть на страната и слѣдующитѣ мѣроприятия, необходими за подиганѣто на нашитѣ занаяти и индустрия:

„11. Правителството да направи безъ търгъ и по цѣнитѣ, добити въ послѣднитѣ нѣколко години, дългосрочни контракти за мѣстни произведения и издѣлия, нуждни за войската, жандармерията и другитѣ държавни органи. Въ Австрия, Сърбия и други държави подобни контракти ставатъ по за 15 години; цѣнитѣ се опрѣдѣлятъ въ началото и се мѣнятъ споредъ промѣнитѣ въ цѣнитѣ на суровитѣ материи, а доставкитѣ се подѣлятъ между фабрикитѣ по единъ начинъ, удобренъ отъ правителството. Тоя редъ трѣбва да се заведе и у насъ, като се узакони сѫщеврѣменно приемането на доставкитѣ да става отъ комисии, въ които да има и вѣщи лица, по начинъ, който да гарантира интереситѣ на хазната, безъ да причинява излишни затруднения на мѣстнитѣ фабриканти и занаятчии.

„12. Не само всички войници, жандарми, пазачи, стражари и разсилни да се обличатъ и обуватъ съ мѣстни материи, но да се задължатъ всички военни и граждански, държавни, окрѫжни и общински чиновници да носятъ дрехи и обуща, направени отъ мѣстни издѣлия, каквито могатъ да се приготовляватъ въ страната ни, поне прѣзъ часоветѣ на занятията имъ. Двойна ще бѫде ползата отъ подобна мѣрка: отъ една страна ще се помогне на производителитѣ на мѣстни материи, а отъ друга ще се повдигнатъ два важни наши занаяти — шивачеството и обущарството, които сега страдатъ вслѣдствие на голѣмия вносъ у насъ на чужди готови дрехи и обуща.

„13. При сключването на нови търговски договори правителството да благоволи да настои, чуждитѣ държави отъ една страна да намалятъ митата на нашитѣ земледѣлчески и индустриални произведения, които се изнасятъ у тѣхъ, а отъ друга да се съгласятъ да увеличимъ и ние всичкитѣ мита на такива тѣхни издѣлия, каквито се провзвеждатъ и у насъ. Тая двойна цѣль има надежда да се постигне у насъ, тъй като твърдѣ насърдчителенъ въ това отношение е примѣрътъ на Ромѫния, която съ постоянството си успѣ да извоюва търговски договори, благоприятни за нейната млада индустрия. Съборътъ обича да вѣрва, че сѫщиятъ успѣхъ ще увѣнчае и старанията на нашето почитаемо правителство, особено ако то направи нѣкои отстѫпки върху вноснитѣ мита на продукти и издѣлия, които не могатъ за сега да се произвеждатъ въ нашата страна.

„14. Пари съ низка лихва сѫ най-силнитѣ лостове за подигането на цѣлия народенъ поминъкъ. За това правителството се умолява да измѣни закона за Земледѣлческитѣ каси, като опростотвори формалноститѣ за раздаване пари и като имъ дозволи да правятъ заеми и на занаятчиитѣ отъ фондове, произходящи отъ сиротски пари и такива отъ вносоветѣ на занаятчии, като сѫщеврѣменно се помоли и правителството да помогне за образуването на занаятчийски фондъ при Земледѣлческитѣ каси. При това Съборътъ мисли, че касиеритѣ и секретаритѣ на тия каси не трѣбва да бѫдатъ изборни, а назначени отъ правителството по конкурсъ. Желателно е още правителството да даде съдѣйствието си, а въ случай на нужда и гаранцията си, за да могатъ Българска народна банка и Земледѣлческитѣ ни каси да сключватъ заеми, съ които да улесняватъ населението ни. При това правителството ни се умолява да насърчи отварянето на нови, непривилигирувани, частни или анонимни банки, учрѣждението на еснафски спестовни каси, на анонимни спестовни дружества и на други подобни кредитни учрѣждения. Врѣме е вече да почнатъ да функциониратъ и пощенскитѣ спестовни каси, законътъ за които датира отъ 1885 година и паритѣ на които, вложени въ нашата Народна банка, съ врѣме могатъ да стигнатъ значителни количества и да окажатъ голѣма полза, като се раздватъ на нашитѣ мѣстни производители.

„15. Немислимо е развитието на занаятитѣ и индустрията безъ срѣдства за съобщение. Затова Съборътъ моли правителството да вземе мѣрки, въ границитѣ на сегашнитѣ ни срѣдства за по-бързото свършване на ония селски пѫтища, шосета и желѣзопѫтни линии, които сѫ необходими.

„16. Една отъ главнитѣ спънки за въвеждането у насъ на по-усъвършенствувани земледѣлчески и промишлени сѣчива и машини е отсѫтствието на желѣзарски работилници, дѣто тия прибори да могатъ да се поправятъ, когато се счупятъ. Съборътъ е на мнѣние, че окр. съвѣти трѣбва да се задължатъ да отварятъ на свои срѣдства, или като дадатъ субсидии на опитни желѣзари да отворятъ такива работилници, които да могатъ да удовлетворятъ тая въпиюща нужда на нашитѣ по-прогресивни земледѣлци и промишленици.

„17. Нашето първобитно земледѣлие и нашитѣ западнали занаяти могатъ да намѣрятъ силна опора за повдигане въ сдружаването. Тамъ, дѣто единичниятъ трудъ е безпомощенъ да достави повече капитали, по-усъвършенствувани машини и други срѣдства за произвеждане, сдружаването ще може да намѣри тия необходими за напрѣдъка фактори. Затова Съборътъ горещо прѣпорѫчва съставянето на земледѣлчески и промишлени производителни дружества, като моли сѫщеврѣменно поч. правителство да издаде законъ, съ който да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на членоветѣ и отговорностьта на настоятелствата, както на тия дружества, тъй и на нашитѣ други дружества, като спестовни, кредитни и др.

„18. Много отъ нашитѣ земледѣлчески произведения и промишлени издѣлия иматъ нужда да бѫдатъ прѣпорѫчвани, за да намѣрятъ износъ за въ странство; затова врѣме е вече да се основе единъ търговски музей, съ единъ складъ въ София, и ако е възможно въ единъ или два града вънъ отъ страната ни.

„19. Съборътъ прѣпорѫчва на почитаемото правителство да направи рѣшителни постѫпки прѣдъ Дирекцията на източнитѣ желѣзници, за да направи сериозно намаление по транспорта на стокитѣ, а особено на житата и дървения материялъ, по всичкитѣ желѣзници, а особено по частьта на Бѣлово—Търново-Сейменъ -Ямболъ.

„20. Да се прѣпорѫча на поч. правителство да учрѣди при министерството на финанситѣ една самостоятелна дирекция по земледѣлието, промишленостьта и търговията.

„21. Съборътъ прѣпорѫчва на поч. правителство да вземе мѣрки за свикване на периодически общи и окрѫжни събори по земледѣлието и промишленостьта.

„22. Прѣпорѫчва се на почитаемото ни правителство да вземе мѣрки, за да се издава единъ специаленъ вѣстникъ съ земледѣлческо-промишлено съдържание“.

* * *

Слѣдъ като въ една обстойна студия, печатана въ сп. Мисъль 1893, за „Богатството на България“ и писана по поводъ на една сказка върху сѫщия прѣдметъ отъ Ант. Манушевъ въ Славянска бесѣда, Гешовъ дохожда до заключение, че за изтеклитѣ четири години България е имала едно върху друго приходи отъ 800—825 мил. лева на година, въ други двѣ статии, печатани въ сп. Юридически прѣгледъ (Данъчниятъ товаръ на България, септември 1893 г., и Нашиятъ разходенъ бюджетъ, мартъ 1894 г.), Гешовъ доказва, че срѣщу тоя приходъ данъцитѣ сѫ голѣми и надава викъ срѣщу бързото имъ увеличение.

Нуждата отъ икономии се е чувствувала тогава и въ правителственитѣ срѣди. Назначени сѫ били двѣ комисии отъ правителството да обсѫждатъ и заключатъ, като какви икономии да се направятъ въ държавния бюджетъ. Едната отъ тѣхъ при единъ бюджетъ отъ стотина милиона лева (108.446.752 за 1892 г.) прѣпорѫчала да се направятъ намаления за 11½ милиона лева, а другата за около 7 милиона. Ала тѣхнитѣ прѣпорѫки не се взиматъ подъ внимание. И Гешовъ пише:

„А врѣме бѣше — особено слѣдъ раздрънкването на данъчния въпросъ въ цѣлия ни печатъ миналата есень — щото заключенията на тия комисии да не останатъ мъртва буква, тѣхниятъ гласъ да не мине „тихо, като прѣзъ пустиня“. Врѣме бѣше, казвамъ, защото ако има у насъ нѣщо, което да не е нормално, което да расте и се развива вънъ отъ всѣка съразмѣрность съ развитието на земледѣлието, индустрията и търговията ни, то е нашиятъ разходенъ бюджетъ. Ние имаме жита, които се не продаватъ; имаме търговии, които дрѣмятъ; имаме занаяти, които се срастватъ или пропадатъ. Едно само имаме, което расте ли, расте: то сѫ разноскитѣ на нашата държава.

„Покойниятъ Лавле казваше за думата бюджетъ, че тя е английска, че иде отъ старофренската bogète, която значила малъкъ джебъ. „Малкиятъ джебъ, прибавяше Лавле, е станалъ огроменъ; той расте всѣка година и обикновено бива пробитъ“.

„Ако има бюджетъ растовитъ и пробитъ, той е нашиятъ. Най-малъкъ изъ помежду бюджетитѣ на балканскитѣ държави въ първата година подиръ нашето съединение — прѣзъ 1886, той днесъ е оставилъ много надирѣ сръбския, надварилъ е гръцкия, и бързо крачи да стигне ромънския“.

Слѣдъ това Гешовъ, за да се види, че бързото увеличение на бюджета у насъ е застрашително, прави сравнение съ увеличението на бюджетитѣ у други държави (Франция, Англия, Гърция, Сърбия и Ромъния), и изтъква, че докато бюджетътъ на Франция за 20 години е нарастналъ 28 на стотѣ, въ Англия — 25, бюджетътъ на България за 7 години се увеличава съ 126 на стотѣ, когато прѣзъ сѫщитѣ години и приблизително при еднакви условия бюджетитѣ на другитѣ балкански държави сѫ се уголѣмили съ по 10--34 на стотѣ. Това нарастване той намира, че не съотвѣтствува нито на увеличението на населението прѣзъ онова врѣме, нито на увеличението на неговото благосъстояние, и настоява да се направятъ икономии, та да не става нужда да се посрѣщатъ обикновени държавни дефицити съ по-нататъшно увеличение на данъцитѣ. Нѣщо повече. Той настоява „нѣкои отъ налозитѣ — като десетъка и емляка върху земледѣлческитѣ имоти, които тъй жестоко тежатъ върху повечето наши селяни, да се намалятъ, като недостигътъ отъ това намаление се навакса съ увеличение на патента върху по-заможнитѣ граждани, които тогава сравнително съ селянитѣ сѫ били леко обложени".

Между друго въ сѫщата статия Гешовъ обръща внимание на „извънредната леснотия, съ която народното събрание гласува извънредни кредити, безъ да се погрижва, съ какви приходи ще се покриятъ тѣ". И той изтъква факта, че въ 1893 г. много отъ свръхсмѣтнитѣ кредити за текущи разноски били се покривали отъ първитѣ рати на голѣмия заемъ, сключенъ съ Länderbank, който ималъ силата на законъ, и въ който въ чл. 7 изрично се казва, че „заемътъ е назначенъ изключително за построението и турянето въ експлоатация на желѣзницата Каспичанъ—Шуменъ—Търново—София—Кюстендилъ и на пристанищата въ Варна и Бургасъ, и не може подъ никакъвъ начинъ да се отвлѣче отъ това си специялно назначение". И Гешовъ сочи примѣра на Гърция, която фалира главно, защото е харчила добивкитѣ отъ заема не за специялното имъ назначение за производителни цѣли.

Четири години по-късно (въ 1898 г.) Гешовъ, слѣдъ като бѣ министъръ на финанситѣ въ Стоиловия кабинетъ, пише статия въ Юридически прѣгледъ (1. мартъ 1898), въ която той посочва, че прѣзъ неговото министерствуване данъчниятъ товаръ не само не е билъ увеличенъ, а съгласно съ проповѣдваното отъ него е билъ чувствително намаленъ. Той е билъ 9 до 10 милиона по-малъкъ, отколкото въ 1894 година, и при това по-равномѣрно разпрѣдѣленъ. И като посочва това възъ основа на официялни дани и цифри, той съ право заявява: „азъ се надѣя, че всички добросъвѣстни читатели ще се съгласятъ, че азъ никога не съмъ си позволилъ да се подиграя съ читаещата публика, както нѣкои искаха да ме обвинятъ“.

* * *

Гешовъ е ималъ вкусъ къмъ литература отъ най-ранни години. Въ 1881 година той прѣвежда и издава като приложение на периодическото списание Наука романа на Викторъ Хюго Деветдесеть и третя година. Къмъ своя вкусъ къмъ литература той се връща и прѣзъ годинитѣ на по-свободно врѣме, когато събитията го принудили да не взима активно участие въ нашия политико-общественъ животъ, и обнародва нѣколко разкази и една драма редомъ съ обнародването на финансовитѣ и икономически статии, за които е дума по-горѣ. Той е единъ отъ сътрудницитѣ на сп. Св. Климентъ. Въ това списание той обнародва слѣднитѣ разкази: Борба за честь — Разковничето — Изповѣдь на една нечиста съвѣсть — Лила — Адамъ и Ева — Войникътъ — Слабитѣ на деня — и Борба за Пловдивъ. Освѣнъ това все по онова врѣме (1888) той излиза въ книжнината и съ оригинална драма: Ивайло, селски царь, историческа драма въ петь дѣйствия, отпечатана въ отдѣлна книга. Отъ особно литературно значение е и неговата малка книжка, издадена въ 1904 г. подъ заглавие „Ситни-дребни“, пълна съ цѣнни размишления въ форма на сентенции върху живота, личенъ и общественъ.

Години на творчество

Въ 1894 година Гешовъ става министъръ на финанситѣ и попослѣ управляещъ министерството на търговията и земледѣлието. И той съ едно неподражаемо прилежание се залавя да приложи принципитѣ, които бѣ усвоилъ още като студентъ въ Англия и да осжществи онова, що бѣ проповѣдвалъ отъ 1886—1894 година въ своитѣ финансови и икономически статии и като прѣдседатель на пловдивския земледѣлско-промишленъ съборъ.

Първата грижа на Гешова като финансовъ министъръ е да направи разпрѣдѣлението на данъцитѣ по-равномѣрно и по-справедливо, безъ да се впуща въ коренни реформи на самата данъчна система. Още тогава въ нашия печатъ имаше проповѣдници на такива реформи. Още тогава се проповѣдваше да се приеме и приложи у насъ общиятъ прогресивно-подоходенъ налогъ. Но Гешовъ благоразумно се отказа да прави подобенъ опитъ, прѣдвиждайки всичкитѣ мжчнотии, които тъй изпжкнало се появиха, когато опитътъ се направи у насъ. Той свиква една комисия, въ която влизатъ г. г. М. Тепевъ, Ст. Караджовъ, Б. Боевъ, Георги Груевъ, А. Храновъ, А. Зарзовъ, А. Манушевъ (чиновници), д-ръ Ст. Даневъ, П. Габе, Лазаръ Дуковъ и Д. Х. Коцевъ (нечиновници), на която възлага да се занимае съ слѣднитѣ въпроси: 1) намалението на поземелния данъкъ и по-равномѣрното му разхвърляне, 2) сливането на нѣкои данъци като емляка съ десетъка, 3) унищожението на нѣкои малодоходни данъци, като иджара и серчима, 4) справедливо разхвърляне на абонамента, споредъ качествата на лозята, и на патента, споредъ данъкоспособностьта на лицата, и 5) увеличението на ония косвени данъци, които не тежатъ върху масата на населението.

Плодъ на тия съвѣщания сж първитѣ закони, които Гешовъ внася въ народното събрание и народното събрание гласува още въ 1894 година, а именно: законътъ за поземления данъкъ, законътъ за акцизитѣ, законътъ за данъка върху занятията и законътъ за данъка върху сградитѣ. Една постоянна мисъль ржководи Гешова при създаването на тия закони: да разпрѣдѣли данъцитѣ, колкото се може по-справедливо, и тая мисъль той подчертава въ мотивитѣ къмъ всѣки отъ тѣхъ.

⁂

Въ изложение на мотивитѣ върху законопроекта за поземления данъкъ той казва:

„Най-рационалниятъ, най-успѣшниятъ способъ за справедливо облагане, единствениятъ почиващъ на задрави и справедливи начала, прѣпоржчани отъ финансовата наука и приети въ напрѣдналитѣ страни, е кадастрътъ. При тази система срѣдната доходность на едно опрѣдѣлено пространство е основата, която опрѣдѣля величината на данъка, който слѣдва да му се наложи. Но у насъ не може скоро да се очаква приспособяването на една такава система, едно, защото нѣмаме още подготвени за измѣрването на земитѣ хора, друго, защото се изискватъ за това разходване голѣми суми и сетнѣ, защото измѣрването на земитѣ не може въ кратко врѣме да се свърши. Тая невъзможность обаче не трѣбва да ни служи за извинение, та да не се постараемъ да прѣмахнемъ недостатъцитѣ въ сега сжществуващия способъ за облагане добива на земледѣлието и да уравномѣримъ, до колкото ни е възможно, това облагане. Тая е именно цѣльта, която се гони съ прѣдлагания законопроектъ.

„Най-справедливиятъ и равномѣрниятъ поземленъ данъкъ е квотитетниятъ, но той не може да сжществува освѣнъ при кадастра, който, както се знае вече, е сега невъзможенъ. Тоя, който намъ остава да приемемъ и размѣтнемъ, е репартизионниятъ. Очевидно е за всички ни, че сега плащаниятъ общъ облогъ отъ десетъкътъ, опрѣдѣленъ на основание четиритѣ години, прѣзъ които е събиранъ десетъкътъ въ натура, е твърдѣ обременителенъ, и той трѣбва да се намалява отъ година на година, споредъ колкото ще допущатъ това бюджетнитѣ срѣдства, и то до тогава, до когато той се направи съотвѣтенъ на доходностьта на земитѣ. Заради това въ настоещия законъ не може да се опрѣдѣли цифрата му. Въ бюджетопроекта за идещата 1895 год. общиятъ поземленъ данъкъ възлиза на 20,342,145 л., вмѣсто на 26,792,145 л., съ каквато сума сж обложени прѣзъ текущата година земнитѣ произведения съ десетъченъ налогъ, лозята съ поземленъ налогъ и горитѣ съ десетъкъ, включително и емляка на всичкитѣ удобни за разработване земи, на лозята и на горитѣ. Намалението слѣдователно тежестьта на данъка за идещата година ще възлѣзе на 6,450,000 лева“.

* * *

Въ изложение на мотивитѣ върху законопроекта за данъка върху акцизитѣ Гешовъ казва:

„Съ предлагания законопроектъ, министерството на финанситѣ гони двѣ цѣли: облекчение данъчната тежесть на земледѣлческата класа и уравновѣсяване на бюджета чрѣзъ нови данъци, които биха, до колкото се може, по-справедливо легнали върху всичкитѣ класи отъ населението ни. Ржководимо отъ тия мисли, министерството, слѣдъ като взе и мнѣнието на нѣкои познати компетентни лица, отъ които прѣзъ лѣтото бѣ съставило една специална комисия по въвеждане на нѣкои реформи въ сжществуващитѣ данъци, намѣри за най-цѣлесъобразно, по настоящемъ, да обложи нѣкои прѣдмети, които, като не съставляватъ пълна потрѣбность на населението, по естеството си сж такива, че всѣки данъкоплатецъ ще се натовари доброволно съ такъва тежесть отъ прѣдлаганитѣ данъци, каквато му е по угодата. — Който повече потрѣбълява отъ облагаемитѣ вещи, той повече плаща. Като имамъ прѣдъ видъ, че и при една странична консомация на тия прѣдмети, държавата пакъ ще има отъ прѣдлаганитѣ акцизи единъ доходъ отъ около петь до шесть милиона лева, надѣя се, че г. г. народнитѣ прѣдставители въ желанието си, да направятъ по-равномѣренъ данъчния товаръ въ страната ни, ще приематъ прѣдложения акцизъ, който значително ще облекчи земледѣлческото население, понеже доходътъ му ще послужи за намалението на часть отъ поземления налогъ“.

* * *

Въ изложение на мотивитѣ върху законопроекта за данъка върху занятията Гешовъ казва:

„Високъ е минимумътъ и малъкъ е максимумътъ на сумитѣ въ разредитѣ на всичкитѣ видове занаятия. Доста тежичъкъ е например данъкътъ отъ 5 лева на занаятчията въ селата или даже и въ малкитѣ ни и изпаднали градове, който нѣма никакъвъ капиталъ и само съ ржчния си трудъ едва изкарва насжщния си хлѣбъ. Непоносимъ е данъкътъ отъ 20 лева за единъ прошенописецъ въ малкитѣ ни околийски центрове, като Хвойна, Казълъ-агачъ, Искрецъ и пр. Отъ друга страна пъкъ, съвършено нищоженъ е данъкътъ отъ 200 лева за единъ адвокатъ, за единъ медикъ, които добиватъ годишно и по 15 и по 20 хиляди лева приходъ, за една банкерска кжща съ капиталъ 500,000 или 1,000,000 и повече лева.

„Съ цѣль да се прѣмахнатъ всички тия недостатъци и непрактичности на сегашния законъ за патентитѣ, изработи се прѣдлаганиятъ законопроектъ. Съ въведенитѣ въ него измѣнения се поправя класифицирането на поминъцитѣ; прѣдвижда се облагането на всичкитѣ упражнявани въ страната занятия; облагатъ се съ данъкъ лицата, които получаватъ доходи отъ капитали, цѣнности, цѣнни книжа, пенсии и др. движими имоти, които до сега сѫ избѣгвали плащането на всѣкакъвъ данъкъ; дава се възможность за налагането на единъ по-справедливъ и по-равномѣренъ данъкъ съ прѣдвиждането на по-голѣмо число разреди въ приложената къмъ законопроекта таблица и съ поставянето въ всички разреди такива суми, каквито да бѫдатъ най-приблизително съотвѣтни на добиванитѣ отъ всички поминъци приходи и съразмѣрно съ тежеститѣ, които падатъ върху другитѣ облагаеми съ прѣки данъци обекти, а особено върху имотитѣ на земледѣлческото население. Урегулирва се тъй сѫщо и способътъ за опрѣдѣляне на податнитѣ размѣри на данъка, съ който трѣбва да се обложатъ, като се постановява, въ комисиитѣ всички занятия да си иматъ прѣдставители, когато се опрѣдѣля тѣхниятъ данъкъ, и като се отнима правото на контролната комисия да увеличава опрѣдѣленитѣ отъ първоначалнитѣ комисии разреди“.

* * *

Въ изложение на мотивитѣ върху законопроекта за данъка върху сградитѣ Гешовъ казва:

„Всички стопани на сгради (покрити имоти), на каквато и стойность да се възкачватъ имотитѣ имъ, плащали сѫ до сега данъкъ въ еднаква пропорция: по четири на хилядото върху стойностьта; дѣто ще каже, че богатиятъ и бѣдниятъ гражданинъ плащатъ данъкъ въ единъ и сѫщъ размѣръ. Това начало на облагане не е право. Справедливостьта изисква, по-заможниятъ, по-състоятелниятъ гражданинъ да принесе за поддържането на държавата прогресивно по-голѣми жертви отколкото по-бѣдниятъ. Заможниятъ данъплатецъ ще отдѣли отъ излишното, отъ луксозното, когато бѣдниятъ ще даде отъ нужното, отъ необходимото. На това основание ние трѣбва да приемемъ въ облагането принципа на прогресията, отдавна вече приетъ въ нѣкои отъ напрѣдналитѣ европейски държави.

„Прѣдъ видъ обаче, че у насъ богатството, събрано въ едни рѫцѣ, не е твърдѣ голѣмо, въ прѣдлагания законопроектъ е поставена една слаба прогресия. Стопанинътъ на сгради съ стойность до 5,000 лева ще се обложи съ сегашния размѣръ по 4 ‰, за стойность повече отъ 5000 лева и до 10,000 — съ по 4 ½ ‰, за стойность между 10,000 и 15,000 лева включително — съ 5 ‰, а за по-голѣма отъ тая последна стойность съ по 6 ‰".

⁂

Гешовъ повече отъ всички идеалози, които по-послѣ създадоха съсловна партия за защита интереситѣ на селското земледѣлско население, е мислилъ за това население и се е грижилъ за подобрение на неговата участь. Независимо отъ онова, което той прави за подобрѣние положението на селенитѣ-земледѣлци чрѣзъ данъчнитѣ закони, за които говорихме, той на 25 априлъ 1893 год. свиква една комисия, която да обмисли, какви други мѣрки да се вематъ, за да се подобри положението на селското население. Въ тая комисия сѫ взели участие подъ прѣдседателството на самия Гешовъ слѣднитѣ лица: Михаилъ Теневъ, Атанасъ Каблешковъ, Георги Груевъ, Ст. Караджовъ, К. Серафимовъ, Хр. Фетваджиевъ, А. Манушевъ, Ив. Тюлевъ, Георги Консуловъ и Боне Х. Петровъ. Една отъ най-забѣлѣжителнитѣ рѣчи на Гешовъ е рѣчьта, съ която той е отворилъ заседанията на тая комисия. Въ нея между другото той изказва слѣднитѣ мисли:

„Който познава нашето селско население, той знае, че четири сѫ главнитѣ врагове на неговото благосъстояние:

„Първиятъ врагъ е незнанието. Но съ тоя врагъ ние оставаме да се разправятъ нашето министерство на народното просвѣщение, нашиятъ земледѣлчески съвѣтъ, нашитѣ земледѣлчески училища и надзиратели, чиято мисия е да избавятъ чрѣзъ земледѣлческото образование и живия примѣръ нашитѣ селени отъ невѣжеството и рутината.

„Вториятъ врагъ сѫ стихийнитѣ нещастия. Кой не знае, че и най-събудениятъ и добриятъ нашъ селянинъ е изложенъ на загуби единъ прѣкрасенъ день не по своя вина, ако не всичко, то повечето отъ състоянието си вслѣдствие на огънь, градъ или смърть на добитъка? Стоката на гражданина е изложена на една само опасность, огъня, оная на селянина — на три.

„Третиятъ врагъ сѫ нуждитѣ, слабоститѣ и непрѣдвидливостьта, присѫща на човѣшката природа, била тя селска или градска. На тия нужди и пороци първи жертви падатъ селянитѣ, вслѣдствие на незнанието имъ, вслѣдствие на стихийнитѣ нещастия, вслѣдствие на невеселата имъ домашна обстановка и на по-голѣмитѣ трудове, съпрежени съ тѣхнитѣ занятия. И ние виждаме кръчмари и лихвари, възползувани отъ тия обстоятелства, да се впущатъ върху тѣхъ, като орли върху трупъ, и да довършатъ онова, което огънь, градъ и моръ не сѫ могли да съсипятъ. Слѣдъ тѣхъ вървятъ адвокатитѣ и сѫдебнитѣ пристави. И ние рискуваме да видимъ единъ день много наши селяни останали безъ земя, ако не вземемъ у врѣме мѣрки за запазването тая земя, това главно орѫдие за тѣхния поминъкъ.

„Четвъртиятъ врагъ е нѣмотията, отсѫтствието на капитали, за да могатъ да се купятъ усъвършенствувани машини, сѣмена и пр., да се създадатъ заводи, като масларници и други подобни — тия мощни орѫжия въ днешната всесвѣтовна борба за животъ. Каквито голѣми надежди и да възлагаме на земледѣлческитѣ каси, тѣ не ще могатъ да доставятъ на нашия селянинъ, дребенъ землевладѣлецъ, какъвто е той, достатъчно пари, за да си купи една машина вършачка или прибори за правене хубаво масло или сирене. Тукъ се искатъ по-значителни срѣдства, по-усрѣдоточени усилия, които у насъ могатъ да се добиятъ само чрѣзъ сдружаването.

„Като оставимъ на страна невѣжеството, първиятъ отъ тия всѣкидневни неприятели на селянина, както рекохъ вече, сѫ стихийнитѣ нещастия. Противъ тоя врагъ у образованитѣ страни отколѣ се употрѣбява едно прѣкрасно срѣдство — застраховката. Вамъ прѣстои да обсѫдите, като по кой начинъ да се употрѣби това срѣдство у насъ, дали да бѫде задължително или факултативно, за кои задължително и за кои не, и дали отъ държавата, дали по началата на взаимностьта или най-послѣ при посрѣдството на акционерни дружества.

„Срѣщу злинитѣ, материални и нравствени, произходящи отъ множеството и алчностьта на кръчмаритѣ и жадностьта на тѣхнитѣ клиенти — ще има да разгледате доста срѣдства. Първото отъ тия срѣдства е ограничение на кръчмитѣ. То е дало добри резултати въ страни като Швеция и Норвегия, дѣто общинитѣ изваждатъ на търгъ правото на кръчмуване и дѣто тъй наречената Готембургска система е намалила въ 20 години вѫтрѣ кръчмитѣ въ Готембургъ отъ 61 на 19; като Холандия, дѣто не се дозволява освѣнъ една кръчма на 250 д. жители; и най-послѣ като Русия, дѣто на 1 януари 1895 година се е въвелъ държавенъ монополъ на спиртнитѣ пития въ 4 източни губернии, добритѣ плодове на който ще прочетете въ прѣдпослѣдния (12-и) брой на Вѣстникъ Финансовъ, Промишлености и Торговли. Второто срѣдство е ограничението на часоветѣ, прѣзъ които кръчмитѣ сѫ отворени, и запрѣщението да продаватъ на малолѣтни и на пияни. Третото — по-тежкото облагане на кръчмаритѣ. А четвъртото, което може да ви се види донѣйдѣ парадоксално, да се направятъ креанситѣ, вересиитѣ на кръчмаритѣ, когато тѣ произлизатъ отъ продань на спиртни пития, несъбираеми прѣдъ сѫдилищата, както сѫ несъбираеми и креанситѣ отъ картоигране. Като се вземе прѣдъ видъ, че кръчмаритѣ даватъ и надписватъ често на нетрезвени хора, които нѐ знаятъ, какво вършатъ, а пъкъ играчитѣ, които губятъ, губятъ съзнателно, може смѣло да се попита, защо играчитѣ да не сѫ длъжни да плащатъ, а жъртвитѣ на кръчмитѣ да сѫ длъжни? Споредъ маджарския законъ отъ 27 априлъ 1883, тѫжбитѣ по плащане дългове за спиртни питиета подлежатъ на особени ограничения; сѫдътъ може да освободи длъжника отъ една часть отъ дълга, и сумата на такива искове не трѣбва да надминава извѣстенъ максимумъ, 8 фиоринта или 16 лева.

„Тия мѣрки могатъ да подигнатъ едно принципално възражение. Било по въпроса на задължителната застраховка, било по оня на кръчмитѣ, било най-послѣ по-оня за запазването на селското землевладение, може да ни попита нѣкой: дѣ остава личната свобода? Малолѣтни или малоумни ли сѫ нашитѣ селяни, та ги турятe подъ опека, да сѫ длъжни да се застрахуватъ, щатъ не щатъ, да не могатъ да пиятъ на вересия или да се задължаватъ, комуто и когато искатъ? Господа, ако мислите, че мѣркитѣ, вземени отъ много по-образовани народи, сѫ стѣснителни за нашитѣ селяни, не ги прѣпорѫчвайте. Не забравяйте, моля, само едно че нашиятъ селянинъ почти всѣкога е жененъ и че споредъ юридическитѣ му понятия — поне въ западна България, дѣто азъ съмъ изслѣдвалъ задругата — имотътъ му не принадлежи само на него, а на цѣлото му сѣмейство, което впрочемъ му е спомогнало да го спечели и обработва. Той е единъ видъ фидеикомисарь на жена си и дѣцата си, и вѣрвайте, че хиляди уста ще ви благославятъ, ако вие успѣете да направите нѣщо за тѣхното обезпечение.

„За земледѣлческитѣ дружества малко има да кажа. За тѣхъ у насъ се е писало и говорило твърдѣ много, чрѣзъ тѣхъ другадѣ сѫ се направили чудеса. Въ Франция оня видъ отъ тия дружества, които се наричатъ земледѣлчески синдикати и се дължатъ на французкия законъ отъ 21 мартъ 1884 г., сѫ дали силенъ подтикъ на отечественото си земледѣлие. Отъ 5 въ 1884 тѣ сѫ станали 1093 въ 1894 г. Дания, страна много по-малка отъ нашата, благодарение на своитѣ селски дружествени масларници е изнесла въ 1893 само масло за 85 милиона лева, съ 15 милиона повече отъ цѣлия износъ въ България“.

⁂

Плодъ на тия съвѣщания сѫ слѣднитѣ закони и законопроекти: Законопроектъ за кръчмарството и публичното пиянство; законъ за застрахуване земнитѣ произведения отъ градобитнина; законопроектъ за земледѣлскитѣ конкурси; законопроектъ за подпомагане прѣдприятията, които иматъ за цѣль подобрението на земледѣлието; законопроектъ за мѣркитѣ противъ филоксерата и възобновяването на опустошени отъ нея лозя; законопроектъ противъ лихоимството и експлоатирането на населението; и законопроектъ за сѣмейнитѣ недвижими имоти.

Съ законопроекта за кръчмарството и публичното пиянство се ограничава врѣмето, когато кръчмитѣ могатъ да бѫдатъ отворени въ празникъ и вечерь; забранява се на продавачитѣ на опивателни пития подъ страхъ на наказание да отпущатъ пития на лица очевидно пияни и на лица непълнолѣтни; прѣдвиждатъ се наказания за ония, които въ състояние на пиянство причиняватъ безпорядъкъ, скандалъ или опасность за себе си и за другиго; нарежда се да се не признаватъ отъ сѫда взимания, произходящи отъ пиене въ кръчмитѣ, и взимания на по-вече отъ 5 лева за пития, взимани отъ кръчмитѣ за домашно употрѣбение; прѣдвиждатъ се наказания за ония кръчмари, които прѣдставятъ взимания отъ пиене за взимания отъ други произходъ, и забранява се изплащането на пиене съ работа, зърнени произведения или други нѣща, освѣнъ пари.

Съ закона за градобитнината, срѣщу една вноска отъ 5% върху поземления налогъ отъ страна на земледѣлцитѣ, се осигуряватъ всички тѣхни земни произведения освѣнъ тютюнитѣ срѣщу повреди отъ градобитнина по-голѣми отъ 30% отъ стойностьта на произведението. За цѣльта се образува фондъ отъ вноскитѣ на земледѣлцитѣ и отъ една годишна помощь, давана отъ държавата.

Съ законопроекта за земледѣлскитѣ конкурси министерството на търговията и земледѣлието се натоварва да учрѣждава земледѣлски конкурси било изобщо за цѣлото княжество, било частно за отдѣлни окрѫзи или околии, да раздава по тоя случай награди, и да свиква земледѣлски събори.

Съ законопроекта за подпомагане прѣдприятията, които иматъ за цѣль подобрение на земледѣлието, на м-вото на Т. и З. се разрѣшава да дава помощи и награди за осигуряване работна земя отъ наводнения и отъ насѣкоми; за купуване плугове, брани и триори; за откриване ковачници за поправки на нововъведени земледѣлски орждия; за уреждане образцови разсадници и градини, хмелници, люцернови експарцетови и детелинови ливади, изпитателни полета съ нови индустриялни растения; за специялизиране на ученици въ чужбина по земледѣлие, земледѣлско инжинерство, винарство, овощарство, свиларство; за пжтувания, както въ страната, тъй и на чужбина, които иматъ за цѣль изучвания, отнасящи се до земледѣлието; за издаване популярни вѣстници, списания и книжки по земледѣлието и клоноветѣ му; за откриване практически или сезонни курсове по земледѣлие и неговитѣ клонове; за наемане на окржжни, общински или дружествени земледѣлски техници и инструкто-монтьори на земледѣлчески орждия и машини; за уреждането на образцови винарски изби, млѣкарници, сиренарници, масларници, овощни градини и други станции, основани на търговски начала и прѣслѣдващи инструктивно технически цѣли; за откриване заводи за породисти добитъци: говежди, овчи и свински. Земледѣлскитѣ дружества общи или специялни (винарски, градинарски, пчеларски, масларски, сиренарски, копринарски и др.) се улесняватъ съ кредитъ въ банкитѣ; изписванитѣ отъ тѣхъ отъ чужбина сѣмена, орждия, машини, торове и химикалии се освобождаватъ отъ мито; и при равни условия, тѣ се прѣдпочитатъ като доставчици на държавата на земледѣлски произведения, сурови и прѣработени.

Съ закона за мѣркитѣ противъ филоксерата и възобновяването на лозята, опустошени отъ нея, се измѣня и допълня законътъ за сжщата цѣль отъ 1883 г. Въ него се прѣдвижда живо участие на държавата въ борбата противъ филоксерата и възобновяването на опустошенитѣ лозя.

Съ законопроекта противъ лихоимството се закрилятъ всички нетърговци, главно земледѣлци, срѣщу лихварството. Съ него се прѣдвиждатъ наказания за ония, които даватъ пари въ заемъ съ лихва по-висока отъ 12% на година или срѣщу други ползи, явно несъразмѣрни съ това, що сж дали; които купятъ отъ нѣкой земледѣлецъ храна или други земни произведения, додѣ сж още на коренъ или още несъбрани, или издѣлия отъ тѣхъ по цѣна по-вече отъ 10% по-долу отъ текущата въ врѣме на продажбата включително и лихвата на прѣдплатенитѣ пари, или съ условие да се опрѣдѣли цѣната отпослѣ съ намаление; и които продаватъ вещи на кредитъ съ условие да имъ се изплатятъ длъжницитѣ отпослѣ съ нѣкои произведения на селското стопанство въ натура, за да извлѣкатъ полза, несъразмѣрна съ печалбата, която биха добили отъ продажбата съ броени пари. По-тежки наказания законътъ прѣдвижда за ония, които чрѣзъ разни срѣдства искатъ да прикриятъ лихоимството и които сж експлоатирали нуждитѣ, лекомислието или неопитностьта на кредитувания и които сѫ оздравили лихоимското си взимание съ залогъ, ипотека, договоръ за продажба съ условие за изкупуване или съ клетва.

Съ законопроекта за сѣмейнитѣ недвижими имоти Гешовъ, въодушевенъ отъ идеята и началата на американския homestead, споредъ който се освобождаватъ при извѣстни условия отъ принудителна продань за дългъ ония недвижими имоти, които служатъ за жилище и необходимо нужното прѣпитание на едно сѣмейство, прѣдимно земледѣлско, прѣдлага и въ България да се смѣта за неприкосновенъ сѣмеенъ имотъ, който не може да се описва и продава за дългъ, ако не е ипотекиранъ: — кѫща или дѣлъ отъ нея на стойность до 2,000 лева за София, Пловдивъ, Русе и Варна, до 1200 лева за другитѣ градове и до 600 лева за селата, а на земледѣлцитѣ стопани, освѣнъ кѫщата въ казания размѣръ да се смѣтатъ за неприкосновенъ сѣмеенъ имотъ и четири декараниви заедно съ петь декара ливади или вмѣсто ниви и ливади само деветь декара лозя или деветь декара гюлове.

⁂

Истинско благодѣяние Гешовъ е направилъ на земледѣлцитѣ съ прѣустройството на Земледѣлскитѣ каси и сключването за тѣхъ на единъ заемъ отъ 30 милиона лева. Съ това прѣустройство Земледѣлскитѣ каси прѣставатъ да сѫществуватъ всѣка за себе си, безъ съвокупна отговорность, каквито сѫ били още при основаването имъ отъ Митхадъ паша, и се прѣвръщатъ въ сѫщинска банка съ обща отговорность за земледѣлски кредитъ, която приима влогове, дава пари въ заемъ на дълги и кратки срокове срѣщу залогъ на недвижими имоти, на цѣнни книжа и срѣщу порѫчителство на двѣ състоятелни лица, сконтира записи и изобщо става за земледѣлцитѣ-селяни това, което е била въ онова врѣме Народната банка за търговцитѣ и занаятчиитѣ, т. е. за градското население. Това прѣустройство позволява на земледѣлскитѣ каси, които сѫ имали въ 1894 свой собственъ капиталъ само около 20 милиона и го разпръскали всѣка за себе си, да увеличатъ тоя капиталъ само чрѣзъ капитализуването на лихвитѣ въ края на 1898 година до 30 милиона. Съ увеличението на влоговетѣ и съ петпроцентовия заемъ отъ 30 милиона лева Земледѣлскитѣ каси ставатъ изъ единъ пѫть мощенъ факторъ за подпомагане на земледѣлцитѣ, за въвеждане на кооперацийтѣ, за купуване и усъвършенствуване земледѣлски машини и други сѣчива и пр. Тѣхниятъ балансъ отъ 35 милиона въ 1894 година се възкачва на 90 милиона още на 1898 год. А какво прѣдставятъ като кредитно учрѣждение за земледѣлцитѣ днесъ тѣ подъ името Земледѣлска банка, развити възъ основа главно на принципитѣ, легнали въ закона на Гешова, на това всички сме свидѣтели.

* * *

Не малки сж били грижитѣ на Гешова като законодатель и за нашитѣ занаяти, индустрия и търговия. И по отношение на тѣхъ той грижливо привежда въ изпълнение голѣма часть отъ проповѣдваното отъ него прѣзъ периода 1886—1894 година.

Той съ право се гордѣеше на първо мѣсто съ сключенитѣ отъ него първи търговски договори, защото съ тѣхъ България постигна нѣколко цѣли:

1) тя доби правото да третира на равна нога съ другитѣ държави;

2) тя доби правото да облага съ косвени данъци (акцизи) нѣкои прѣдмети, когато до тогава не ѝ се позволяваше отъ чужденцитѣ да налага данъкъ дори върху спирта;

3) тя доби правото да облага съ данъкъ като всѣка самостойна държава чуждитѣ поданици, които живѣятъ въ България;

4) тя доби правото постепенно да се освободи отъ капитулациитѣ;

5) тя доби правото да повиши прихода отъ митницитѣ съ 120 до 145 %, което не само увеличи приходитѣ на държавата, но и тури началото за покровителството на мѣстната индустрия.

* * *

Още първата година на своето министерствуване Гешовъ прокарва прѣзъ първото събрание законъ за насърчение и създаване на мѣстна индустрия. Съгласно съ тоя законъ фабрични заведения, които произвеждатъ издѣлия, каквито не се произвеждатъ въ България, издѣлия, които не би конкурирали нашитѣ занаяти, а напротивъ би сдѣйствували да може да се уголѣми производството на разни култури въ страната, като памукъ, коприна, ленъ, конопи, цвѣкло и други, получаватъ слѣднитѣ привилегии:

1) освобождаватъ се за извѣстно врѣме отъ налозитѣ емлякъ и патентъ;

2) освобождаватъ се отъ гербовъ сборъ контрактитѣ, които би се сключили за основаването на заведенията;

3) освобождаватъ се отъ мито и се прѣнасятъ по желѣзницитѣ машини и части отъ машини за основаването и поддържането на за-

веденията, както и ония сурови материяли, потрѣбни за заведенията, които не би се намѣрили въ страната или не би ги имало достатъчно;

4) прѣнасятъ се съ 35 % отстѫпка по желѣзницитѣ машинитѣ и части отъ машини, купувани въ странство, както и всички сурови материяли, които заведенията купуватъ за свое употрѣбение, било въ страната, било въ странство. Съ сѫщото намаление се прѣнасятъ по желѣзницитѣ и произведенията на фабрикитѣ;

5) произведенията на тия заведения се прѣдпочитатъ прѣдъ чуждитѣ за държавни и общински нужди;

6) отпущатъ се безплатно държавни мѣста вънъ отъ заселенитѣ мѣста за постройка на сгради за тия заведения, както и водната сила, която би се намѣрила въ тия мѣста;

7) отпущатъ се сѫщо мѣста, държавни и общински, за построяването на пѫть отъ тия заведения до нѣкое шосе или желѣзница.

Освѣнъ горнитѣ привилегии, общи за всички, за произвеждането на хартия, захарь, прѣжда и платове отъ памукъ, ленъ и коприна, както и за произвеждането на стъкло и стеаринови свѣщи, на учрѣдителя на заведението се дава право за 10 години и въ единъ опрѣдѣленъ районъ само той да произвежда тия прѣдмети.

* * *

Гешовъ е гледалъ съ голѣма тѫга на упадъка на занаятитѣ въ България по онова врѣме. Той е вѣрвалъ, че една отъ причинитѣ за тоя упадъкъ е изчезването на едноврѣменнитѣ еснафски сдружавания. На разпокѫсаностьта и разпрѣснатостьта на занаятитѣ той е отдавалъ тѣхната неспособность, да дѣйствуватъ за систематичното изучване и упражняване на занаята. И съ това съзнание той внася въ народното събрание (заседание 48 год. 1895) законопроектъ за уредбата на еснафитѣ, чиято цѣль е да възстанови еснафството въ едно ново, съврѣменно облѣкло. Въ него се прѣдвижда сдружаване на занаятчиитѣ отъ всѣки занаятъ, за да работятъ съ сдружена сила за взаимното спомагане на членовстѣ, за редовното и пълното изучване на занаята, за честното и солидното му упражняване, както и за подобрението и усъвършенствуването му; сѫщото се прѣдвижда и за ония видове търговия, които по естеството си се схождатъ съ занаятитѣ. Изобщо въ законопроекта се прѣдвиждатъ условия, при които нашата дребна занаятчийска промишленость би могла да се развива трайно и сигурно, да се усвършенствува и да се бори, доколкото е възможно, съ чуждата конкуренция.

Въ грижата си, да види занаятитѣ подобрени, Гешовъ още по-рано внася въ Народното събрание (заседание 35 год. 1894) законопроектъ за занаятчийско учение. Въ тоя законопроектъ се прѣдвижда уреждането отъ страна на държавата на чисто практически занаятчийски училища и припознаването за сжщата цѣль на ония частни образцови работилници, които ще отговарятъ на условията на закона. Прѣдвиждатъ се съ закона такива държавни и частни практически училища и образцови частни работилници за слѣднитѣ занаяти: столарство, желѣзарство, грънчарство, тъкачество, бояджийство, кроячество, бакърджийство, вжжарство, сѣдларство, златарство, кожарство, коларство, бъчварство, кошничарство и винарство.

Въ мотивитѣ къмъ законопроекта Гешовъ се спира върху въпроса за съотношението върху теорията и практиката въ училищата, които трѣбва да подготовяватъ истински занаятчии. До тогава, цѣли 11 години, въ с. Княжево сжществуваше занаятчийско училище, въ което се учеха желѣзарство, столарство, грънчарство и тъкачество. Училището обаче е било тъй наредено, че, както казва Гешовъ въ мотивитѣ къмъ законопроекта, „вмѣсто да приготви нуждния контигентъ работници и майстори занаятчии, то увеличило и безъ това ежедневно растещото число на непроизводственитѣ работни сили въ страната".

По-нататъкъ въ мотивитѣ си Гешовъ бѣлѣжи, че „практиката на напрѣдналитѣ народи досежно изучването и подобрението на занаятитѣ е напълно осждила училищата, поставени на таказа основа, на каквато се намирало княжевското", дѣто теорията е надвишавала практиката. „За да се изучи, казва Гешовъ въ мотивитѣ си, днесъ единъ занаятъ, трѣбва практически да се учи въ работилницата на частния майсторъ, а сжщеврѣменно прѣзъ нѣколко часа само на день да се посѣщава училище, за да се събиратъ ония познания отъ науката, чрѣзъ които се постига съвършенството на занаята."

Схващайки така задачата на занаятчийскитѣ училища, Гешовъ прѣдвижда въ своя законопроектъ изучването на горѣотбѣлѣзанитѣ занаяти да става практически било въ частни, било въ държавни училищни работилници, а въ вечерни курсове и въ двата случаи да се прѣдаватъ на ученицитѣ уроци по прѣдмети, които спомагатъ за обогатяване познанията и за развиване вкуса и творческитѣ дарби на занаятчията, безъ това учение на чисто специални прѣдмети да прѣчи на пълното усвояване на практиката, като ще се прѣподава само въ вечерни курсове и най-много 14 часа седмично. Общообразователнитѣ прѣдмети се изхвърлятъ въ проекта съвсѣмъ отъ учебната основа, а като цензъ за приимане се прѣдвижда само задължителното първоначално учение.

Заслужава да се отбѣлѣжи на особно въ връзка съ тоя законопроектъ и тая идея на Гешова, покрай държавнитѣ практически занаятчийски училища да насърчи и създаването на частни образцови работилници. И за тѣхъ той прѣдвижда въ законопроекта специялна глава (III). При извѣстни условия законопроектътъ прѣдвижда, че и една частна работилница може да служи като училище за изучване изброенитѣ въ законопроекта занаяти. И за да се насърчи уреждането на такива частни образцови работилници-училища, въ законопроекта се прѣдвижда да се плаща на притежателитѣ по 1000 лева за всѣки ученикъ, научилъ въ тѣхъ съ добъръ успѣхъ занаята. И Гешовъ вѣрва много въ тая частна инициятива. Той казва въ мотивитѣ си: „Отъ училищата на частната инициятива безъ друго има да се очаква по-сигуренъ успѣхъ. Училищата на частната инициятива ще бѫдатъ едноврѣменно и срѣдство за поощряване развиването на самитѣ занаяти!“

* * *

Прѣзъ своитѣ години на творчество Гешовъ създава у насъ и търговско-индустриялнитѣ камари, като внася законопроектъ за тѣхъ въ Народното събрание (заседание 35 и 44 въ година 1894). Отъ тѣхъ Гешовъ очаква, както казва въ мотивитѣ къмъ законопроекта, че както другадѣ, тъй и у насъ тѣ ще даватъ възможность на нашитѣ търговци и занаятчии да се застѫпватъ при правителството за своитѣ нужди и интереси, а отъ друга страна ще улесняватъ правителството всѣки пѫть, когато ще има нужда при сключване търговски спогодби, при въвеждане нови митарствени или желѣзопѫтни тарифи, при реформиране данъчната система и пр., да изслуша мнѣнието на търговци и занаятчии по въпроси, които се касаятъ до тѣхнитѣ интереси или до интереси отъ общъ характеръ; че тѣ ще изучаватъ съврѣменното положение на търговията и занаятитѣ; че тѣ ще се погрижатъ да създадатъ най-точна народностопанска статистика; и че тѣ ще могатъ да дѣйствуватъ като сѫдилища въ случай на спорове между търговци или занаятчии“.

Гешова е идеята, смѣняването на членовете на камарата по изборъ да не става изъ единъ пѫть, а на половина, та слѣдъ всѣки нови избори останалитѣ несмѣнени стари членове, които иматъ вече извѣстна практика и сѫ въ течение на захванатитѣ работи, да поведатъ новитѣ членове и ги улеснятъ въ работата имъ.

На Гешова се дължи и особното положение, което заиматъ и до днесъ секретаритѣ на търговско-индустрияялнитѣ камари. Въ мотивитѣ къмъ законопроекта той казва: „Отъ сполуката на лицето, което ще заеме длъжностьта на секретарь, зависи и успѣхътъ, дори и сѫдбата на всѣка камара. Въ други държави тая длъжность занимаватъ лица най-интелигентни и познати писатели, и прѣди всичко хора, за които е извѣстно, че разбиратъ добрѣ икономическитѣ въпроси. За да не се заведе друга практика съ назначаването лица на твърдѣ важна служба секретарь на търговската камара, закона прѣдвижда опрѣдѣленъ цензъ“.

⁂

Все прѣзъ тия години на творчество на Гешова се дължатъ още и слѣднитѣ закони:

1) за статистическото право,
2) за промѣнение и допълнение закона за отчетностьта на бюджета и закона за тютюна,
3) за монетитѣ — златниятъ еталонъ,
4) за повдигане храненето на буби и копринената индустрия,
5) за уреждане изплащането откупенитѣ господарски и чифлишки земи,
6) за допълнение закона за коневъдството отъ 1892 г.,
7) за военни ремонтни депа и чифлици при тѣхъ за практическо обучение на войницитѣ по земледѣлието и клоноветѣ му,
8) за задължителното носене на лѣтни дрехи и обуща,
9) за лова,
10) за горитѣ,

и слѣднитѣ законопроекти:

1) за оризищата,
2) за лотариитѣ,
3) за земледѣлското учение,
4) за ветеринарната полиция и
5) за общото прѣброяване населението, срадитѣ и домашния добитъкъ.

Партийна дѣйность

На активна партийна дѣйность Гешовъ се отдава, слѣдъ като бива избранъ единодушно за шефъ на Народната партия слѣдъ смъртьта на Стоилова въ 1901 година. И историята ще отбѣлѣжи, че до врѣмето на Гешова не е имало въ България шефъ на партия по-малко партизанинъ отъ него. Въ врѣме на своята партийна дѣйность, той никога не се отдаде на партизанско озлобление. Нѣщо повече: той полагаше грижи да вдъхне умѣреность и примирителность у всички членове на Народната партия. Ето съ какви думи той се обръща къмъ юбилейния съборъ на партията въ 1904 год.:

„Една партия, казва той, както самата латинска дума pars, отъ която иде името ѝ (и която означава часть) показва, е всѣкога часть отъ народа. Тя не прѣдставя слѣдователно освѣнъ чуствата на една часть отъ народа и не трѣбва никога да се прѣвзима и прѣвъзнася, като се отождествява съ страната. Може да се бори съ други партии, но не може да ги игнорира, нито пъкъ да се мѫчи да ги унищожи. Една партия не може да сѫществува сама; сѫществуването на други партии е, което ѝ дава животъ и битие.

„И тъй, съзнавайки скромно, че не сме цѣлиятъ народъ, а часть отъ него, ние трѣбва нашитѣ интереси да подлагаме на неговитѣ; да бѫдемъ прѣданни прѣди всичко на отечеството, а послѣ на партии, хора първо патриоти, а сетнѣ партизани. Да имаме за лозунгъ думитѣ: — не блага частни, а блага общи. И като послѣдствие отъ това да чакаме нашата прѣхрана не отъ партията, а отъ нашия трудъ. Не насъ да подържа партията, а ние нея. Не сторимъ ли това, туримъ ли нашитѣ интереси по-горѣ отъ ония на страната, чакаме ли само частни ползи отъ партията, ние не сме вече партия, а котерия или клика.

„Подиръ това къмъ всички ония честни наши сънародници, които нѣматъ нашитѣ убѣждения, трѣбва да се отнасяме съ онова зачитане, съ което очакваме и тѣ да се отнасятъ къмъ насъ. Да се стараемъ да ги убѣдимъ, че нашата платформа е най-здравата. Не убѣдимъ ли ги, да не прибѣгваме спрѣмо тѣхъ къмъ онова слѣпо и безрасѫдно партизанство, което е изворътъ на сѫдбоносни злини.

„И най-послѣ да се боримъ, да жертвуваме и врѣме, и трудъ и спокойствие, за да спечелимъ ратници и побѣди, за да възтържествува нашето знаме. Но да не забравяме, че на това знаме е написанъ прѣди всичко девизътъ, че ние служимъ на народа, та въ моменти сѫдбоносни, по въпроси, които сѫ общи или не искатъ пожертвуване на наши убѣждения, ние трѣбва дори да съдѣйствуваме на всички свѣстни люде отъ други партии въ служене на народа“ [1]).

Гешовъ, обаче, не се лъже да мисли, че само съ пожелания и добри думи една партия може да изпълни своя дългъ. Като излага въ рѣчьта си, за какви идеи трѣбва да се бори партията, той бърза да прибави и слѣднитѣ думи:

„Наша длъжность бѣше да впишемъ въ нашето знаме цѣлитѣ, които ще гонимъ, и нашитѣ основни принципи и да го въвѣримъ вамъ. И като го въвѣряваме, господа, ние ви молимъ да се проникнете отъ идеята, че не е само знамето, което води къмъ побѣда, а рѫцѣтѣ, които го държатъ. Ако тѣ сѫ крѣпки и чисти, ако тѣ сѫ научени да го въздигатъ надъ всѣка калъ и смрадь, които могатъ да оцапатъ и него и тѣхъ, ако тѣ сѫ рѣшени да го развѣватъ не за частни облаги, а за общото благо, то и народътъ, който не сѫди само по програмата, а и по хората, ще помогне да тържествува това знаме и да се благославятъ тия рѫцѣ“ [2]).

Гешовъ изобщо не се възхищава отъ писанитѣ програми, въ които партиитѣ се надварятъ да впишатъ кои отъ кои по хубави рецепти за разрѣшението на всички въпроси отъ политико-обществения животъ, когато всѣки моментъ си има своитѣ най-важни и единично наложителни за разрѣшение въпроси. По въпроса за политическитѣ програми изобщо той ето какво казва въ сѫщата рѣчь:

„Не знамъ, дали политическитѣ програми сѫ единственото нѣщо, което липсува, за да бѫде българскиятъ народъ щастливъ. Ако истинско конституционнитѣ народи, като англичанитѣ и белгийцитѣ дозволяватъ на своитѣ исторически партии да ги управляватъ безъ общедостѫпни партийни програми; ако г. Комбъ, сегашниятъ министъръ-прѣдседатель на Франция, си скърпва програмата отъ днесъ за утрѣ, споредъ нуждитѣ на врѣмето и изненадитѣ, които му правятъ противницитѣ; ако изработени въ конгреси партийни програми вирѣятъ — на книга — особено въ Германия, дѣто нѣма истинско парламентарно управление, то азъ се съмнѣвамъ, дали особено подиръ жестокитѣ разочарования, които имахме съ извѣстни политически програми ние ще принесемъ истинска услуга на народа, като го учимъ да гледа повече на програмитѣ, отколкото на хората.

---

[1]) Юбилеенъ сборникъ на Народната партия, стр. 43.

[2]) Юбилеенъ сборникъ на Народната партия, стр. 42.

„Не че съмъ съ ония, които отъ безпрограмностьта правятъ програма и отъ безсистемностьта — система. Но мисля, че нѣколко ясни, добрѣ опрѣдѣлени, послѣдователно наблюдавани и съ дѣла подкрѣпени принципи трѣбва да внушатъ повече довѣрие на населението, отколкото подробни реформи, изказани въ общи думи и турени подъ зависимостьта на обстоятелствата“[1]).

Като шефъ на партия Гешовъ чувствува остро слабоститѣ на нашия конституционенъ животъ. И той на първо мѣсто се оплаква отъ страхливостьта на избирателитѣ. Въ рѣчьта си къмъ юбилейния съборъ на народната партия той казва:

„Ние трѣбва да се проникнемъ отъ идеята и да залегнемъ да я втълпимъ у нашитѣ избиратели, че додѣто тѣ пращатъ мнозинство и на най-непопулярнитѣ партии, стига послѣднитѣ да ги сплашатъ, България не може да бѫде гарантирана отъ изненади и катастрофи. И ние трѣбва да въздѣйствуваме върху тия избиратели въ тоя смисълъ прѣди всичко съ образованието, а послѣ и съ печата. Освѣнъ това трѣбва да обмислимъ мѣрки и да обсѫдимъ и реформи въ нашето административно и финансово законодателство, които би направили нашето избирателно тѣло по-независимо, по-безстрашно прѣдъ административнитѣ и финансови власти. Нуждае се за тая цѣль отъ измѣнения и избирателния законъ“[2]).

На второ мѣсто той смѣта за голѣмо зло равнодушието изобщо на по-голѣмата часть отъ българскитѣ граждани къмъ политиката. Той е убѣденъ, че котерийностьта и партизанството за личенъ интересъ ще изчезнатъ тогава, когато всички граждани станатъ членове на една или друга партия и почнатъ да се интересуватъ отъ начина, по който се управлява държавата, а не прѣдоставятъ това само на кандидатитѣ за служби, на ония, които чрѣзъ партията смѣтатъ да уреждатъ своитѣ лични работи.

И въ рѣчьта си прѣдъ юбилейния съборъ той порицава съ остри думи безпартийния духъ, който въ онова врѣме обладаваше българското гражданство.

---

[1]) Юбилеенъ Сборникъ на Народната партия, стр. 42.

[2]) Юбилеенъ Сборникъ на Народната партия, стр. 38.

„Платонъ още прѣдлагаше, казва той въ рѣчьта си, да се изгони оня, който не взима участие въ държавнитѣ работи.

„Когато въ едно управление, е казалъ столѣтия подиръ него Монтескьо, всѣкой казва: що ме е грижа, тамъ общото дѣло е изгубено.

„Когато въ една конситуционна държава, дѣто управлението се върши чрѣзъ партии, всѣки казва: не ми трѣбва мене партия, тамъ управлението и държавата сѫ за окайваче.

„Споредъ всички велики мислители до днешно врѣме, партиитѣ като необходими органи на конституционнния животъ, сѫ единственитѣ кадри за мобилизуване народа при вѫтрѣшни опасности и мирни завоевания, при борбата противъ мрака и порока, въ полза на свѣтлината и свободата, на справедливостьта и напрѣдъка.

„Споредъ Брайса, който ни дава въ своето класическо съчинение върху американската република едно плѣнително описание на сѣвероамериканскитѣ партии, духътъ и силата на партиитѣ сѫ тъй необходими за туряне правителствения механизъмъ въ дѣйствие, както парата е необходима за локомотивитѣ; или съ други думи, организацията на партиитѣ служи за органитѣ на управлението тъй, както служи вдигателната сила на нервитѣ за мускулитѣ, жилитѣ и коститѣ на човѣшкото тѣло.

„Политическитѣ партии, казва Блунчли, въ своя прѣвъзходенъ трудъ по политиката, се проявяватъ толкозъ по-ясно, колкото по-богатъ и по-свободенъ е политическиятъ животъ. Историята на римската република, развитието на английската държава и на американския съюзъ не могатъ се обясни освѣнъ чрѣзъ борбитѣ на тѣхнитѣ партии.

„Надпрѣварването и съперничството на партиитѣ сѫ, които раждатъ най-добритѣ политически учрѣждения и които изваждатъ на явѣ всичкото богатство на скрититѣ народни сили.

„Недѣйте слѣдователно вѣрва на нѣкои страхливи души, че политическитѣ партии сѫ нещастия или болести на модерната държава. Напротивъ тѣ сѫ условието и знакътъ на единъ якъ и здравъ политически животъ. Да не принадлежишъ на никоя партия, не е една гражданска добродѣтель, и да кажешъ на единъ държавникъ че е безпартиенъ, е една съмнителна похвала.

„Единичкиятъ човѣкъ, прибавя Блунчли, който има правото и длъжностьта да не проявява симпатия къмъ никоя партия, е владѣтельтъ. И за това ние виждаме, че най-независимитѣ материялно и най-културнитѣ умствено образци на човѣчеството, английскитѣ прѣдни хора, не само принадлежатъ всички на една или друга партия, но и не жалятъ ни врѣме, ни трудъ, ни пари, за да видятъ възтържествуването на своята партия“ *).

На третьо мѣсто Гешовъ смѣта за слабость въ нашия конституционенъ животъ голѣмата раздробеность, непримиримость и ожесточеность на партиитѣ. Както видѣхме, той съвѣтва князъ Батемберга да състави веднага слѣдъ освобождението коалиционенъ кабинетъ отъ консерватори и либерали. Въ 1886 г. слѣдъ прѣврата, докато се избѣгне анархията, той се съгласява да влѣзе въ единъ коалиционенъ кабинетъ. И въ кабинета, образуванъ отъ Стоилова, слѣдъ падането на Стамболова, той става министъръ редомъ съ Радославова и Тончева, прѣдставители на либералната партия. Въ 1901 година, когато се състави коалиционятъ кабинетъ Каравеловъ—Даневъ, той става прѣдседатель на Народното събрание, за да подкрѣпи коалицията заедно съ своята партия. Когато става пръвъ министъръ въ 1911 год. — той става пръвъ министъръ на единъ коалиционенъ кабинетъ. И слѣдъ погрома на България, макаръ и сломенъ и убитъ, той не прѣстава да работи за помирение, за сговоръ, за сплотеность. Той бѣше първиятъ шефъ, който се отказа отъ своето шефство, за да стане обединението на народната и народно-прогресивна партия и по-послѣ, за да се образува Сговорътъ. Той се не поколеба да се обяви прѣданъ и усърденъ ратникъ за образуването на Сговора, безъ да претендира за каквито и да било почести. Той дори не пожела да бѫде избранъ за народенъ прѣдставитель въ събранието на Сговора.

Нека приведемъ тука неговитѣ послѣдни думи за сговоръ, за сплотеность, за намаление на партиитѣ, както ги намираме въ в. Миръ веднага слѣдъ 9 юни и въ края на 1923 година — нѣколко мѣсеца прѣди неговата смърть.

На 27 юни 1923 година той пише:

„Тоя сговоръ и тоя патриотизъмъ, които извлѣкоха страната и народа отъ ямата, това идейно единство, което удиви свѣта на 9 юни, не трѣбва да останатъ само като цѣрове, давани при смъртното легло, за да се опита и послѣдното срѣдство — цѣрове, които често спасяватъ, но често и убиватъ. Щомъ у насъ сѫществуватъ въ чудесно отношение тия народоспасителни качества, потомството нѣма да ни прости, ако ние не употрѣбимъ всичкитѣ си усилия.

---

*) Юбилеенъ сборникъ на Народната партия, 32.

за да ги проявимъ и приложимъ съ цѣль, да постигнемъ коренно прѣустройство на нашия политически животъ.

„Горчивиятъ опитъ ни доказа, че дребни, съсловни и лични амбиции, отровниятъ плодъ на които е множеството на партиитѣ у насъ, сѫ въ дъното на почти всичкитѣ наши злочестини. Често съмъ се питалъ, защо въ всички държави, защо въ Америка и Англия, дѣто политическиятъ и социяленъ животъ е много по-сложенъ, отколкото у насъ, могатъ всичкитѣ обществени идеологии да се подслонятъ подъ двѣ-три знамена, а у насъ, въ малка България, да не могатъ. И всѣкога съмъ си обяснявалъ това нелаекателно за насъ явление съ факта, че ние, недорасли още за оная висша форма на политическия животъ, която и въ ежедневнитѣ му проявления подчинява частното на общото, поставяме личнитѣ облаги надъ народното благо.

„Сливането на еднородни партии, тъй единодушно акламирано отъ населението, трѣбва да се осѫществи. Ако обширна Америка има мѣсто за двѣ само партии, тѣсна България не може да има мѣсто за десеть. Ако на 9 юни десетки хиляди млади синове на майка България бѣха готови да си жъртвуватъ живота за нея, нѣколко стари партизани могатъ да си жъртвуватъ, мисля, своитѣ амбиции и каприви за тая България“.

На края на 1923 година, нѣколко мѣсеца прѣди смъртьта си, той пише въ в. Миръ (31. XII. 1923):

„Влачатъ се годинитѣ, влачатъ съ себе си и цѣнни поуки. Но тия поуки като че се завличатъ безслѣдно, като че изчезватъ. Като че се забрави у насъ и оня гороломенъ повикъ за сговоръ, нуждата отъ който се сочеше като главенъ урокъ на 9 юни. Рожба на тоя повикъ, едва прѣкаралъ родилнитѣ си мѫки, едва отворилъ очи, демократическиятъ сговоръ днесъ чува неблагоразумни караници дори и между ония, които го избавиха. И чудятъ се всички добри българи, врагове на пакостната българска партийна плодовитость, на това врѣдно вавилонско стълпотворение въ недрата на самитѣ партии, какъ е възможно многобройнитѣ политически и социялни идеологии на 120-милионната демокрация въ Северна Америка да могатъ да се подсланятъ подъ двѣ знамена, а да бѫде тѣсно въ малка България за половинъ дузина партии; какъ е възможно, слѣдъ като прѣди петь мѣсеца единодушно се прие отъ всички партии, влѣзли въ демократическия сговоръ, радикалската програма, днесъ да се прави не политика, а полемика, и то отъ най-лошитѣ отъ ония, които най-много допринесоха, за да се наситятъ проститѣ ни хорица на вѣчно хулещитѣ се едни други наши буржоазни дѣйци и да тръгнатъ подиръ дружбаши и комунисти“

Балканскиятъ съюзъ

На 11/24 мартъ 1911 година Гешовъ става м-ръ прѣдседатель и образува коалиционния кабинетъ отъ народняци и прогресисти, въ който той заима поста министъръ на външнитѣ работи. И първата негова мисъль като ржководитель на българската политика, както казва той въ книгата си за Балканския съюзъ (5), била да се занимае съ македоно-одринския въпросъ.

Слѣдъ младотурския прѣвратъ, въ който македонцитѣ българи тъй безкористно помогнаха на младотурцитѣ, Гешовъ има добросърдечната вѣра, че негли е възможно да се постигне едно споразумѣние съ Турция; и той прави сериозенъ опитъ за това. Такъвъ единъ проектъ той разисквалъ подробно въ Лондонъ съ W. J. Stead, извѣстниятъ английски пасифистъ, който самъ обнадежденъ отъ младотурския прѣвратъ, посѣщава Цариградъ и Македония прѣзъ лѣтото въ 1911 г., за да изучи и защити младотурското дѣло. На връщане отъ обиколката си, обаче, при втората срѣща съ Гешова въ София, Stead му прѣпоржчалъ да не бърза съ споразумѣнието, защото и той почналъ да се разочарова отъ младотурцитѣ. Гешовъ билъ влѣзълъ вече въ разговори съ турския министъръ Асъмъ бей за едно съглашение съ Турция, и продължилъ тия разговори и слѣдъ прѣдупрѣждението на Стеда. Асъмъ бей се показалъ ужъ съгласенъ за подобно разбиране и осжждалъ младотурския комитетъ за неговата кжсогледа политика спрѣмо българитѣ. Слѣдъ като Италия обяви война на Турция, което обстоятелство създава интересъ за Турция да бжде добрѣ съ България, Асъмъ бей бива повиканъ въ Цариградъ да заеме поста министъръ на външнитѣ работи, и Гешовъ смѣталъ, че нѣма по-добро отъ това стечение на обстоятелствата за едно разбиране съ турцитѣ. Отъ Цариградъ Асъмъ бей чрѣзъ замѣстника си въ София Наби бей прави, обаче, такова прѣдложение за споразумѣние, което Гешовъ нарича мъртвородено, едно защото било неприемливо за насъ, а друго защото нито Асъмъ бей, нито Наби бей, слѣдъ като направили прѣдложението, не отворили по-вече дума за него[1]).

Много скоро Гешовъ разбира, че младотурцитѣ съвсѣмъ нѣматъ намѣрение да покровителствуватъ християнитѣ. Напротивъ той дохажда до убѣждението, че младотурцитѣ иматъ планомѣрно намѣрение, да обезбългарятъ и обезхристиянатъ Македония въ едно кѫсо врѣме, и по тоя начинъ да разрѣшатъ македоноодринския въпросъ. Битолскиятъ нашъ консулъ му рапортира, че въ една рѣчь прѣдъ турскитѣ първенци въ Воденъ, слушана отъ г. Вигандъ, секционенъ инжинеръ на линията Солунъ — Битоля, идеологътъ на младотурската партия д-ръ Назимъ бей казалъ, че ако младотурцитѣ бѫдатъ подкрѣпени въ изборитѣ и се затвърдятъ, въ нѣколко години въ Македония не щѣлъ да остане нито единъ християнинъ. Това се потвърждава и отъ систематичното малтретиране на българскитѣ войници въ турската армия, отъ зачестилитѣ убийства и грабежи, изтезания и прѣслѣдвания и дори кланета като ония въ Щипъ и Кочани. Солунскиятъ консулъ Шоповъ пише, че изтрѣбителната политика на младотурцитѣ до такава степень отчаяла македонскитѣ българи, че тѣ прѣдпочитали всичко друго отъ това непоносимо тегло. „Да се отървемъ, казвали тѣ, отъ това ужасно несносно положение, та който иска, нека дойде; по-лошо не ще бѫде“.

„И можеше ли, пита се Гешевъ въ своята книга за Балканския съюзъ (10—11) единъ държавникъ, отговоренъ за сѫдбинитѣ на българския робъ, да стои хладнокръвенъ при едно подобно явление, при турската закана, че ще се вЗематъ мѣрки, за да се изтрѣби българскиятъ едементъ въ Македония? Моя длъжность бѣ да изуча сериозно всичкитѣ мѣрки отъ естество да поставятъ България въ положение да тури край на едно подобно гибелно изтрѣбление. И първа между тия мѣрки бѣ едно споразумѣние не вече съ Турция, която се показа противна на него, а съ другитѣ ни съсѣди. Задачата на едно подобно съглашение бѣ улеснена отъ единодушието, съ което българското обществено мнѣние посрѣщаше манифестации, като ония на срѣщата между сръбскитѣ и българскитѣ икономисти, на посѣщението на българскитѣ студенти въ Атина (априлъ 1911 г.). Тя бѣ улеснена още отъ тайния договоръ, който сърбитѣ бѣха подписали съ насъ още прѣзъ 1904 г., и отъ опита, който тѣ, и при нашитѣ прѣдшественици, демократитѣ, па и прѣзъ първитѣ шесть мѣсеца на моето министерствуване, правиха за сключването на единъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ“.

---

[1]) Инструкциитѣ, дадени на Наби бей — били:

„1. Асъмъ бей ще направи всичко възможно за благоприятното разрѣшение на висещитѣ въпроси между Царството и Империята, за да се намалятъ точкитѣ на търкане (surfaces de friction).

„2. Като сѫществено условие Асъмъ бей поставя невмѣшателството на двѣтѣ страни въ вѫтрѣшното управление на съсѣда.

„3. Успоредно и сѫщо като сѫществено условие той поставя — всѣка отъ двѣтѣ страни да уреди вѫтрѣшното си управление по такъвъ начинъ, че да не дава на своитѣ съсѣди поводъ за оплакване, а напротивъ да ги задоволява.

„4. Задължение и за двѣтѣ страни за единъ срокъ — напр. 10 години — да не прѣдприематъ нищо за разширението на тѣхнитѣ настоещи граници“.

По-нататъкъ Гешовъ мотивира своето рѣшение, въпрѣки това, че до 1912 година той е билъ най-голѣмиятъ миролюбецъ въ България, да подири съюзничеството на съсѣдитѣ, което доведе до една война съ Турция, по слѣдния начинъ:

„Положението, което заварихъ въ София слѣдъ завръщането си отъ Виши, бѣ твърдѣ обезпокоително, за да не кажа и критическо. Моитѣ колеги отъ министерския съвѣтъ, уплашени отъ свѣдения, които бѣха получили отъ Одринско за мобилизацията на турцитѣ противъ насъ, бѣха сериозно поставили на дневенъ редъ въпроса, да мобилизираме и ние противъ турцитѣ.

„И тѣхната войнственость бѣ цѣло откровение за мене. Поразенъ отъ тая войственость, азъ се питахъ, ако моитѣ другари, тъй прѣдпазливи и пестеливи, не могатъ вече да търпятъ турскитѣ прѣдизвикателства и сѫ готови да потрошатъ десетки милиони, за да ги вразумятъ, какво трѣбва да очаквамъ отъ другитѣ мои сънародници, отъ общественото мнѣние? И дѣйствително, послѣдньото бѣ вече тъй развълнувано, всички вѣстници, включително и неопозиционнитѣ Денъ и Рѣчь, бѣха така войнственни, че единъ извѣстенъ чуждестраненъ дописникъ писа за мене, какво азъ очевидно не съмъ билъ дорасълъ за моя постъ, щомъ, намѣсто да се възползувамъ отъ кризата, съмъ сторилъ всичко, за да я отстраня. Азъ я отстранихъ наистина, чрѣзъ моитѣ постѫпки прѣдъ правителствата на великитѣ сили, но сѫщеврѣменно рѣшихъ непрѣмѣнно да сключа съюзъ и съ Сърбия и съ Гърция, защото итало-турската война, която при самото си начало докара такова разклащане на нашитѣ отношения съ Турция, можеше да крие за България сѫдбоносни изненади.

„И най-елементарното благоразумие изискваше да приготвя азъ, като рѫководитель на българската дипломация, ония съюзи съ Сърбия и Гърция, които бѣха необходими, за да можемъ да противостоимъ на едно нападение отъ страна на турцитѣ — слѣдъ изчезването на Абдулъ Хамида една тѣхна guerre préventive, каквато Бисмаркъ прѣпорѫчваше, бѣ по-вече отъ вѣроятна — за да можемъ още въ случай на катастрофа въ Турция да си защитимъ правата и ония на нашитѣ сънародници въ нея. Ние толкозъ по-вече бѣхме длъжни да сключимъ подобни съглашения, че не бѣхме увѣрени, дали не сѫществува между Турция и Ромъния съюзътъ, който бѣ оповѣстенъ прѣзъ августъ 1910 год., и защото, въ случай на наша война съ Турция, ние рискувахме да видимъ и сърби и гърци да се намѣсятъ въ тая война при условия много по-неблагоприятни за насъ, отколкото ако се съгласѣхме съ тѣхъ. Дълбоко убѣденъ освѣнъ това въ нуждата, да се вземе отъ рѫцѣтѣ на възстаническия комитетъ македонския въпросъ, както Кавуръ бѣ взелъ отъ рѫцѣтѣ на италиянскитѣ революционери въпроса за обединението на Италия, азъ влѣзохъ въ прѣговори съ сърбитѣ“.

Къмъ всичко това трѣбва да се прибави и интересътъ на Русия, да стане едно прѣко споразумѣние между България и Сърбия, за което, споредъ свидѣтелството на Гешова, е настоявано много. Въ брошурата Прѣстѫпното безумие (102) Гешовъ казва: „Подиръ избухването на турско-италиянската война и прѣдъ видъ на опасностьта, която ни застрашаваше отъ страна на Турция, почнахме прѣговори съ сърбитѣ, които Русия считаше conditio sine qua non на евентуалното наше съглашение съ нея“. А въ брошурата си за Балканския съюзъ (25) той казва: „Тая намѣса (на Русия) взимаше формата ту на съвѣти да бѫдемъ умѣрени и отстѫпчиви, за да свършимъ доброто дѣло (съюзътъ съ сърбитѣ), ту на съобщения, че ако не свършимъ, Русия си запазва правото да постѫпи, споредъ както ѝ диктуватъ интереситѣ“. Имало дори съобщение, че рускиятъ посланикъ въ Цариградъ г. Чариковъ билъ дори влѣзълъ, поради това колебание между българи и сърби да се споразумѣятъ, въ прѣговори съ турцитѣ за едно съглашение между тѣхъ и Русия. „И въ министерски съвѣтъ, казва Гешовъ въ своята брошура за Балканския съюзъ (25), настояха да сторя всичко възможно, за да се осуети руското съглашение съ Турция. Единственото срѣдство бѣ да подпишемъ договоръ съ сърбитѣ за съюзъ“.

Чрѣзъ посрѣдството на Димитъръ Ризовъ, македонецъ, който бѣ подписалъ и договора съ Сърбия въ 1904 год., когато е билъ пратенъ като български делегатъ въ Бѣлградъ, Гешовъ се срѣща съ сръбския министъръ на външнитѣ работи Миловановичъ на 28 септември 1911 год. Въ тая срѣща били размѣнени първитѣ мисли за единъ съюзъ между Сърбия и България. Въ тая срѣща между двамата първенци се говорило и за „отбранителенъ съюзъ срѣщу всѣки, който би атакувалъ България и Сърбия“, и за „отбранителенъ съюзъ срѣщу оня, който би се опиталъ да заеме части отъ Македония, Стара Сърбия и др., и за нападателенъ съюзъ срѣщу Турция съ цѣлъ, да се освободятъ Македония и Стара Сърбия при обстоятелства, считани благоприятни за тѣхъ, и да се прѣкратятъ анархията и кланетата въ провинциитѣ, дѣто жизненитѣ интереси на една отъ двѣтѣ страни сѫ засегнати“.

Като съобщава горньото за своята срѣща съ Миловановича въ единъ докладъ, четенъ на царя и на министерския съвѣтъ, и печатанъ въ брошурата му Балканския съюзъ (14), Гешовъ въ доклада си е внимателенъ да изтъкне много ясно основното схващане на сърбитѣ за едно споразумѣние между тѣхъ и насъ. Той завърша доклада си така:

„Когато забѣлѣжихъ на г. Миловановичъ, че ако нашиятъ опитъ да освободимъ Македония и Стара Сърбия вземе видъ на присъединение, нашата задача, поради щекотливостьта на нашитѣ съсѣди, става много трудна, той се съгласи съ мене, че ще е по-добрѣ да поискаме автономията на тия освободени провинции, макаръ и това рѣшение да не му се нравѣше много. Той настояваше върху дѣлежа на освободенитѣ провинции, като забѣлѣжваше, че има области, които не могатъ да бѫдатъ прѣдметъ на споръ между насъ. Одринъ трѣбва да принадлежи на България, както Стара-Сърбия, на сѣверъ отъ Шаръ планина, трѣбва да бѫде на Сърбия. Колкото за Македония, по-голѣмата часть ще бѫде българска. А една часть отъ сѣверна Македония трѣбва да бѫде дадена на Сърбия, и най-доброто нѣщо ще бѫде да се остави тоя дѣлежъ на арбитража на руския императоръ. Да не теглимъ никаква разграничителна линия за сега, ми каза той. По тоя начинъ вие не ще се изложите на укора, че сте се съгласили на единъ прѣдварителенъ дѣлежъ на Македония. Когато дойде моментътъ и когато вашитѣ съотечественици сторятъ тъй, че вие да получите лъвската часть, никой нѣма да възстане срѣщу тая малка часть отъ Македония, която рускиятъ императоръ, подъ чиято закрила и възвишено чувство на справедливость ще бѫде извършено това велико дѣло, ще даде на Сърбия. О! да! Ако въ сѫщото врѣме съ ликвидирането на Турция би могло да настѫпи и разкапването на Австро-Унгария, разрѣшението ще бѫде много опростворено: Сърбия ще добие Босна и Херцеговина, както Ромъния ще добие Трансилвания, и ние нѣма да се страхуваме отъ една ромънска намѣса въ войната ни съ Турция“.

„И царьтъ и министерскиятъ съвѣтъ, казва Гешовъ въ своята книга за Балканския съюзъ (15) одобриха поставенитѣ отъ насъ съ Миловановичъ основи за третиране и ме опълномощиха да влѣза въ формални прѣговори съ Сърбия за сключването на единъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ“.

Прѣговоритѣ се започватъ веднага въ София между сръбския пълномощенъ министъръ Сполайковичъ и Гешова, подпомаганъ отъ Теодорова като министъръ на финанситѣ, и ген. Никифорова като министъръ на войната; намѣсватъ се въ тѣхъ по-послѣ, по делегация отъ Гешова, и Д. Ризовъ и Д. Станчовъ, пълномощенъ министъръ въ Парижъ, когато Миловановичъ заминава съ краль Петра за Парижъ; и се завършатъ пакъ въ София съ единъ протоколъ, подписанъ на 22 февруари 1912 г. Деветь деня по-късно се подписва слѣдниятъ

Договоръ за приятелство и съюзъ между царство България и кралство Сърбия.

Негово Величество Фердинандъ I, царь на българитѣ, и Негово Величество Петъръ I, краль на Сърбия, проникнати отъ увѣрението за взаимностьта на интереситѣ и еднаквостьта на сѫдбата на тѣхнитѣ държави и на двата братски народа, българския и сърбския, и рѣшени солидарно съ задружна сила да бранятъ тия интереси и да се стараятъ за тѣхното всестранно напрѣдване, се споразумѣха върху слѣдното:

Чл. 1. Царство България и кралство Сърбия си гарантиратъ една на друга държавната независимость и цѣлокупностьта на държавната територия, като се задължаватъ абсолютно и безъ никакво ограничение да се притекатъ на помощь една на друга съ цѣлокупната си сила въ всѣки случай, когато една отъ тѣхъ се нападне отъ една или повече други държави.

Чл. 2. Двѣтѣ договарящи страни се задължаватъ тъй сѫщо да се притекатъ на помощь една на друга съ цѣлокупната си сила въ случай, когато коя и да е велика сила се опита да присъедини, или окупира, или съ войската си завземе, било дори и приврѣменно, каква и да е часть отъ балканскитѣ територии, които се намиратъ днесъ подъ турска власть, ако една отъ тѣхъ счете това като противно на своитѣ жизнени интереси и като casus belli.

Чл. 3. Двѣтѣ договарящи се страни се задължаватъ да не сключватъ миръ освѣнъ задружно и по прѣдварително споразумѣние.

Чл. 4. За пълното и най-цѣлесъобразно изпълнение тоя договоръ ще се сключи военна конвенция, въ която изчерпателно ще се прѣдвиди както всичко, което ще има да се прѣдприеме отъ едната и другата страна въ случай на война, тъй и всичко, що, съ огледъ на военната организация, дислокация и мобилизация на войската и отношенията на върховнитѣ команди, би имало да се утвърди въ мирно врѣме заради приготовлението за военното положение и успѣшно водене на войната. Военната конвенция ще се счита като съставна часть отъ тоя договоръ. Къмъ нейното изработване ще се пристѫпи най-много 15 деня подиръ подписването на тоя договоръ, а за нейното изработване оставя се срокъ най-много два мѣсеца.

Чл. 5. И тоя договоръ и военната конвенция ще бѫдатъ въ сила отъ деня на подписването имъ до 31 дек. 1920 год. включително. Само слѣдъ допълнително споразумѣние, изрично утвърдено отъ двѣтѣ договарящи се страни, тѣ могатъ да се продължатъ и подиръ този срокъ. Но въ случай, че въ деня на изтичането на договора и конвенцията, странитѣ се заварятъ въ война или съ още неликвидирано положение подиръ войната, договорътъ и конвенцията иматъ сила, докато мирътъ се сключи, и положението, което войната е докарало, се ликвидира.

Чл. 6. Договорътъ ще се подпише въ два еднакви екземпляра и двата на български и сръбски. Ще ги подпишатъ владѣтелитѣ и министритѣ на външнитѣ работи. Военната конвенция, тъй сѫщо въ два екземпляра, и двата на български и сръбски, ще се подпише отъ владѣтелитѣ, министритѣ на външнитѣ работи и специялни военни пълномощници.

Чл. 7. Договорътъ и конвенцията могатъ да се обявяватъ, или да се съобщаватъ на други държави само по прѣдварително споразумѣние на двѣтѣ договарящи се страни, и то съвмѣстно и едноврѣменно.

Тъй сѫщо само по прѣдварително споразумѣние ще може коя да е друга държава да се приеме въ съюза.

Съставенъ въ София на 29 февруари хилядо деветстотинъ дванадесета година.

Ив. Ев. Гешовъ.
И. Миловановичъ.

По взаимно споразумѣние отъ договора биватъ отдѣлени и турнати въ тайно приложение слѣднитѣ договорни членове:

Чл. 1. Въ случай, че въ Турция настѫпятъ вѫтрѣшни безредици, които биха докарали въ опасность държавнитѣ или народни интереси на договарящитѣ се страни, или на една отъ тѣхъ, както и въ случай, че вслѣдствие вѫтрѣшни или външни мѫчнотии, които биха сполѣтѣли Турция, би се открилъ въпросъ за задържането на statuquo-то на Балканския Полуостровъ, оная отъ двѣтѣ договарящи се страни, която би първа дошла до увѣрение, че вслѣдствие на това е потрѣбно да се отвори въоржжена акция, се обръща съ мотивирано прѣдложение къмъ другата страна, която е длъжна веднага да пристжпи въ размѣна на мисли, и ако се не съгласи съ своята съюзница, тя трѣбва да ѝ даде мотивиранъ отговоръ.

Постигне ли се споразумѣние за акция, то се съобщава на Русия, и ако тя не се възпротиви, акцията се отваря споредъ постигнатото споразумѣние и въодушевлявайки се въ всичко отъ чувства на солидарность и взаимность на интереситѣ. Въ противенъ случай, ако споразумѣнието не се постигне, ще се апелира на мнѣнието на Русия, което мнѣние ще бжде, ако и до колкото Русия се произнесе, задължително за двѣтѣ страни.

Не иска ли Русия да даде своето мнѣние и ако споразумѣнието между договарящитѣ се страни дори и подиръ това не би могло да бжде постигнато, тогава, ако би страната, която е за акция, сама на своя отговорность би почнала акция противъ Турция, другата страна ще бжде длъжна да държи приятелски неутралитетъ спрѣмо своята съюзница, като прѣдприеме веднага мобилизация въ размѣритѣ, прѣдвидени въ военната конвенция, и като се притече съ всичкитѣ си сили на помощь на своята съюзница, ако нѣкоя третя държава би отишла на страната на Турция.

Чл. 2. Всичкитѣ териториялни придобивки, които биха се добили съ задружно дѣйствие въ смисълъ на членове 1 и 2 отъ договора, както и на членъ 1 отъ това тайно приложение, влазятъ подъ задружната власть (condominium) на двѣтѣ съюзници, и тѣхната ликвидация ще се извърши веднага и най-късно въ срокъ три мѣсеца, слѣдъ като мирътъ ще бжде възстановенъ, и то на слѣднитѣ основи:

Сърбия признава на България правото на територията източно отъ Родопитѣ и рѣка Струма, а България на Сърбия правото на територията сѣверно и западно отъ Шаръ-планина.

Що се отнася до територията измежду Шаръ-планина и Родопитѣ, Архипелага и Охридското езеро, ако двѣтѣ страни се увѣрятъ, че организацията на тая територия въ особна автономна область е невъзможна прѣдъ видъ на общитѣ интереси на българската и сръбската народность, или по други външни или вжтрѣшни причини, то съ тая територия ще се постжпи на основа на слѣднитѣ заявления: Сърбия се задължава да не дири нищо отвждъ линията, отбѣлѣзана на приложената карта и която линия почва на турско-българската граница отъ върха Голѣмъ (сѣверно отъ Кр. Паланка), слѣдва въобще юго-западно направление до Охридско езеро, като минава прѣзъ върха Китка, между селата Метехово и Подържиконь, прѣзъ върха източно отъ село Неравъ, по водораздѣла до върха 1000, сѣверно отъ Бащево, между селата Любеници и Потърлица, прѣзъ върха Остричъ 1000 (Лисецъ планина), върха 1050, между селата Драчъ и Опила, прѣзъ селата Талишманци и Живалево, върха 1050, върха 1000, прѣзъ село Кѫшали, по главния водораздѣлъ Градище планина до върха Горище къмъ върха 1023, по водораздѣла между селата Иванковци и Логинци, прѣзъ Вѣтерско и Сопотъ на Вардаръ и прѣзъ Вардаръ по планинскитѣ гребени къмъ върха 2550 и до Перополе планина, по нейния водораздѣлъ между селата Крапа и Барбаресъ до върха 1200, между селата Еркеново и Дрѣново, до върхъ Чесма (1254), по водораздѣла на Баба-планина и Крушка Тепеси, между селата Сълпъ и Цѣрско, до върха Протойска планина източно отъ село Бѣлица, прѣзъ Брѣжани до върха 1200 (Илинска планина), по водораздѣла прѣзъ върха 1330, до върха 1217 и между селата Ливоища и Горенци до Охридско езеро при манастира Гѫбовци: а България се задължава да приеме тая граница, ако Н. И. В. Рускиятъ царь, който ще бѫде помоленъ да бѫде върховенъ арбитъръ по тоя въпросъ, се произнесе въ полза на тая линия. Разбира се, че двѣтѣ страни се задължаватъ да приематъ като окончателна граница оная линия, която Н. И. В. Рускиятъ царь, въ горѣозначенитѣ граници, би намѣрилъ, че най-отговаря на правата и интереситѣ на двѣтѣ страни.

Чл. 3. Прѣписъ отъ договора и отъ това тайно приложение, както и отъ военната конвенция, ще се съобщятъ задружно на царското руско правителство, което сѫщеврѣменно ще се помоли да вземе актъ отъ тѣхъ, да бѫде благосклонно къмъ тѣхнитѣ цѣли, както и да помоли Н. И. В. Руския царь да благоволи Той да приеме и одобри ролитѣ, които сѫ прѣдопрѣдѣлени както за него, тъй и за неговото правителство отъ договорнитѣ разпоредби.

Чл. 4. Всѣкой споръ, който би се появилъ по поводъ тълкуването и изпълнението на коя и да е разпоредба на тоя договоръ, на тайното приложение и на военната конвенция, се поднася на окончателно рѣшение на Русия, щомъ едната или другата страна заяви, че счита за невъзможно да се постигне съглашение съ непосрѣдствени прѣговори.

Чл. 5. Ни една разпоредба на това тайно приложение не може да се разгласи, нито да се съобщи на която и да е друга държава безъ прѣдварително споразумѣние на двѣтѣ страни и съгласието на Русия.

Съставено въ София на 29-и февр. хилядо деветстотинъ и дванадесета година.

Ив. Ев. Гешовъ
М. Милановичъ.

Единъ мѣсецъ подиръ подписването на договора и тайното приложение се подписва и слѣдната

Военна конвенция между царство България и кралство Сърбия.

Съгласно съ духа и възъ основа на чл. 3 отъ приятелския и съюзенъ договоръ между царство България и кралство Сърбия и, найпослѣ, за по-добро осигуряване успѣшното водене на войната и за по-пълното осѫществяване цѣлитѣ, които съюзътъ има прѣдъ видъ двѣтѣ контрактуещи страни постановиха долнитѣ условия, които ще иматъ сѫщата сила и стойность на прѣдписанията въ сѫщия договоръ.

Чл. 1. Царство България и кралство Сърбия се задължаватъ, въ случаи, прѣдвидени отъ членове 1 и 2 на съюзническия договоръ и отъ чл. 1 на тайното приложение на тоя договоръ, да си даватъ взаимно съдѣйствие: България съ една въоръжена сила не по-малка отъ двѣстѣ хиляди войника и Сърбия съ една сила не по-малка отъ сто и педесеть хиляди войника, въ състояние, както да се сражаватъ на границата, тъй и да взематъ участие въ военни операции вънъ отъ родната територия.

Въ това число не влазятъ нито войницитѣ отъ свръхкомплектния съставъ, нито тия отъ третия сръбски банъ, нито българското опълчение.

Тая армия ще трѣбва да се изпрати на границата, или задъ границата на родната територия по направление на мѣстностьта, дѣто ще се развиятъ военнитѣ дѣйствия и споредъ причинитѣ и цѣльта на войната — най-късно 21 день слѣдъ обявяване войната или слѣдъ съобщение на едно отъ съюзнитѣ правителства, че casus fœderis е настѫпилъ. Въ всѣкой случай, и прѣди изтичането на тоя срокъ, двѣтѣ страни ще считатъ за своя съюзническа длъжность — ако това е съобразно съ естеството на военнитѣ дѣйствия и може да повлияе на благоприятния изходъ на войната — да изпращатъ дори на части и съразмѣрно на мобилизацията и концентрацията войскитѣ си на бойното поле веднага слѣдъ седмия день отъ обявяване войната или пъкъ отъ почване на casus fœderis'а.

Чл. 2. Ако Ромъния нападне България, Сърбия е длъжна веднага да ѝ обяви война и да отправи противъ нея силитѣ си, най-малко сто хиляди войника, било къмъ срѣдния Дунавъ, било на бойното поле въ Добруджа.

Въ случай, че Турция нападне България, Сърбия се задължава да навлѣзе въ Турция и да отдѣли една часть отъ мобилизираната си войска, най-малко сто хиляди войника, за да я изпрати на Вардарското бойно поле.

Ако Сърбия се намѣри въ това врѣме, сама или заедно съ България, въ война съ третя държава, тя ще употрѣби противъ Ромъния или противъ Турция всичкитѣ си свободни войски.

Чл. 3. Ако Австро-Унгария нападне Сърбия, България се задължава да отвори веднага война на Австрия и да изпрати войскитѣ си, най-малко двѣстѣ хиляди войника въ Сърбия, тъй че, съединени съ срѫбската армия, тѣ да дѣйствуватъ нападателно или отбранително противъ Австро-Унгария.

Сѫщата длъжность пада врѫзъ България къмъ Сърбия въ случай, че Австро-Унгария, подъ какъвто претекстъ и да било, съ съгласието или безъ съгласието на Турция, изпрати свои войски въ Ново-пазарския санджакъ, и Сърбия бѫде заставена да ѝ обяви война, или, за защита на своитѣ интереси, изпрати своитѣ войски въ санджака и чрѣзъ туй прѣдизвика въоржженъ конфликтъ съ Австро-Унгария.

Въ случай че Турция нападне Сърбия, България се задължава веднага да мине турската граница и да отдѣли отъ своята армия, мобилизирана съгласно съ членъ първи на настоещата конвенция, най-малко сто хиляди души, които ще бѫдатъ изпратени на Вардарския воененъ театъръ.

Ако Ромъния нападне Сърбия, България се задължава да нападне ромънскитѣ войски, щомъ тѣ минатъ Дунава и навлѣзатъ въ сръбска територия.

Ако България въ единъ отъ случаитѣ, за които се говори въ настоещия членъ, се намѣри сама или заедно съ Сърбия въ война съ една третя държава, тя се задължава да даде въ помощь на Сърбия всичкитѣ си войски, които биха ѝ се намѣрили свободни.

Чл. 4. Ако България и Сърбия, споредъ едно прѣдварително съгласие, обяватъ война на Турция, и едната и другата се задължаватъ, ако не е разпоредено иначе отъ друго специално разпореждание, да отдѣлятъ отъ своитѣ войски, мобилизирани съобразно съ членъ първи на настоещата конвенция, най-малко сто хиляди души, които да изпратятъ на вардарския операционенъ театръ.

Чл. 5. Въ случай че една отъ контрактуещитѣ страни обяви война на трета държава безъ прѣдварително споразумѣние и безъ съгласието на другата контрактуеща страна, тая послѣднята се освобождава отъ задълженията, прѣдвидени въ членъ първи на настоещата конвенция, но се задължава да пази, въ продължение на войната, приятелски неутралитетъ спрѣмо съюзницата си, а тъй сѫщо веднага да мобилизира една сила най-малко отъ петдесеть хиляди войника, която ще бѫде съсрѣдоточена по начинъ добрѣ да осигури свободното движение на сѫщата съюзница.

Чл. 6. Въ случай на съвмѣстна война никоя отъ контрактуещитѣ страни нѣма право да сключва съ неприятеля примирие подълго отъ 24 часа безъ прѣдварително споразумѣние и безъ съгласието на другата страна.

Едно прѣдварително и писмено съгласие е нуждно, за да могатъ да се почнатъ прѣговори за миръ и да може да се подпише миренъ договоръ.

Чл. 7. Додѣто трае войната, войскитѣ на всѣка една отъ контрактуещитѣ страни ще бѫдатъ командувани и всичкитѣ тѣхни операции ще бѫдатъ рѫководени отъ собствено тѣхно командуване.

Когато военни корпуси отъ армиитѣ и на двѣтѣ държави дѣйствуватъ противъ единъ и сѫщи обектъ, общото командуване ще вземе, за части отъ равна важность, по-стариятъ по чинъ началникъ, като се има прѣдъ видъ изпълненото командуване.

Когато една или нѣколко разни армии, принадлежещи на една отъ контрактуещитѣ страни, ще бѫдатъ поставени подъ разположението на другата страна, тѣ ще се намѣрватъ подъ заповѣдитѣ на своитѣ собственн началници, които по рѫководенето на стратегическитѣ операции ще бѫдатъ подчинени на главния командуещъ армията, подъ разположението на когото сѫ поставени.

Въ случай на съвмѣстна война съ Турция, главното командуване на вардарския операционенъ театъръ ще принадлежи на Сърбия, ако главната сръбска армия дѣйствува на тоя театъръ и ако тя числено е по-голѣма отъ българскитѣ войски на сѫщия театъръ, съгласно съ чл. 4 на настоещата конвенция. При всичко това, ако главната сръбска армия не оперира на тоя театъръ и числено е по-слаба отъ българскитѣ войски, главното командуване на тоя театъръ се дава на България.

Чл. 8. Въ случай, че войскитѣ и отъ двѣтѣ контрактуещи страни се намиратъ подъ заповѣдитѣ на единъ началникъ, всичкитѣ прѣдписания и заповѣди по стратегическото водене на общитѣ тактически операции ще бѫдатъ съставлявани на два езика — на български и на сръбски.

Чл. 9. Що се касае до обличането и въобще до продоволството, помѣщението, медицинската помощь, прѣнасяне раненитѣ и болнитѣ или погребение мъртвитѣ, прѣнасяне военни материали и други подобни прѣдмети, армията на всѣка контрактуеща страна ще има сѫщитѣ права и улеснения връзъ територията на другата страна и чрѣзъ сѫщитѣ способи както и войскитѣ на тая послѣдната страна, съгласно съ мѣстнитѣ закони и правилници. Всички мѣстни власти сѫ длъжни съ сѫщата цѣль да даватъ съдѣйствие на съюзенитѣ войски.

Плащането на всички продоволствия ще бѫде наредено отъ всѣка страна за нейна смѣтка по мѣстнитѣ цѣни, прѣдпочително въ брой и, въ изключителни случаи, срѣщу специално издавани расписки.

Прѣнасяне войскитѣ и всички военни материали, продоволствия и други прѣдмѣти по желѣзницата и разноскитѣ за това прѣнасяне ще бѫдатъ за смѣтка на страната, връзъ територията на която става транспортътъ.

Чл. 10. Трофеитѣ принадлежатъ на войската, която ги е взела.

Въ случай, когато тия трофеи сѫ вземени чрѣзъ общъ бой на едно мѣсто, двѣтѣ армии ще си ги раздѣлятъ съразмѣрно съ силитѣ на воюещитѣ, които сѫ взели прѣмо участие.

Чл. 11. Въ врѣме на война, всѣка контрактуеща страна ще има единъ делегатъ въ щаба на главното командуване, или при командуването на войскитѣ, които делегати ще поддържатъ връзкитѣ между двѣтѣ армии въ всѣко отношение.

Чл. 12. Стратегическитѣ операции и непредвиденитѣ случаи, както и споровете, които биха се появили, ще бѫдатъ уреждани по общо съгласие отъ двѣтѣ главни командувания.

Чл. 13. Началницитѣ на главнитѣ щабове на съюзнитѣ армии ще се споразумѣятъ веднага слѣдъ сключване настоещата конвенция върху разпрѣдѣлянето на мобилизиранитѣ войски, съгласно съ първия членъ на настоещата конвенция, и тѣхното събиране въ концентрационната зона въ случаи, изложени по-горѣ; върху пѫтищата, които трѣбва да се поправятъ или изново строятъ за бързото съсрѣдоточаване войскитѣ на границата и за по-нататъшни операции.

Чл. 14. Настоещата конвенция се туря въ дѣйствие отъ деня на подписването ѝ и ще трае, до когато е въ сила приятелскиятъ и съюзенъ договоръ, къмъ който е прибавена като съставна часть.

Варна, 29 априлъ, 1912.

Ив. Ев. Гешовъ. Генералъ-Лейт. Н. Никифоровъ.
М. Миловановичъ. Генералъ Р. Путникъ.

Почти едновременно по ходатайството на кореспондента на в. Таймсъ, Баучеръ, се завеждатъ разговори и за едно сближение съ Гърция, които се завършатъ съ слѣдния

Отбранителенъ съюзнишки договоръ между България и Гърция.

Като вzематъ прѣдъ видъ, че двѣтѣ царства силно желаятъ запазване мира на Балканския полуостровъ и могатъ, чрѣзъ единъ солиденъ отбранителенъ договоръ, по-добрѣ да отговарятъ на тая нужда;

Като иматъ прѣдъ видъ, въ сѫщия редъ на мисли, че едновременното мирно сѫществуване на разнитѣ народности въ Турция, възъ основа на едно реално и истинско политическо равенство, и респектиране правата, произходящи отъ договоритѣ или по другъ начинъ, отстѫпени на християнскитѣ народности въ империята, съставляватъ необходими условия за затвърдяване положението на изтокъ;

Като иматъ най-послѣ прѣдъ видъ, че едно взаимно работене на двѣтѣ царства въ поменатата смисъль е отъ естество, въ интереса и на тѣхнитѣ добри отношения съ османската империя, да улесни и да укрѣпи съгласието между гръцкия и българския елементъ въ Турция

Правителството на Негово Величество царя на българитѣ и на Негово Величество краля на еленитѣ, като си обѣщаватъ едно на друго да не даватъ каквато и да било нападателна тенденция на своето чисто отбранително съглашение и като сѫ рѣшили да сключатъ помежду си единъ миренъ и взаимно протекционенъ договоръ съ съдържание, изложено по-долу, назначиха за свои пълномощници. . .

Които, слѣдъ като размѣниха своитѣ пълномощия, установиха слѣдното:

Членъ 1. Ако, противъ искреното желание на двѣтѣ високи контрактуещи страни и въпрѣки поведениетто на тѣхнитѣ правителства за избѣгване всѣко нападение и всѣко прѣдизвикателство спрѣмо турската империя, една отъ двѣтѣ държави се нападне отъ Турция, било въ своята територия, било чрѣзъ систематично нарушение правата, произходящи отъ трактатитѣ или основнитѣ принципи на международното право, двѣтѣ високи контрактуещи страни се задължаватъ да си даватъ взаимно съдѣйствие съ всичкитѣ си въоръжени сили и слѣдъ това да не сключватъ миръ освѣнъ заедно и съгласно.

Чл. 2. Двѣтѣ високи контрактуещи страни взаимно си обѣщаватъ, отъ една страна, да употрѣбятъ нравственото си влияние надъ своитѣ сънародници въ Турция въ смисъль искренно да способствуватъ за мирното сѫществуване на елементитѣ, които съставляватъ населението въ империята, и отъ друга — да си даватъ взаимно съдѣйствие и да вървятъ прѣдъ турското правителство или прѣдъ великитѣ сили дружно въ всѣко дѣло, което ще има за цѣль да се получи или осигури осѫществяването на права, които произтичатъ отъ договоритѣ или по други начинъ, отстѫпени на грьцката и българската народность, прилагане политическото равенство и конституционни гаранции.

Чл. 3. Настоещиятъ договоръ ще има трайность три години отъ деня на подписването му и ще бѫде мълчеливо продълженъ още за една година, освѣнъ ако се денонсира. Денонсирането трѣбва да бѫде обявено поне шесть мѣсеца прѣди изтичането на третята година отъ деня на подписването.

Чл. 4. Настоещиятъ договоръ ще се пази въ тайна. Той не ще може да се съобщи на третя сила, нито ще се обнародва било цѣлъ или на части, освѣнъ съ съгласието на двѣтѣ високи контрактуещи страни.

Настоещиятъ договоръ ще бѫде утвърденъ колкото е възможно по-скоро. Утвърждаванията ще бѫдатъ размѣнени въ София (или въ Атина).

За увѣрение на което респективнитѣ пълномощници подписаха настоещия договоръ и приложиха своитѣ печати.

Направенъ въ София въ два екземпляра на 16 май, 1912 година.

Ив. Ев. Гешовъ.
Д. Панасъ.

Декларация

Първиятъ членъ не се отнася именно за случая, когато една война би избухнала между Гърция и Турция вслѣдствие приемането въ грьцкия парламентъ критскитѣ депутати противъ волята на турското правителство; въ такъвъ случай България не е длъжна освѣнъ да държи спрѣмо Гърция единъ благосклоненъ неутралитетъ. И по причина, че ликвидиране кризата на източни дѣла, произлѣзла отъ събитията прѣзъ 1909 год., сѫщо и относително критския въпросъ, се съгласява съ общия интересъ и дори е отъ естество, безъ да наруши равновѣсието на Балканския полуостровъ, да затвърди въ интереса на мира, международното положение, България (независимо отъ задълженията, прѣдвидени въ настоещия договоръ) обѣщава по никакъвъ начинъ да не затруднява една евентуална акция на Гърция, клонеща да разрѣши тоя въпросъ.

Ив. Ев. Гешовъ.

Д. Панасъ.

Къмъ тоя договоръ прѣзъ септември мѣсецъ 1912 година се подписва и слѣдната военна конвенция, проучена прѣдварително отъ генерали Никифоровъ и Фичевъ:

Военна конвенция между България и Гърция.

Н. В. царьтъ на българитѣ и Н. В. кральтъ на еленитѣ, като желаятъ да допълнятъ чрѣзъ една военна конвенция отбранителния съюзенъ договоръ, сключенъ въ София на 16 май 1912 между царство България и кралство Гърция, назначиха съ тая цѣль за свои пълномощници:

Негово Величество царьтъ на българитѣ: Негово прѣвъзходителство г. Ив. Ев. Гешовъ и пр. и пр.

Негово Величество кральтъ на еленитѣ: Негово Прѣвъзходителство г. Д. Панасъ и пр. и пр.

Които, слѣдъ като прѣдставиха пълномощията си, които се намѣриха въ добра и редовна форма, се съгласиха на слѣдното:

Чл. 1. Въ случай че, съгласно съ задълженията, произходящи отъ отбранителния съюзенъ договоръ, сключенъ въ София на 16 май 1912 между България и Гърция, тая послѣдната (Гърция) съ войска се намѣси противъ Турция въ една българо-турска война, или България противъ Турция въ една грѫцко-турска война, двѣтѣ държави, българска и гърцка, се задължаватъ да си даватъ взаимно съдѣйствие, именно: Гърция съ единъ ефективъ най-малко отъ сто и двадесеть хиляди войника, а България съ единъ ефективъ най-малко отъ триста хиляди войника; тия сили трѣбва да бѫдатъ готови както да встѫпятъ въ походъ къмъ границата, тъй и да взематъ участие въ военни операции вънъ отъ границитѣ на народната територия.

Казанитѣ войски трѣбва да бѫдатъ съсрѣдоточени на границата и готови да я минатъ най-късно до двадесетия день слѣдъ мобилизацията, или слѣдъ знака, даденъ отъ контрактуещитѣ страни, че casus fœderis е настѫпилъ.

Чл. 2. Въ случай че Гърция се нападне отъ Турция, България се задължава да обяви война на тая послѣдна държава и да тръгне противъ нея съ всичкитѣ си сили, състеощи, споредъ чл. първи, наймалко отъ триста хиляди душъ, като съгласява своитѣ военни операции съ изработения отъ българския генераленъ щабъ планъ.

Въ случай че България се нападне отъ Турция, Гърция се задължава да обяви война на тая послѣдната държава и да тръгне противъ нея съ всичкитѣ си сили, състоещи, споредъ членъ първи, най-малко отъ сто и двадесеть хиляди душъ, като съгласява своитѣ военни операции съ изработения отъ гръцкия генераленъ щабъ планъ. Главниятъ обектъ на гръцката флота трѣбва въ всѣкой случай да бѫде — да стане господарка на Егейско море и да прѣкѫсне съобщенията по тоя пѫть между Мала-Азия и Европейска Турция.

Въ случаи, прѣдвидени въ прѣдиднитѣ два параграфа, България се задължава да оперира нападателно съ една важна часть отъ армията си противъ турскитѣ сили, съсрѣдоточени въ областитѣ на виляетитѣ Косовски, Битолски и Солунски. Ако Сърбия, въ силата на своитѣ съглашения съ България, вземе участие въ войната, България може да разполага съ всичкитѣ си сили въ Тракия, но въ такъвъ случай тя взима, чрѣзъ настоещия договоръ, задължението спрѣмо Гърция, сръбски военни сили най-малко отъ сто и двадесеть хиляди войника да оперират нападателно противъ турскитѣ сили, съсрѣдоточени въ областитѣ на тритѣ споменати виляета.

Чл. 3. Ако България и Гърция, на основание специално съглашение, обявятъ война на Турция, тѣ се задължаватъ — освѣнъ ако е разпоредено иначе съ специално съглашение — да извадятъ толкова войски, колкото сѫ прѣдвидени въ първия членъ на настоещата конвенция.

Разпорежданията на двата послѣдни параграфа отъ чл. 2 въ тоя случай сѫ сѫщо изпълними.

Чл, 4. Въ случай че едно отъ контрактуещитѣ правителства обяви война на друга нѣкоя държава, освѣнъ Турция, безъ прѣдварително съглашение и безъ съгласието на другото правителство, това послѣдното се освобождава отъ задълженията, изложени въ първия членъ, но при всичко това, задължава се да пази въ продължение на цѣлата война приятелски неутралитетъ спрѣмо съюзника си.

Чл. 5. Въ случай на съвмѣстна война никоя отъ съюзнитѣ държави не може да сключи примирие по-дълго отъ 24 часа безъ прѣдварително споразумѣние и безъ съгласието на другата съюзна държава.

Ще бѫде сѫщо нуждно съгласието на двѣтѣ контрактуещи страни, писмено направено въ едно съглашение, щото една отъ тѣхъ да може да почне прѣговори за миръ, или да сключи миренъ договоръ.

Чл. 6. Въ случай че България и Гърция, слѣдъ като мобилизиратъ войскитѣ си, или слѣдъ като влѣзатъ въ война, послѣдната се види принудена да разрѣши критския въпросъ споредъ желанието на населенията въ острова, и затова бѫде нападната отъ Турция, България се задължава да ѝ отиде на помощь, съгласно съ членъ първи на настоещата конвенция.

Чл. 7. Началницитѣ на българския и гръцкия генераленъ щабъ се задължаватъ взаимно и при сгоденъ случай да се освѣдомяватъ, въ случай на война, върху операционнитѣ планове. Задължаватъ се, освѣнъ това, да се запознаватъ всѣка година съ измѣненията, внесени въ тия планове по случай нови обстоятелства.

Чл. 8. Настоещата конвенция ще стане задължителна за двѣтѣ контрактуещи страни веднага, слѣдъ като се подпише; тя ще бѫде въ дѣйствие, додѣто е въ дѣйствие отбранителниятъ договоръ отъ 16 май 1912 г., къмъ който тя е прибавена като сѫществена часть.

Направена въ София въ двоенъ екземпляръ на 22 септември 1912 год.

Ив. Ев. Гешовъ.
Генералъ Фичевъ.
Д. Панасъ.
К-нъ Ж. Г. Метаксасъ.

Съ Черна-Гора писменъ договоръ не е билъ подписванъ. Имало е устно съглашение, което билъ натоваренъ да направи нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Цетина, г. Колушевъ.

Руситѣ естествено биватъ държани въ течение на всички тия прѣговори и съглашения. Когато рускиятъ царь дохожда прѣзъ пролѣтьта на 1912 г. въ Ливадия, Гешовъ изпраща да го поздрави една мисия на чело съ д-ръ Данева, тогава прѣдседатель на Народното събрание. И г. Даневъ врѫчва на императора прѣписъ отъ сръбско-българския договоръ, отъ неговото тайно приложение и отъ военната конвенция. Императорътъ се радвалъ за постигнатото съ Сърбия съглашение и одобрявалъ съдържанието на договора и приложението му. Одобрявалъ и едно възможно съглашение съ Гърция. Обѣщалъ и той, както и министритѣ, възможна помощь за попълване материялната часть на нашата войска и съдѣйствие за сключване финансови операции въ Парижъ и Лондонъ.

Даневъ, по делегация отъ Гешова, отваря въпросъ и за сключването на една военна конвенция между Русия и България, която да замѣсти подписаната отъ него въ 1902 година. Даневъ и рускиятъ воененъ министъръ Сухомлиновъ оставатъ съгласни, послѣдниятъ да се разбере устно съ нашия пълномощенъ министъръ въ Петроградъ, Паприковъ, и да прѣдложатъ на България новъ проектъ за такава конвенция. „Ала, заявява Гешовъ въ своята книга за Балканския съюзъ, такъвъ проектъ не само не ни се прѣдложи до обявяването на балканската война, но нито дума вече стана за него отъ страна на Русия нито въ Петроградъ, нито въ София“ [1]).

Гешовъ се опитва прѣзъ м. юни 1912 година, когато въ Турция избухна анархия, която ромънскиятъ м-ръ прѣдседатель Майореско нарекълъ катаклизъмъ, да влѣзе въ прѣговори съ послѣдния за едно съглашение съ Ромъния за въ случай на една катастрофа въ Турция. Майореско отказалъ да влѣзе въ прѣговори, както и тогава, когато повторно му отворилъ дума за това титулярниятъ български пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, Калинковъ. Ромънскиятъ м-ръ прѣдседатель се задоволилъ съ увѣрението, че ако дѣйствително настане нѣкоя катастрофа, лесно и скоро ще се разберать съ насъ. Ала той отказалъ да опрѣдѣли придобивката, която Ромъния би очаквала отъ разгрома на Турция [2]).

Какъ слѣдъ всичко това се налага на Гешова, най-миролюбивия държавникъ на Балканитѣ до 1912 г., войната, се вижда отъ слѣднитѣ редове, които взимаме отъ неговата книга за Балканския съюзъ (34—36): —

„Положението въ Турция бѣше слѣдньото:

„Брожение противъ младотурцитѣ въ цѣлата страна; циркуляръ на военния министръ Махмудъ Шефкетъ Паша, да се не занимаватъ офицеритѣ съ политика; бунтъ на гарнизона въ Одринъ; пронунциаменто въ Битоля; възстание на албанцитѣ; падане на младотурския кабинетъ; сражение при Митровица, подиръ което побѣдителитѣ албанци заиматъ ипекския, призренския и прищенския санджакъ; ултиматумъ на албанцитѣ; клане въ Кочани; клане въ Берана; завзимане на Скопие отъ албанцитѣ. Всичкитѣ тия събития, особно послѣднитѣ три имаха такъвъ силенъ отзвукъ въ София и Бѣлградъ, въ Атина и Цетина, че лесно бѣ да се прѣдвиди, какво тѣ нѣма да останатъ безъ сериозни послѣдици. Стреснаха се отъ тѣхъ и европейскитѣ кабинети и най-благоразположениятъ отъ тѣхъ къмъ Турция, виенскиятъ, излѣзе на 1/14 августъ съ паметното прѣдложение на графъ Берхтолда за една прогресивна административна децентрализация на Европейска Турция. Ако Австрия излизаше съ подобно прѣдложение, можеха ли балканскитѣ държави да стоятъ равнодушни къмъ сѫдбата на своитѣ сънародници? Къмъ грижата за тая сѫдба въ Атина и Бѣлградъ се притуряше и страхътъ отъ албанскитѣ претенции за гръцки и сръбски земи. Албанцитѣ не криеха, че считатъ за албански цѣлия скопски и битолски вилаетъ. Въ София страхъ отъ албанцитѣ не сѫществуваше. Но тамъ пъкъ, особено слѣдъ клането на българитѣ въ Кочани, прѣкипѣ чашата на търпението. Трѣбваше ли да се церемонимъ съ една Турция, изтощена отъ войната съ Италия, разкѫсвана отъ вѫтрѣшни раздори, съ армия безъ дисциплина, съ хазна безъ пари? И на 1 августъ стана въ столицата на България единъ имлозантенъ митингъ, а на 12 августъ се събра и конгресътъ на македоно-одринскитѣ братства. И на митинга, и на конгреса резолюциитѣ бѣха почти еднакви: България веднага, да мобилизира, да иска автономията на Македония и Одринско и, ако тя не се осѫществи, да обяви освободителна война. Другояче ще се прѣдизвикатъ въ страната сътресения съ неизброими послѣдици.

---

[1]) Балкански съюзъ. Спомени и документи 34.

[2]) Все тамъ.

„Моментътъ бѣ сѫдбоносенъ, натискътъ на общественото мнѣние неотразимъ. Въ разгара на войнственото настроение пристигна въ София г. Колушевъ, нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Чернагора, съ прѣдложение отъ страна на черногорския краль за незабавна акция. Трѣбваше да приемемъ това прѣдложение, или да го отхвърлимъ. И на 13/26 августъ, съ рѣшение на министерския съвѣтъ, ние четворицата, г. г. Даневъ, Т. Теодоровъ, генералъ Никифоровъ и азъ, имахме ауденция отъ царя въ Царска Бистрица при Чамъ-Кория. Слѣдъ докладъ отъ мене по положението, дълго и всестранно разисквахме ние съ държавния глава най-трудния въпросъ, който отъ освобождението насамъ български държавници сѫ имали да обсѫждатъ. И ние единодушно рѣшихме това, което бѣ рѣшено вече и отъ министерския съвѣтъ — а именно да приемемъ прѣдложението на Чернагора, да влѣземъ и въ бърза размѣна на мисли съ Сърбия и Гърция, съ цѣль да се постигне едно споразумѣние за една незабавна съюзнишка намѣса въ полза на християнското население на Европейска Турция.

„И съгласно съ взетото рѣшение, тръгна веднага за Цетина г. Колушевъ, опълномощенъ да сключи съ Чернагора устното съглашение, за което говорихъ по-горѣ. Влѣзохъ и въ прѣговори съ прѣдставителитѣ на Сърбия и Гърция, г. г. Спалайковичъ и Панасъ, първиятъ стъ които тръгна незабавно за Бѣлградъ, отъ дѣто се върна на 18 августъ. Подиръ него дойде въ София и г. Тошевъ, нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ. И додѣто съ Сърбия размѣната на мисли ставаше чрѣзъ посрѣдството на пълномощнитѣ министри, съ Гърция водѣхме прѣговоритѣ по телеграфа. На 8 септемврн тръгна и г. Даневъ за Нишъ. Страхътъ на сърбитѣ отъ евентуална австрийска намѣса бѣ твърдѣ оправданъ, и ние трѣбваше сериозно да се занимаемъ съ него, както сериозно се занимахме и съ нееднократнитѣ приятелски съвѣти на г. Сазонова да не докараме работата до война. Слѣдъ зрѣло обсѫждане ние се приближавахме до желаното споразумѣние съ нашитѣ съюзници, когато, ненадѣйно, на 16 септември отъ Цариградъ получихъ извѣстие, че Турция заповѣдала обща мобилизация; и на тая турска мобилизация на 17 септември отговорихме и ние, съ съюзницитѣ, съ обща на четиритѣ държави мобилизация“.

На 30 септември съюзницитѣ България, Сърбия и Гърция подаватъ обща нота до Турция, съ която „поканватъ Високата Порта да пристѫпи веднага въ съгласие съ великитѣ сили и балканскитѣ държави къмъ изработването и въвеждането въ Европейска Турция на реформитѣ, прѣдвидени въ чл. 23 отъ Берлинския договоръ“. Въ нотата се посочва конкретно, какви трѣбва да бѫдатъ тия реформи, като се прилага и обяснителна таблица за подробноститѣ. Срокъ за прокарване на реформитѣ се дава 6 мѣсеца и се иска да се отмѣни заповѣдьта за мобилизация. Турция не намира за нуждно да отговори на тая нота. При това тя налага запоръ на сръбски муниции при прѣнасянето имъ въ Скопие и на гръцки параходи въ Цариградъ и отзовава своитѣ прѣдставители отъ столицитѣ на съюзнитѣ държави. И съюзницитѣ се принуждаватъ да ѝ обяватъ война на 5 октомври 1912 година.

⁂

Войната се свърши съ успѣхъ за съюзницитѣ. Турция бѣше разгромена и принудена да подпише въ Лондонъ на 17 май 1913 г. миръ. Сѫщиятъ день Гешовъ подава оставка на кабинета на държавния глава и се оттегля отъ властъ. Текстътъ на оставката е слѣдниятъ:

„Ваше Величество,

„Телеграфътъ ни донесе извѣстието, че договорътъ за миръ съ Турция е днесъ подписанъ. Съ това подписване се свършва една война, която прослави българското име и възвеличи българското отечество. Но съ това подписване се почва и ликвидирането на резултатитѣ, добити отъ борбата на съюзницитѣ противъ Турция. За това ликвидиране може би Ваше Величество ще намѣрите, че е необходимо да се повѣри управлението на страната на новъ кабинетъ. За да дамъ възможность, да се състави подобно ново министерство, азъ имамъ честь да помоля Ваше Величество да благоволите и приемете оставката на прѣдседателствуемия отъ мене кабинетъ.

„Като благодаря отъ негово и мое име Ваше Величество и пр.

„София, 17 май 1913.

„Ив. Ев. Гешовъ“.

Колкото за мотивитѣ на своята оставка, Гешовъ ги обяснява както слѣдва:

„Тѣ бѣха познати на всички, които бѣха посветени въ работата. Моята политика, да свършимъ безъ война съ нашитѣ съюзници, да се не разваля балканскиятъ съюзъ, да прибѣгнемъ до арбитражъ не само съ Сърбия, но и съ Гърция, не се одобряваше. За това азъ смѣтнахъ за необходимо да прѣдоставя на държавния глава да рѣши, дали за ликвидирането нашитѣ спорове съ съюзницитѣ не трѣбваше да се викатъ нови хора. Прѣвъ подвижникъ на балканския съюзъ, азъ ставахъ и прѣвъ неговъ мѫченикъ, не толкозъ защото жертвувахъ моя прѣдседателски портфейлъ, колкото защото се излагахъ на критика, че напущамъ всрѣдъ криза моя постъ. Но азъ трѣбваше да дамъ оставка, защото имаше несъгласие между короната и мене, и защото мислѣхъ, че прѣдъ видъ критическото положение повелително се налагаше тогава единъ широко коалиционенъ кабинетъ. Азъ бѣхъ дълбоко убѣденъ, че никоя отъ другитѣ партии, единъ пѫть на власть, не би взела тежката отговорность за втора война. И дѣйствително, кабинетътъ на г-нъ Даневъ, който, подиръ несполуката да се състави широко-коалиционенъ кабинетъ, пое подиръ мене властьта, и въ който влѣзоха членове отъ двѣ партии, единодушно рѣши на 9 юни да отиде г. Даневъ въ Петроградъ, да се подложатъ на арбитражъ нашитѣ спорове съ Сърбия и Гърция“.

Въ защита на България.

Междусъюзнишката война, която унищожи балканския съюзъ, и букурещкиятъ договоръ, който лиши България отъ ония придобивки отъ войната, на които тя имаше право, възъ основа на сключенитѣ съ съюзницитѣ договори, сж голѣмъ ударъ за Гешова. Не стига, че той вижда своето дѣло рухнало, но и въ печата, особено партийния, се започватъ такива тълкувания на събитията, които го засѣгатъ дълбоко. На всички появили се тогава въ печата бѣлѣжки и критики той отговаря въ своята книга Прѣстжпното безумие, излѣзла въ 1914 год.

Онова, което е характеристично за Гешова, като държавникъ и общественикъ, то е че той не се увлича въ тогавашната полемика около събитията, не мисли само за себе си, а веднага слѣдъ като се обяснява въ своята книга Прѣстжпното безумие по въпроситѣ, зачекнати въ печата и които го интересуватъ лично, бърза да защити България прѣдъ чуждия свѣтъ срѣщу неправдата, която й се нанесе съ букурещкия договоръ. Въ 1915 година той издаде на български, руски, френски и английски книгата Балканскиятъ съюзъ, спомени и документи, въ която обяснява обстойно „мотивитѣ, които сж вдъхнали съюзнитѣ договори, прѣговоритѣ, които сж ги прѣдшедствували и събитията, които сж докарали провалянето имъ“. И той е внимателенъ въ своето изложение да обясни, колко малко е отговоренъ българскиятъ народъ за тѣхното пропадане.

Той възпроизвежда въ тая своя книга въ факсимиле печатаната прокламация на сръбския краль Петъръ, приготвена по-рано отъ 16 юни, за обявяване война на България, на която датата 18 юни е турена по-послѣ въ ржкописъ. Въ тая прокламация не само не се споменува ни дума за атаки на българитѣ, извършени на 16 юни — доказателство, че прокламацията е печатана прѣди тия атаки, но и се разправя, че заедно съ сърбитѣ въ война противъ българитѣ идатъ и съюзницитѣ на сърбитѣ гърци и черногорци, което свидѣтелствува за по-рано направени споразумѣния да се воюва съ България. Гешовъ изтъква сжщо тъй, че, както се доказва въ рапорта на Карнегиевата комисия, още на 14/27 юни гръцкиятъ краль Константинъ се упжтилъ за Солунъ съ прокламация за война срѣщу българитѣ въ джобъ. Той привежда сжщо тъй документи изъ руската Оранжева книга (Б. С. 66), отъ които се вижда, че нападенията на българската армия сж били смѣтнати първоначално за станали по недоразумѣние гранични случки, особено слѣдъ разпореждането на българското правителство да се спратъ военнитѣ дѣйствия, когато петроградскиятъ вѣстникъ Русское слово писа, че „ако Сърбия и Гърция не спратъ военнитѣ дѣйствия, тежката отговорность за братоубийственото клане ще падне върху бѣлградскитѣ и атинскитѣ политикани“, прибавяйки, че „ако сърби и гърци отхвърлятъ прѣдложението на г. Данева да спратъ враждебноститѣ, тѣ ще докажатъ съ това вѣроломството и двоеличностьта на своята политика“. Гешовъ привежда и свидѣтелството на френския вѣстникъ Temps (4. VII), че „ако българитѣ изглежда да сж първи нападатели, сърбитѣ веднага показаха, че чакаха само единъ случай, за да разширочатъ въ истинска война аванпостови схватки“.

Независимо отъ тия странични потвърждения за отговорностьта на съюзницитѣ на България за междусъюзнишката война, Гешовъ, като говори за междусъюзнишкитѣ отношения прѣзъ врѣме на Балканската война, изтъква прѣдъ чуждия свѣтъ въ своята книга изобщо, какво е било поведението на нашитѣ съюзници, какъ тѣ не сж искали да останатъ вѣрни на договоритѣ и съ своето поведение сж се стремѣли да развалятъ балканския съюзъ. И той привежда една своя депеша до българския пълномощенъ министъръ въ Петроградъ, изпратена по случай съобщението на руския министъръ на външнитѣ работи Сазоновъ до руския пълномощенъ министъръ въ София, че въ Петроградъ били много загрижени по извънредното изостряване на отношенията между насъ и сърби и гърци, въ която за поведението на нашитѣ съюзници той казва слѣдното:

„Вижте г. Сазонова и му изкажете нашата голѣма признателность за неотслабната му грижа за сждбата на България. Изкажете му обаче сжщеврѣменно нашата дълбока скръбь за факта, че ние като че се туряме на равна нога съ нашитѣ съюзници въ отношение на изострюването въпроса за дѣлежа на Македония. Ние твърдимъ най-категорически, че ние не сме нищо сторили за изострюването тоя въпросъ. Една безпристрастна анкета ще докаже, че не нашиятъ печатъ почна полемиката, а сръбскиятъ и грълкиятъ. Г. Сазонову е познато, че не ние, а г. Пашичъ съ писмото си отъ 16-и февруари повдигна въпроса за ревизирането договора ни. Г. Демидовъ ще засвидѣтелствува, че не ние, а г. Венизелосъ, слѣдъ като и г. Даневу въ Лондонъ, и г. Демидову въ Атина, прѣдложи една прецизна линия на разграничение, сега се повръща и ни прѣдлага една неопрѣдѣлена граница, която да отнеме всичкитѣ гръцки мѣстности на западъ отъ Кавала. Не българскиятъ, а сръбскиятъ министъръ на финанситѣ тържествено въ парламента декларира, че демобилизация не може да става, до дѣто не се рѣши въпросътъ за границитѣ. Не българскиятъ, а сръбскиятъ началникъ на щаба отива въ Солунъ, дѣто сръбски и гръцки офицери се побратимяватъ и отъ тамъ съ специяленъ тренъ посѣщава и Битоля и се връща въ Скопие прѣзъ Тетово. Не ние, а други, отидоха да дирятъ съюзници срѣщу ония съюзници, които двойно и тройно повече жертви дадоха за общото дѣло. И най-послѣ и най-главно, когато ние изтощаваме и армия, и народъ, като сами, не помогнати отъ никого, държимъ съ гърдитѣ си огромнитѣ турски войски затворени въ Чаталджа и въ Булаиръ, сърби и гърци трупатъ войски не противъ общия врагъ, а противъ насъ. Седемь гръцки дивизии има около Солунъ, двѣтѣ сръбски дивизии, върнати отъ Одринъ, се оставятъ около Пиротъ, за да бѫдатъ готови за борба съ България: всичкитѣ други сръбски войски се концентриратъ все срѣщу насъ отъ Куманово до Битоля. Ако и подиръ всичко това, г. Сазоновъ иска още едно рѣшаеще доказателство, че не ние искаме изострюване конфликта съ съюзницитѣ, че напротивъ ние искрено желаемъ миролюбиво да се свърши тоя конфликтъ, ние сме готови да му дадемъ и това доказателство. И съ тая цѣль, както и съ цѣльта, да намѣримъ изходъ отъ днешното положение, натоварваме ви, колкото за Сърбия, веднага да му прѣдложите, на основание на чл. 4 отъ тайното приложение къмъ договора ни, Русия да рѣши окончателно нашия споръ съ нея. Сръбската теза по тоя споръ е изложена въ горѣспоменатото писмо на г. Пашича. Ние категорически отблъскваме тая теза; и понеже по нея пакъ г. Пашичъ иска да се срѣщне съ мене, всѣка срѣща е излишна, защото министерскиятъ съвѣтъ по никой начинъ не може да разисква вече на тая основа. Ние настояваме за изпълнението на договора; и нашето становище, тъй спасително, чрѣзъ строгото съблюдение на поетитѣ задължения, за бѫдещето на балканскитѣ народи, намира, както знае Сазоновъ, най-авторитетно одобрение. Има явенъ споръ, обаче, между насъ и сърбитѣ, и тоя споръ попада подъ казания чл. 4, та ние най-убѣдително молимъ и настояваме руското правителство да се наеме съ разрѣшението на тоя споръ, като поиска отъ насъ и отъ сърбитѣ всичкитѣ доводи, необходими за неговото освѣтление. Нека прибавя, че при подаването писмото на г. Пашича г. Спалайковичъ, въ отговоръ на моето изявление, че ние не приемаме да ревизираме договора, ми заяви, че не остава друго освѣнъ да се отнесемъ до прѣдвидения арбитражъ. Бързото оповѣстяване, че Русия приема веднага да разрѣши спора, ще внесе онова голѣмо успокоение въ духоветѣ у насъ и въ Сърбия, което тъй много се желае отъ г. Сазонова. Колкото за спора ни съ Гърция, ние сега се занимаваме съ него и допълнително ще ви телеграфирамъ, какво да съобщите Сазонову, за да се постигне и съ нея исканото успокоение. Но и за Гърция, и за Сърбия ние най-убѣдително молимъ г. Сазонова да побърза да ги успокои относително нашитѣ намѣрения и да настои да спратъ трупането на тѣхни войски и въобще предприемането на дѣйствия, които могатъ да иматъ сѫдбоносни за всички насъ балкански народи послѣдствия".

За да подчертае, колко коварно сѫ се държали спрѣмо България съюзницитѣ, Гешовъ споменува въ книгата си, назначена да я четатъ френци, англичани и руси, и за слѣдния фактъ:

„Споредъ една депеша на единъ членъ отъ нашата делегация въ Лондонъ по подписването на догозора, сръбски и гръцки делегати прѣди подписването ходили и у турския посланикъ Тефикъ Паша и му прѣдлагали да телеграфира въ Цариградъ, а отъ тамъ да дадатъ инструкции на Османъ Низами Паша да не подписва мира, а да го проточи, като обѣщали компенсации на Турция при конфликта, що ще избухне между България и Сърбия и Гърция, а именно да се възстанови въ Тракия границата на западъ отъ Одринъ. Тефикъ Паша обаче, като опитенъ държавенъ мѫжъ отъ стария режимъ, не се подалъ на това внушение и отказалъ дори да телеграфира".

Въ заключение Гешовъ ето какъ характеризува прѣдъ Западна Европа букурещския договоръ:

„Нѣма нищо по-печално отъ начина, по който се погреба въ Букурещъ, това лобно мѣсто на балканския съюзъ, оная етническа автономия на балканскитѣ народи съ всичкитѣ ѝ послѣдствия, която бѣ единодушно посочена отъ съюзнитѣ балкански държави като цѣль на тѣхната лига, като обектъ на това, що гонѣха съ своята мобилизация. Съ букурещкия договоръ не само безспорни български земи се подѣлиха между сподвижницитѣ на краха на съюза, но и най-съществените отъ послѣдствията на етническата автономия не се гарантираха на българитѣ жители на отнетитѣ земи. Забравиха се въ столицата на Ромѫния кардиналнитѣ условия за умиротворяването на Балканския полуостровъ, забрави се и вѣчната истина, че никога не трѣбва да се злоупотрѣбява съ силата. C'est au moment où l'on veut redoubler de force qu'on doit redoubler de grâce, е казалъ Edmond Rostand. Именно когато човѣкъ иска да стане двойно силенъ, той трѣбва да стане двойно милостивъ. За България нѣмà милость отъ ония, на които тя бѣ принесла толкозъ неоспорими, колкото и неоцѣними услуги. Нѣмà милость за страната, която съ непосилни жертви сломи главната мощь на турцитѣ и по тоя начинъ улесни задачата на днешнитѣ имъ противници.

„България се ограби, опропасти, унижи, обезслави".

⁂

Слѣдъ свършъка на свѣтската война и злощастниятъ изходъ отъ нея за България Гешовъ се явява въ защита на българското дѣло съ особена книга, издадена на френски въ Швейцария подъ заглавие La Genèse de la Guerre Mondiale — la Débâcle de l'Alliance Balkanique. Въ нея той възпроизвежда почти всичко, що е казалъ въ своята книга L'Alliance Balkanique, която се отнася до балканската война и букурещкия миръ, и слѣди събитията слѣдъ това, за да изтъкне на всѣкѫдѣ правото на България. Неговата защита на дѣлото на България въ случая прѣвъзходствува въ нѣкои отношения официалната защита, която направи въ това врѣме българското правителство.

Докато официалната защита се задоволяваше главно съ това, да прѣдстави българския народъ непричастенъ и накаранъ противъ волята си да участвува въ войната срѣщу побѣдителитѣ, Гешовъ въ своята защита на българския народъ, използувайки и тоя аргументъ не се задоволява само съ него. Той дири отговорности за случилото се и у самитѣ велики сили побѣдителки и у тѣхнитѣ малки съюзници.

Гешовъ е убѣденъ, че ако не бѣше рухналъ балканскиятъ съюзъ, не щѣше да има и свѣтска война. За него послѣдната война не е нищо друго освѣнъ плодъ на неправдата, извършена съ Букурещкия договоръ за миръ, който погреба балканския съюзъ.

Обръщийки се къмъ чужденцитѣ въ своята книга, той казва (стр. VII, 127—128 и 130): —

„Grâce à l'Alliance balkanique, grâce aux Bulgares, la solution de l'énigme posée par le sphinx balkanique avait été trouvée. Et celle d'autres problèmes internationaux n'aurait-elle pas été facilitée si ladite alliance ne s'était pas effondrée? L'Allemagne aurait-elle osé provoquer le déclanchement de la guerre mondiale, si elle avait su qu'elle trouverait devant elle tous les peuples balkaniques unis? Sans la débâcle de leur alliance, les peuples balkaniques auraient sans doute ajouté un nouveau service à ceux qu'ils avaient déjà rendus à l'humanité.

„Le brandon qui a allumé la grande conflagration est sorti de cet enfer que la Commission Carnegie trouva dans la presqu'île balkanique après la débâcle de l'Alliance de ses peuples. L'incohérent assemblage de mésaliances avait fait son œuvre. L'union des peuples balkaniques s'effondra. La guerre mondiale éclata. On a dit, il est vrai, que cette guerre comprend dans sa genèse un demi-siècle de causes lointaines et une semaine du causes immédiates. Et on a longuement discouru sur les causes lointaines: plan pangermaniste de Guillaume II; surpopolation et surproduction de l'Allemagne; conflit entre les deux genres de progrès: qualitatif et quantitatif: besoin d'expansion et de débouchés commerciaux; nécessité d'une diversion à l'extérieur; idée de revanche; peur de perdre les milliards placés en Russie; tentative d'encerclement de l'Allemene; rivalité anglo-allemande; rivalité austro-russe; persuasion que, le temps aidant l'ennemi, il fallait précipiter l'événement. Sans doute les matériaux inflamables gisaient là, amoncelés depuis des années. Mais l'étincelle est partie des Balkans. La cause immédiate, la cause décisive fut l'effondrement de l'union balkanique; la conviction des Austro-allemands que vu cet effondrement, ils auraient facilement raison de l'Entente et de ses protégés; l'existence, d'un côté, d'une Serbie exaltée par ses succés et défiant l'Autriche-Hongrie et, de l'autre, d'un Bulgarie mécontente. N'oublions pas que le jour même de l'effondrement, le jour de la signature du traité de Bucarest, le 10 août 1913, l'Autriche proposa à M. Giolitti la guerre contre la Serbie".

„Il est évident, en effet, que si les peubles balkanique étaient restés uni, les Austro-allemands n'auraient pas pu compter sur la Turquie réduite en Europe à la portion congrue et hors d'état de pouvoir s'approvisionner et faire la guerre. Et, seuls en Europe, ils n'auraient pas osé déchainer là lutte mondiale".

Своето схващане той потвърждава и съ свидѣтелството на други публицисти.

Отъ знаменития социологъ Gustave Le Bon той привежда слѣднитѣ редове (128—129): —

„L'orgueil collectif, dit M. Gustave Le Bon, est une passion à croissance rapide. En effet, l'hypertrophie de nationalisme et la crise d'arrogance belliqueuse qui s'étaient emparé des Serbes après leur triomphe de 1913 étaient telles que les Austro-Hongrois crurent, à tort ou à raison, que la situation était devenue insupportable.

„Les influences affectives qui poussèrent au conflit furent surtout des haines de race intenses contre les Serbes. Pendant la deuxième guerre balkanique ces derniers profitèrent des efforts faits par l'Europe dans le but de maintenir la paix, pour irriter leur puissante voisine, et sur le territoire serbe avait été fomenté le complot qui amena l'assassinat de l'archiduc héritier. L'exécration contre ce petit peuple était donc au comble en Autriche. L'opinion réclamait la guerre et détermina une influence collective très forte".

Отъ Joseph V. Nemeth той възпроизвежда слѣднитѣ редове (129): —

„L'alliance balkanique, dit M. Joseph V. Nemeth, a exercé une grande influence sur les destinées du monde civilisé, sur la genèse de la guerre actuelle. La Serbie et responsable de ce que la guerre balkanique est la cause immédiate de la guerre mondiale".

Отъ именития италиянски историкъ G. Ferrero той възпроизвежда слѣднитѣ бѣлѣжки (130): —

„La guerre de Tripolitaine et les deux guerres balkaniques de 1912 et et 1913 sont le véritable commencement de la guerre européenne, le prologue de la grande tragédie". Et il condamne le gouvernement italien pour avoir fait tout ce qu'il pouvait afin de „provoquer la seconde guerre balkanique, dont les effets désastreux retombent maintenant aussi sur nous".

Отъ извѣстния авторитетъ по балканскитѣ въпроси René Pinon Гешовъ привежда слѣднитѣ думи, казани за неговата книга Балканския съюзъ (130): —

„Il éclaire d'une pleine lumière ces grands événements de 1912 —1913 qui pèsent d'un poids si lourd sur la guerre actuelle qui, en définitive, en est issue".

Отъ Gustave Rouanet Гешовъ привежда слѣднитѣ думи, казани също по поводъ на неговата книга за балканския съюзъ въ в. l'Humanité (130—131): —

„Et c'est de la faillite de cette alliance, rompue après la victoire par les appétits de chacun de contractants, rompue aussi, il faut bien le dire, par la faute des grandes puissances, par les rivalités et les intrigues des unes, la sottise et l'aveuglement coupables des autres, qu'est sorti l'effroyable cataclysme de l'heur présente. Ignorants ou avides, inconscients ou volontairement injnstes, les peuples des grands pays d'Europe, ayant contribué à la création de l'état de choses qui remit aux prises les peuples balkaniques saignant encore de la victoire remportée sur la Turquie, subissent aujourd'hui le choc en retour de la catastrophe qu'ils provoquèrent ou qu'ils laissèrent provoquer par leurs hommes d'Etat".

Отъ добрѣ извѣстния редакторъ на в. Figaro г. R. Recouly той привежда слѣднитѣ думи (131): —

„On les a traités les Bulgares avec une injustice et un aveuglement incroyables, lors de la paix de Bucarest.

„Les grandes puissances qui auraient dû rester en dehors et conserver une attitude impartiale, se sont laissées stupidement entraîner dans les rancunes mesquines, dans l'assouvissement des haines balkaniques. La France a sa très grosse part de responsabilité là-dedans... *Tout cela se paie* maintenant".

Най-сетнѣ отъ министерството на външнитѣ работи въ Парижъ, той привежда слѣднитѣ редове, отправени до него все по поводъ на неговата книга за балканския съюзъ (132): —

"J'ai été très sensible à la pensée que vous avez eu de m'envoyer votre excellent livre „l'Alliance balkanique". J'ai pris beaucoup d'intérêt à repasser toutes les phases de cette grande période historique 1912—1913, où il est impossible de ne pas voir la germe de l'universel bouleversement auquel nous assistons présentement. Comme vous, j'ai toujours pensé *que la rupture de l'équilibre en Orient* ne pouvait manquer d'entraîner la grande guerre européenne. Je reste convaincu que nous ne saurions dans l'avenir fonder une paix solide en dehors du rétablissement de cet équilibre, c'est-à-dire d'une équitable répartition des forces balkaniques".

На второ мѣсто Гешовъ сочи грѣшкитѣ на дипломацията на побѣдителитѣ, безъ които грѣшки България, вмѣсто да вземе въ войната страната на централнитѣ държави, е щѣла да отиде съ съюзницитѣ побѣдители. Своитѣ доказателства въ случая Гешовъ вади все изъ онова, което сж писали на онова врѣме хора, чието мнѣние не може да се прѣнебрѣгва.

Отъ Бъкстоновци Гешовъ привежда изъ Nineteenth Century (1917 VI) слѣднитѣ думи за смѣтка на България (XXIII—VI): —

„L'opinion publique était induite en erreur sur la question de Balkans, parce qu'on croyait que sir Edward Grey suivait une politique pour ainsi dire bulgare, mais qu'il fut trompé par la Bulgarie au détriment de la Serbie. La vérité est qu'aucune proposition sérieuse ne fut faite à la Bulgarie. Maintenant encore, nous avouons que celui qui insistait pour faire des propositions sérieuses à la Bulgarie était M. Lloyd George".

„Au mois de mars 1915, un épisode de grande importance eut lieu. L'envoyé bulgare à Londres fut invité par un ministre anglais très haut placé à télégraphier à son gouvernement une proposition très attrayante. Mais quand le gouvernement bulgare répondit, priant qu'on lui communiquât des précisions au sujet des intentions de l'Entente et disant que le gouvernement prendrait alors une décision, la proposition ne fut pas confirmée et, après un long délai, une réponse froide fut donné".

Отъ Georges Bousquet, почетенъ държавенъ съвѣтникъ и бившъ делегатъ на френскитѣ банки въ София, който е изпращанъ съ мисия въ България въ 1915 г. прѣзъ м. априлъ, Гешовъ привежда слѣднитѣ думи, казани отъ него въ една конференция, държана отъ него въ 1917 г. (XXIV—V): —

„Il ne faut pas oublier qu'en 1913, c'est après s'être vu refuser un emprunt par la finance et la diplomatie françaises, bien mal inspirées, qu'il (l'ex-roi Ferdinand) dut se retourner vers Berlin. Nous avions bien mieux à faire de notre argent. Nous prêtions alors 800 millions aux Turcs!

„Comme il eût été facile, dit encore M. Bousquet, si nous avions su parler, agir et vouloir à temps d'attirer à nous ce peuple, où tous les écoliers parlent notre langue, et son armée, son armée qui a appris de nos officiers à manœuvrer les canons du Creusot que nous lui avions vendus! Mais nous n'avons pas su".

Et M. Bousquet conclut en insistant sur la nécessité de restituer à la Bulgarie les territoires que ses alliés de 1912 reconnaissaient devoir lui appartenir: „Cette solution l'Entente y viendra, car c'est le droit, c'est la logique, c'est l'application normale et inéluctable du principe des nationalités pour lequel nous combattons. Malheur à nous, si elle était écartée! Malheur à nos dessendants, si sous les murs de la forteresse européenne que nous allons édifier demain, on enfouissait un désir bulgare. Il la ferait sauter!"

Отъ депутата въ френската камара Jean Longuet Гешовъ привежда слѣднитѣ думи, писани отъ него (15. X. 1918) въ френския вѣстникъ Le Pays (XXVI): —

„J'ajouterai que le cours des événements à Sofia est venu pleinement justifier l'opinion de ceux qui n'ont cessé de soutenir depuis trois ans, à Londres et à Paris, que la Bulgarie ne serait jamais entrée en guerre contre l'Entente, si celle-ci avait autrement conduit son action dans les Balkans, et qu'il eût suffi d'y faire une politique habile et juste pour la maintenir tout au moins dans la neutralité.

„On publiera sans doute un jour le récit complet des efforts que nous avons tentés au cours de l'année 1915, à la commission des affaires extérieures de la Chambre. Des socialistes, comme Moutet, Cachin et moi, eurent alors la bonne fortune de se rencontrer avec des radicaux comme Franklin-Bouillon, Jacques Chaumié et Boussenot, avec des modérés tels que Georges Leygues, Outrey et le marquis de Chambrun, tandis qu'au Parlement anglais nous rencontrions l'appui chaleureux de collègues libéraux très au courant des choses des Balkans, tels que MM. Noël Buxton et Sydney, qui s'efforçaient de leur côté d'éclairer leur gouvernement.

„Nos propres efforts en France se heurtèrent à l'obstination orgueilleuse de M. Delcassé. Avec Outrey, j'avais été désigné par la commission pour aller enquêter sur place, à Sofia. En vain nous essayâmes d'attirer l'attention du ministre sur la situation intérieure de la Bulgarie, sur la nécessité contre Radoslavoff et le tzar Ferdinand, de nous appuyer sur les partis démocratiques et agrariens, ayant à leur tête M. Malinoff, aussi bien que sur les deux fractions socialistes. *En même temps, nous essayons de lui démontrer qu'il fallait donner satisfaction aux aspirations bulgares sur la Macédoine — dans la plus large mesure possible — en montrant à nos amis serbes quel était leur véritable intérêt.*

„M. Delcassé prétendait savoir beaucoup mieux que nous ce qu'il fallait faire. Il notifia nettement à la commission qu'il n'autoriserait pas le départ de ses délégués pour les Balkans et refusa nos passeports".

Гешовъ посочва въ своята защита за България и съ каква леснота е могла последнята да бѫде спечелена за Съглашението, бидейки запазено нейното честолюбие, като се заеме Македония отъ съглашенцитѣ, за да бѫде разрѣшенъ въпросътъ за нейната сѫдба при окончателнитѣ прѣговори за миръ. Той разправя слѣдньото за посѣщението и мисията на Marcel Dunan въ България, цитувайки изъ неговата книга L'Été bulgare, издадена още прѣди да се свърши войната въ 1917 год. (XX): —

„C'était le 24 septembre 1915 M. Marcel Dunan, dans son livre *L'Été bulgare*, où il a décrit tout ce que nous, opposition bulgare représentant presque tout le peuple, avons fait pour contrecarrer la funeste politique de nos gouvernants d'alors, M. Marcel Dunan, dis-je, a noté la visite qu'il m'a faite ce jour-là. „J'ai été reçu, à 18 heures, par M. Jvan Guéchoff. Le leader populiste est écrasé par la fatalité du mouvement qui précipite la Bulgarie dans le camp austro-allemand et, il le croit avec moi, à l'abîme. Il me dit en mots pénétrés sa tristesse profonde et son inquiétude". Et il ajoute les paroles que j'ai prononcées alors en faveur d'un débarquement de troupes alliées à Salonique. Quatre jours après, il visite le leader démocrate, M. Liaptcheff, et le trouve tout aussi convaincu de la nécessité d'une descente à Salonique. „Me confirmant, dit M. Dunan, dans l'opinion généralement répandue *que l'occupation immédiate de la Macédoine par des troupes anglo-françaises produirait un résultat considérable et sans doute décisif* (c'est M. Dunan qui souligne), M. Liaptcheff, penché sur la rampe de l'escalier, me dit encore: „Surtout ne vous découragez pas. Il est encore temps. Une lutte très-vive se poursuit ici . . . Mais faites venir vos troupes en Macédoine, *vite*, **vite!**"

И като привежда тия думи на Дюнана, Гешовъ прибавя отъ себе си: —

„A quoi tiennent les destinées des peuples! Si l'Entente, malgré les protestations de M. Vénizélos contre la descente à Salonique *(The New Europe,* 21 décembre 1916) avait effectué cette descente quand nous la demandions, les dirigeants de la Bulgarie n'auraient pas lié son sort à celui des empires centraux. Au contraire. M. Dunan donne par exemple le témoignage d'un diplomate admirablement informé des questions balkaniques. D'après ce diplomate, si les alliés avaient débarqué, „ils auraient entraîné“ la Bulgarie“.

Гешовъ не отива по-нататъкъ да дири, какъ така България не е могла да бѫде спечелена отъ силитѣ на трэйното съглашение. Той се задоволява да приведе въ книгата си (XXXVI) за защита на България само слѣдньото възклицание на Клемансо, който трѣбваше по-послѣ при сключването на договоритѣ въ Парижъ да играе ролята на екзекуторъ на тая България, написано отъ него въ неговия вѣстникъ L'Homme Libre, когато България се намѣси въ войната: —

„Quand je songe que c'est la solidarité russo-serbe qui a déchaîné cette guerre“.

И отъ други бѣлѣжки на Гешова личи, че той мисли, какво руситѣ носятъ не малка вина, не само за дѣто България не се опрѣдѣли въ войната на противния лагеръ, а и за дѣто рухна балканскиятъ съюзъ, и България бѣ тъй жестоко обезправдана въ Букурещъ. Така той възпроизвежда въ своята книга La Genêse de la Guerre Mondiale (XII) едно писмо на руския прѣдставитель въ Бѣлградъ, Хартвигъ, отправено до сръбския министръ-прѣдседатель Пашичъ, когато сърбитѣ искаха да обявятъ чрѣзъ скупщината присъединението на земитѣ отъ Македония, окупирани отъ тѣхъ въ врѣме на войната, съ което писмо, като съвѣтва Пашича да възпрѣпятствува за извършването на тоя актъ, Хартвигъ му казва: „вие ще имате правото на вашата страна до тогава, до като искате ревизията на договоритѣ“. И слѣдъ привеждането на писмото Гешовъ бѣлѣжи въ своята книга:—

„Comme on le voit, le ministre du tzar à Belgrade encourageait M. Pachitch à demander la revision du traité d'alliance serbo-bulgare, en d'autres termes, a demander son annulation“.

За своята цѣль Гешовъ използува и изявленията на отговорни държавни мѫже отъ Съглашението като Полъ Камбонъ, Аскуитъ, лордъ Розберъ и Балфуръ въ смисълъ, че тѣ „били прѣдставители на цивилизацията и демокрацията и се бияли за правата на малкитѣ народи, които трѣбвало да се радватъ на сѫщата свобода, на която се радватъ и голѣмитѣ“, както и всеизвѣстнитѣ изявления на прѣдседателя на Съединенитѣ щати У. Уилсонъ, отъ които привежда въ книгата си слѣднитѣ редове (XXXX — XXXXI): —

„La justice impartiale, dit le Président Wilson, dans sa déclaration du 27 septembre 1918, ne doit comprendre aucune différence entre ceux envers lesquels nous sommes disposés à être justes et ceux envers lesquels nous ne le sommes pas. Ce doit être une justice sans favoris, qui ne connaisse pas de drapeau, mais seulement les droits égaux des diverses peuples intéressés.

„On ne peut pas trafiquer des peuples et de provinces, a dit encore M. Wilson (déclaration du 12 février 1918) pour les faire passer de souveraineté à souverainneté, comme s'ils étaient de simples objets ou des pièces d'un jeu, même du grand jeu, maintenant discrédité pour toujours, de l'équilibre des forces.

„Les relations des Etats balkaniques devront être fixées par une entente amicale d'après des bases de suzeraineté et de nationalité historiquement établies“.

Гешовъ оборва сѫщо тъй несериознитѣ възражения, че ако на България се дадѣло онова, на което тя има право, тя би станала опасна съ силата си за своитѣ съсѣди, всички увеличени чрѣзмѣрно слѣдъ войната, и посочва, каква ирония се съдържа въ това, че хървати, чехи и поляци, които всички се биха на противната страна, защото не бѣха въ състояние да спратъ войната чрѣзъ революция въ своята държава, използуватъ побѣдитѣ на Съглашението, а българскиятъ народъ, който не е ималъ по-голѣма възможность, да се възпротиви на една наложена му война, се наказва най-строго.

Българско дружество Червенъ кръстъ

Името на Гешовъ е тѣсно свързано съ името на Червенъ кръстъ, чийто членъ е билъ той отъ самото начало, а въ 1899 год. бива избранъ за прѣдседатель на дружеството, и остава като неговъ прѣдседатель дори до смъртьта си, цѣли 25 години.

Той остави видни слѣди въ дѣлото на дружеството. Д-ръ Сава Мирковъ, единъ отъ неговитѣ по-дългогодишни другари въ дружеството, ни дава слѣднитѣ свѣдения:

„Въ врѣме на неговото прѣдседателствуване нашето дружество се въздигна много високо. Неговата дѣйность въ врѣме на войнитѣ се цѣни не само у насъ, но и вънъ отъ прѣдѣлитѣ на България.

„При своитѣ обиколки въ чужбина той се е интересувалъ изобщо за дѣлото на Червения кръстъ въ другитѣ страни, и е залѣгалъ постигнатото въ чужбина да се приложи колкото се може попълно и у насъ.

„Благодарение на неговитѣ грижи и пристояване дружеството отъ 15 клона, които броеше въ 1899 год., когато той се избра за прѣдседатель, стигна до 60 клона въ 1924 год.

„По инициативата на Гешова още въ 1889 год. се откри училище за милосърдни сестри, отначало за 10 ученички, а по-послѣ за 20—30—40 ученички. Ученичкитѣ живѣеха на пансионъ, образуваха Светотройцка община милосърдни сестри при българския Червенъ кръстъ и се издържаха напълно отъ дружеството.

„До края на живота си Гешовъ не прѣдставаше да се грижи да се обезпечи бѫдещето на сестритѣ въ случай на болесть и старини. Неговиятъ идеалъ бѣше да се уреди специаленъ подслонъ за сестритѣ. Въ послѣднитѣ дни на живота му дружеството купи до оградата на училището на Червения кръстъ едно здание, което се приспособи съ всички удобства за подслонъ на 30—40 сестри въ стаи съ по едно двѣ легла, съ отдѣлна приемна стая, трапезария и други приспособения за общожитие.

„Въ 1909 год. се постигна и друга една мечта на Гешова: завърши се при негово залѣгане и собствена на дружеството болница. Болницата се построи за сто легла, които въ случай на нужда могатъ да се увеличатъ до 150 и повече.

„Гешовъ се гордѣеше съ това, че нашето дружество Червенъ кръстъ първо на Балканския полуостровъ учрѣди институтъ за милосърдни сестри и построи собствена образцова болница“.

Господ. д-ръ М. Софрониевъ, който е работилъ сѫщо дълги години съ покойния, ни дава слѣдната характеристика за него:

„Знае се, че бързиятъ успѣхъ на д-во Ч. К. се дължеше много на високия престижъ и моралenъ кредитъ, съ които покойникътъ разполагаше и у насъ, и въ чужбина; повече отъ всѣки шефъ той обичаше и търсѣше мнѣнието на своитѣ сътрудници; внимателенъ и благосклоненъ, той подържаше и насърчаваше старанието и инициативата на своитѣ по-млади сътрудници; той бѣ отъ рѣдкитѣ началствуещи, които не виждатъ въ своя постъ само едно началствуване — той разбираше своя дългъ въ смисълъ, да полага повече трудъ отъ другитѣ.

Българска академия на наукитѣ

Гешовъ е билъ избранъ за членъ на Българското книжовно дружество, което въ 1911 год. се провъзглави за Българска академия на наукитѣ, веднага слѣдъ прѣнасянето на дружеството отъ Браила въ столицата на България на 5 септември 1881 год, и въ главното събрание на дружеството въ 1884 год. 8 августъ той бива избранъ за ковчежникъ на дружеството. Слѣдъ прѣустройството на дружеството въ 1889 год. той става неговъ прѣдседатель.

Отъ тая дата дружеството започва да живѣе напълно редовенъ животъ. Годишни събрания се свикватъ всѣка година. Съставътъ на дружеството се попълва съ повече членове. Клоноветѣ заседаватъ редовно. Изданията на дружеството захващатъ да излизатъ по-често. И изобщо научната и книжовна негова дѣйность се разширява и по качество се подобрява. На него и въ чужбина почватъ да гледатъ като на чисто научно академическо дружество. И на 14 януари 1907 год. по прѣдложение на Антона Каблешковъ, членъ отъ Философско-обществения клонъ и неговъ секретарь, годишното събрание взе рѣшение, да се възложи на управителния съвѣтъ на дружеството да обмисли, не е ли врѣме, дружеството да се обърне на академия и при какви условия е възможно да стане това.

На слѣдната година въ общото събрание на дружеството (30 XII. 1907 — 20. I. 1908) неговиятъ дѣловодитель въ своя отчетъ прѣдъ събранието долага слѣдното: —

„Миналата година общото събрание възложи на управителния съвѣтъ да обсѫди въпроса, не е ли настанало врѣме Българското книжовно дружество да се провъзгласи за академия. Управителниятъ съвѣтъ избра за изучване на въпроса особна комисия. Въ последното си заседание той изслуша доклада на тая комисия и има честь да ви доложи своето заключение по въпроса.

„Безъ да искаме да се хвалимъ, ние смѣло можемъ да заявимъ, че разполагаме съ достатъчно сили, които би могли да вършатъ академическа работа въ еднаквъ размѣръ съ размѣра, въ който работятъ поне академиитѣ на нашитѣ съсѣди. Обаче за процъвтяването на една академия необходимо е освѣнъ лица, достойни и готови да работятъ, да има срѣдства материални, съ които тѣ да разполагатъ. По оцѣнението на управителния съвѣтъ такива срѣдства сѫ потрѣбни най-малко 50,000 лева годишно, които съставятъ приходъ отъ най-малко 1,000,000 лева. Днесъ за днесъ Българското книжовно дружество не разполага съ такива срѣдства. Сигурни срѣдства то, кога рече да отдѣли отъ своитѣ приходи сумитѣ, необходими за изплащане на своя дългъ, не ще може да разполага съ повече отъ 6—7 хиляда лева годишно, и то за сега. За повечето, което ще стане нужда да харчи, то е въ зависимость отъ държавния бюджетъ. Управителниятъ съвѣтъ е на мнѣние прочее, че докато дружеството не си осигури единъ траенъ приходъ отъ най-малко 50,000 лева, да не пристѫпя къмъ тоя актъ, да се обявява за академия. Па и тогава, когато неговитѣ срѣдства ще нарастнатъ, то първо трѣбва да почне фактически да сѫществува като академия, т. е. да издава вмѣсто единъ сборникъ въ годината три — по единъ за всѣки клонъ, и вмѣсто общо списание — тройно, по едно за всѣки клонъ, и чакъ тогава да се рѣши да се обяви за академия. При грижитѣ си, да се сдобие съ материялни срѣдства, управителниятъ съвѣтъ е на мнѣние, че дружеството не трѣбва да измѣни по никой начинъ на досегашното си сѫществуване, а именно не трѣбва да прѣстане да бѫде свободно и независимо, като частно, а не държавно урѣждение. Има наистина въ други мѣста академии, които всецѣло лежатъ върху плещитѣ на държавата. И Българското книжовно дружество наистина едва ли би могло да покаже досегашната си дѣятелность слѣдъ освобождението безъ помощитѣ на държавата. Подобни помощи ще бѫдатъ приимани на радо сърце и за въ бѫдеще. Но дружеството трѣбва да пази оная своя самостоятелность, която притежава въ качеството си на учрѣждение, създадено по частна инициатива. Ромънската академия и Югославянската академия, да не говоримъ за английскитѣ и американски учени дружества, дължатъ много на частни благодѣтели. И нека се надѣваме, че и Българското книжовно дружество, основано въ турско врѣме отъ частни срѣдства, ще се запази и до край съ подкрѣпата на частни благодѣтели достатъчно далечъ отъ държавата, безъ да прѣнебрѣгва нейнитѣ помощи“.

Прѣди да се почнатъ разискванията върху мнѣнието, изказано отъ комисията, въ третьото събрание на 20 I, въ което прѣдседательтъ Ив. Ев. Гешовъ отсѫтствува, се получава и прочита слѣдньото писмо отъ него:

„До Управителния съвѣтъ на Българското
книжовно дружество
тукъ.

„Господине прѣдседателю,

„Отъ доклада на г. дѣловодителя, прочетенъ въ годишното ни събрание на 13 того, се констатира, че комисията, която се избра въ изпълнение на ланшното рѣшение на дружеството ни, за да изучи въпроса за прѣименуването му въ академия, рѣши да не става това прѣименуване, додѣто не се образува извѣстенъ фондъ. Тъй като тоя въпросъ ще се разисква утрѣ въ второто заседание на годишното събрание, за да улесня задачата на дружеството и да туря начало на тоя фондъ, който да направи отъ нашето дружество самостоятелно учрѣждение съ достатъчни срѣдства, та да може да функционира като сѫщинска свободна академия, честь имамъ да Ви явя, че се задължавамъ да изплатя цѣлия ипотеченъ дългъ около 120,000 лева на Българското книжовно дружество къмъ банката, съ условие, че до година, когато се изпълватъ четиридесеть години отъ основаването му, то ще се прогласи за академия.

Моля да считате още отъ сега наема отъ ипотекираното дружествено здание за свободенъ отъ всѣкакво задължение приходъ и да приемете увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание“.

Ив. Ев. Гешовъ.

По прѣдложение отъ г. А. Каблешковъ общото събрание рѣшава, да се приеме даръть на г-нъ Ив. Ев. Гешовъ, да се усвои мисъльта за прѣименуване на дружеството въ академия и да се възложи на управителния съвѣтъ да подготви работата за прѣименуването.

По прѣдложение отъ г-нъ М. Д. Балабановъ събранието рѣшава, първата академическа премия, която ще се основе слѣдъ прѣименуването на дружеството, да носи името на Ив. Ев. Гешовъ — щедрия дарителъ.

Избира се една депутация, състоеща отъ прѣдседателствуещия г. д-ръ Д. Молловъ, дѣловодителя г-нъ Ив. Пѣевъ и членовetѣ: г-да М. Д. Балабановъ, Гр. Начевичъ, Б. Цоневъ, А. Каблешковъ, Г. Кирковъ и д-ръ Ст. Ватевъ, да отидатъ и лично поднесатъ благодарностьта на дружеството на дарителя, като му съобщятъ и вземенитѣ рѣшения.

⁂

Въ изпълнение рѣшението на общото събрание на дружеството отъ 20. I. 1908 година, въ 1910 година въ негово общо събрание се изработва уставъ на Българската академия на наукитѣ и на слѣдната (1911) година става нейното провъзгласяване. На другата година българската държава призна това провъзгласяване и Народното събрание гласува слѣдния

Законъ за Българската академия на наукитѣ

Чл. 1. Българската академия на наукитѣ, образувана отъ бившето Българско книжовно дружество, е самостойно и независимо научно учрѣждение. Тя е юридическа личность и има сѣдалище въ София.

Академията се намира подъ високото покровителство на Н. В. Царя на българитѣ.

Чл. 2. Академията има за цѣль да развива и разпространява науката и изкуството, особено съ огледъ къмъ българитѣ и българскитѣ земи, българския езикъ и българската книжнина.

За тая цѣль Академията: а) извършва и поддържа самостойни издирвания въ областьта на науката и изкуствата и б) обнародва, подпомага и подбужда научни, книжовни и художествени трудове.

Чл. 3. Българската академия на наукитѣ се задължава да поеме и продължи държавнитѣ издания: а) Сборникъ за народни умотворения и пр., б) Български старини и в) Български художествени старини.

Чл. 4. Академията на наукитѣ е длъжна да изпраща по списъкъ, прѣдставенъ отъ Министерството на народното просвѣщение, до разни лица и учрѣждения въ България и на чужбина даръ извѣстенъ брой екземпляри отъ всички свои издания, споредъ взаимното съгласие между Академията и Министерството.

Чл. 5. Държавата подпомага Академията на наукитѣ годишно отъ една помощь минимумъ 60,000 лева, която се вписва въ държавния бюджетъ.

Чл. 6. Всички имоти на Академията на наукитѣ се освобождаватъ отъ всѣкакви държавни, окрѫжни и общински данъци и берии.

Чл. 7. Българската академия на наукитѣ се сношава съ държавата чрѣзъ посрѣдството на Министра на народното просвѣщение.

⁂

Слѣдъ като освобождава приходитѣ на бившето Българско книжовно дружество отъ задължения по изплащане разноскитѣ за сградата, въ която се помѣщава днесъ М-вото на външнитѣ работи и изповѣданията, и дава възможность на дружеството, съ приходитѣ отъ тая сграда да се обърне въ академия съ достатъчно срѣдства за научни работи, Гешовъ въ своето завѣщание отъ 1 септември 1923 г. се явява въ помощь на Академията и съ това, че ѝ подарява една сграда на улица Сердика, за да бѫде тя продадена, когато Академията почне да строи свой домъ, като добититѣ отъ продажбата пари бѫдатъ употрѣбени за тая постройка. По стойность завѣщаната сграда, ако бѫде продадена, ще покрие близу половината отъ разноскитѣ, необходими за въздигане домъ за нуждитѣ на Академията.

Благодарение на тоя даръ Академията се рѣши да прѣдприеме издигането на сграда за свое помѣщение, безъ каквото нейното правилно функциониране се спъваше. Постройката на тая сграда ще почне още тая година.

Домъ Иванъ и Мария Ев. Гешови

Съ писмо отъ 2 февруари до ефорията Братя Ев. и Хр. Георгиеви Гешовъ съобщава, че туря на разположение на Ефорията сумата 245.520 лева златни и че подарява и своето мѣсто на ул. „Графъ Игнатиевъ“, за да се построи на това мѣсто съ казаната сума единъ домъ на име Домъ на Иванъ и Мария Ев. Гешови, въ който „безплатно да живѣятъ приеманитѣ съ конкурсъ студенти на Университета и Висшето училище Евлоги и Хр. Георгиеви синове на умрѣли и останали неработоспособни въ послѣднитѣ двѣ войни бѣдни българи офицери, подофицери и войници. Подиръ извѣстно число години, когато не ще има вече толкозъ кандидати измежду синоветѣ на героитѣ отъ войнитѣ на 1912 и 1913 год., Гешовъ нарежда, да се взиматъ и синове на други бѣдни българи“.

По-нататъкъ въ писмото си Гешовъ прави слѣднитѣ нареждания:

„И азъ желая, щото отъ долу да се построятъ три-четири магазина, отъ наема на които да се поддържа зданието и покѫщнината му и да се отопляватъ и освѣтляватъ стаитѣ, въ които ще живѣятъ студентитѣ. Прося Ефорията да натовари своя архитектъ съ изработване плана, и съ надзора по постройката на зданието, като си запазвамъ правото да дамъ и азъ мнѣние както по плана, тъй и поподирѣ по управлението на тоя домъ, който ще носи името Домъ на Иванъ и Мария Ев. Гешови.

Още прѣзъ сѫщата година се изработва planътъ на тоя домъ, който се удобрява отъ дарителя, и въ началото на 1915 год. се започва изкопътъ на основитѣ, а на 10 май нея година се поставя и основниятъ камъкъ на новата сграда. Но едва довършени основитѣ ѝ, България, като съюзница на централнитѣ сили, се намѣсва въ голѣмата война. Всичко друго се оставя на вторъ планъ, спира се сѫщо и по-нататъшниятъ градежъ на тоя домъ. И когато 4 години по-късно става наново възможно да се мисли за строежъ, България бѣше вече една побѣдена и обѣднѣла страна, разсипана финансово, изтощена икономически, съ една монета, която бѣ загубила твърдѣ грамадна часть отъ своята стойность. Участьта на всички други фондове сполетѣва и фонда Домъ Ив. и Мария Ев. Гешови при Ефорията. И той, като другитѣ, се бѣ стопилъ. Сумитѣ, които прѣзъ 1915 г. бѣха достатъчни, за да се изгради домътъ и да се мобилира, щѣха едва да стигнатъ да се хвърли първата циментова плоча, тая между зимницитѣ и партера.

И при все че поради обезцѣняването на българския левъ състоянието на Гешова въ България да се бѣ твърдѣ много намалило, и всичкитѣ му имоти въ Ромъния да се намираха подъ секвестъръ, той не се отказва да направи каквото може за осѫществяването на това му благодѣяние. Отъ мѣсецъ августъ 1922 год. до края на м. юни 1923 г. Иванъ Ев. Гешовъ, гоненъ отъ тогавашното правителство, прѣкарва едни отъ послѣднитѣ мѣсеци на своя животъ като изгнаникъ въ чужбина. И два мѣсеца само слѣдъ завръщането си, на 1 септември 1923 г., той пише въ завѣщанието си:

„Дълбоко убѣденъ, че единственото спасение на България е да се работи за прѣраждането на нейната душа, за културата на ума и сърцето на нейнитѣ синове, за тѣхното проникване отъ принципитѣ и мирогледа на които азъ служихъ, азъ смѣтамъ за мой свещенъ дългъ да сторя възможното, за да се продължи това служене и подиръ моята смърть“.

И затова покрай завѣта на единъ цѣненъ недвижимъ имотъ, намиращъ се въ една отъ най-търговскитѣ части на столицата, който той, както се вижда отъ извлѣчението изъ завѣщанието въ началото на тая книга, завѣщава на Българската академия на наукитѣ, Гешовъ нарежда наслѣдницитѣ му да прѣдадатъ на ефорията Евлоги и Хр. Георгиеви нуждната сума за довършване и мобилиране почнатия вече Домъ Иванъ и Мария Ев. Гешови въ София, ул. Графъ Игнатиевъ, за сто бѣдни студента споредъ удобрения отъ Ефорията и него планъ, съ условие, тоя домъ да се свърши вѫтрѣ въ двѣ години слѣдъ смъртьта му и въ него да се приематъ съ конкурсъ не само студенти отъ Университета, но и студенти отъ Висшето училище, Художествената и Музикална академия.

Наслѣдницитѣ на Иванъ Ев. Гешовъ съ писмо отъ 31 мартъ 1924 година обаждатъ на Ефорията за завѣта, направенъ отъ тѣхния баща, и прѣдъ видъ невъзможностьта, да се фиксира отъ самото начало нуждната сума за довършването на тоя домъ — къмъ 1 януари 1924 год. фондътъ Иванъ и Мария Ев. Гешови при Ефорията се възкачваше на 351.171 лв. и 80 стот. — съобщаватъ, че поематъ да се грижатъ наедно съ архитекта на Ефорията за тая постройка, като се задължаватъ да изплащатъ всичкитѣ суми, които ще бѫдатъ необходими за изграждането и мобилирването на дома и които не ще да може да се покриятъ отъ сумитѣ, разполагаеми отъ фонда Иванъ и Мария Ев. Гешови.

На 11 мартъ 1926 год., двѣ години слѣдъ смъртьта на Иванъ Ев. Гешовъ, домътъ бѣ готовъ и се откри тържествено. Сградата заима едно пространство отъ около 460 кв. метра. Тя е четириетажна. Въ зимницитѣ, които сѫ изцѣло надъ земята, сѫ помѣстени банитѣ, душоветѣ, кухнята, килери къмъ кухнята и пералната. Въ едно обширно помѣщение сѫ помѣстени и котлитѣ, които служатъ за централно отопление на тоя домъ, както и тия за добиване на топла вода. Въ партера освѣнъ голѣмитѣ и хубави магазини, които ще даватъ главното доходно перо за подържката на тоя домъ, двѣ обширни зали съ мобили отъ славонски дѫбъ и отъ брѣстъ ще да служатъ на живѣещитѣ въ дома студенти за занималня и трапезария. Тритѣ етажи за живѣние наброяватъ 45 спални съ 99 легла. Леглата сѫ най-вече по двѣ и само въ 9 стаи по три легла въ стая. Креватитѣ сѫ сѫщитѣ, каквито сѫ въ употрѣбение въ най-добритѣ санаториуми въ Франция. Въ всѣка спалня маса, столове, етажерки и гардеробъ съставя практична мобилировка.

За постройката на тоя домъ, както и за доставката на мобилитѣ му, сѫ били похарчени отъ фонда Иванъ и Мария Ев. Гешови при Ефорията лева 251.923., а направо отъ наслѣдницитѣ на Ивана Ев. Гешовъ 5.053.833. лева. При оцѣнка отъ около 1200 лева за кв. метъръ на мѣстото, върху което е построенъ тоя домъ и при една днешна стойность отъ около 750.000 лева за изкопитѣ и постройката на основитѣ, общата стойность на тоя даръ на Гешова се възкачва на 6.805.700 лева.

Домътъ ще се управлява съгласно съ една наредба, която е била изработена отъ специялно за тая цѣль назначена комисия, прѣгледана отъ ефорията Братя Евл. и Хр. Георгиеви и удобрена отъ г. министра на народната просвѣта. Тая наредба нарежда управлението на дома да се повѣри на единъ петочлененъ комитетъ, състоещъ се отъ прѣдставители на Ефорията, на Университета, на Художествената и Музикална академия и на наслѣдницитѣ на дарителя. Въ нея ще заседава и единъ студентъ, избранъ измежду жителитѣ на тоя домъ.

Съдържание.

1. Извлѣчение отъ завѣщанието на Ив. Ев. Гешовъ, вмѣсто прѣдговоръ 5
2. Родословие 7
3. Младенчество и юношество 11
4. Прѣдосвободителна дѣйность 21
5. Грижи за Източна Румелия 33
6. Финансова дѣйность въ Източна Румелия 63
7. Отъ 1883 до 1886 69
8. Дипломатическа дѣйность по съединението 75
9. Години на книжовна дѣйность 87
10. Години на творчество 109
11. Партийна дѣйность 125
12. Балкански съюзъ 131
13. Въ защита на България 153
14. Българско дружество Червенъ кръстъ 167
15. Българска академия на наукитѣ 169
16. Домъ Иванъ и Мария Ев. Гешови 175

Забѣлѣжка. Всички документи въ настоещата книга сж прѣдадени тъй, както тѣ се прѣдаватъ отъ самия Гешовъ въ неговитѣ „Спомени“, въ неговата книга „Думи и дѣла“, въ неговата книга „Балкански съюзъ“ и въ неговата защита на България: La Génèse de la Guerre Balkanique et la Débâcle de l'Alliance Balkanique.

Цѣна 50 лева

Commissionnaire-libraire de l'Académie pour l'étranger:

Otto Harrassowitz, Leipzig.